

23 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Andrej Studen

NEPRILAGOJENI IN NEVARNI

Podoba in status
Ciganov v preteklosti

Inštitut za novejšo zgodovino

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
Ljubljana 2015

Inštitut za novejšo zgodovino

23 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Andrej Studen

**NEPRILAGOJENI
IN NEVARNI**

**Podoba in status
Ciganov v preteklosti**

ZALOŽBA INZ

Odgovorni urednik dr. Aleš Gabrič

Založnik Inštitut za novejšo zgodovino

ZBIRKA RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES 23

ISSN 2350-5664

Andrej Studen
NEPRILAGOJENI IN NEVARNI
PODOBA IN STATUS CIGANOV V PRETEKLOSTI

Recenzenta dr. Bojan Godeša
dr. Dragica Čeč

Jezikovni pregled Ajda Gabrič

Prevod povzetka Borut Praper

Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj

Tisk Medium d.o.o.

Naklada 400 izvodov

Izid knjige je Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike
podprla Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4=214.58)

316.647.8(=214.58)

39(=214.58)

STUDEN, Andrej, 1963-

Nepriprilagojeni in nevarni : podoba in status Ciganov v preteklosti /
Andrej Studen ; [prevod povzetka Borut Praper]. - Ljubljana : Inštitut za
novejšo zgodovino, 2015. - (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones ; 23)

ISBN 978-961-6386-56-2

281325056

VSEBINA

- 7 PREDGOVOR
- 13 ELEMENTI GNUSA**
- 14 Spreminjanje podobe Ciganov
- 22 Oduren, nepozaben vonj Ciganov
- 29 Jedci mrhovine
- 37 Domnevni »evropski ljudožerci«
- 48 Namesto sklepa
- 51 VIRTUOZI TATVINE, ROJENI KRIMINALCI**
- 55 Prirojena nagnjenost h kraji in prevari
- 61 Poseben tip kriminalca
- 73 Odnos do »nevarnih Ciganov« na Slovenskem
- 81 CIGANSKA NADLOGA, CIGANSKO VPRAŠANJE**
- 82 Poskusi integracije in boj proti »ciganski kugi«
- 91 Potne listine, domovinstvo, državljanstvo,
institucija odgona
- 107 Grozen davek kmetom na Kranjskem
- 123 Poročila o nevarnih tatovih

139	Ciganstvo v novonastali jugoslovanski državi
148	Nekaj arhivskih poročil in odredb o »pobijanju ciganstva«
165	Objekti uničevalne politike
174	Romske žrtve vojnega nasilja na Slovenskem
181	Še drobec o prehodu v novo socialistično stvarnost

193 EPILOG

197	POVZETEK
207	SUMMARY
219	VIRI IN LITERATURA
233	IMENSKO KAZALO

PREDGOVOR

V evropski zgodovini skorajda ne srečamo ljudstva, do katerega se je gojilo toliko nezaupanja in zaničevanja kot do Ciganov.¹ Ob bok tem nesrečnikom se lahko postavijo samo še vsega krivi Judje. Poleg romantičnih klišejskih predstav o Ciganih, ki sploh niso ustrezale realnosti in so jih ustvarile zgolj sanje in hrepenenja meščanske družbe po svobodnem in nevezanem življenju (npr. v operi *Carmen* Georges-a Bizeta), so o Ciganih prevladovale predvsem negativne predstave, stereotipi in družbeni predsodki. Slovarji, enciklopedije in konverzacijski leksikoni, ki so izšli denimo okoli srede 19. stoletja, o tem ne puščajo nobenega dvoma. Pod geslom Cigani obravnavajo tako muzikalične talente kot klateško sodrgo, lopove, tatove in prevarante.² In ta miselnost kot »breme minulosti«³ zagriženo vztraja vse do današnjih izpadov anticiganizma in krep-

1 Čeprav je oznaka Cigan/ka (Zigeuner/in) negativno konotiran družbeni konstrukt, jo v knjigi vseskozi dosledno uporabljam, saj se pripadniki tega ljudstva, ki mu je bilo v preteklosti namenjenega toliko nezaupanja in zaničevanja, izključno s tem imenom pojavljajo tudi v vseh ohranjenih virih. Oznako Cigan/ka vseskozi pišem z veliko začetnico, čeprav jo viri v slovenščini pišejo z malo začetnico.

2 Podrobno: Wigger, *Ein eigenartiges Volk*, str. 44–69.

3 Prim.: Šiftar, *Cigani*, str. 207.

tve romofobije, sporov in nasprotovanj, diskriminacije in stigmatizacije na podlagi etnične pripadnosti. Do danes so ostale usedline dojemanja romskega načina življenja kot nesprejemljivega za družbo, čeprav se je v pravnem pogledu položaj Romov v zadnjih desetletjih nedvomno spremenil. Poznavanje romske zgodovine se torej zdi *conditio sine qua non* na poti ozaveščanja evropskih prebivalcev za uspešnejše sobivanje z Romi, za razvoj in emancipacijo romskega naroda v Evropi, za ozaveščanje o skrajnih posledicah sovraštva, preganjanja in rasizma, ki je doseglo najvišjo točko v uničevalnih načrtih nacizma, prepreči in odpravlja pa lahko tudi sodobne oblike rasizma,⁴ nestrpnosti in ksenofobije.

Zanimanje za Rome, njihove običaje in navade oziroma posebnosti njihovega jezika sta v meščanskem 19. stoletju pokazala že pisatelj, narodopisec in zgodovinar Janez Trdina in filolog, jezikoslovec in slavist Fran Miklošič. Cigane so vse od poznega razsvetljenstva opisovala tudi številna dela etnografov in kriminalistov v nemškem jeziku, ki so bila nadvse hvaležen vir tudi pri nastajanju pričujočega dela. Vprašanju Ciganov se je na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja posvetil predvsem pravnik Fran Ogrin. V drugi polovici 20. stoletja sta vidnejši deli o Ciganih izdala pravnik Vanek Šiftar (Cigani, 1970) in etnologinja Pavla Štrukelj (Romi na Slovenskem, 1980). V zadnjem desetletju so etnologi izdali zanimiv zbornik »Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi«, ki ga je leta 2006 uredil Božidar Jezernik. Obudilo se je tudi zanimanje za porrajmos, za pozabljeni genocid nad Romi (Marjan Toš, Jožek Horvat Muc, Vera Klopčič, Franc Kuzmič), pa tudi za partizanske poboje Ciganov (Renato Podbersič). S problemom etnične manjšine Romov na Slovenskem se intenzivno ukvarjajo tudi nekateri sociologi in politologi,⁵ geografi⁶ in še kdo.

4 Nemški sociolog Wulf Dietmar Hund govori o »sekundarnem rasizmu«. Glej: Hund, *Schwarzes Volk*, str. 5.

5 Glej npr.: Komac / Barle Lakota, *Breaking the glass ceiling*, str. 23–34.

6 Zupančič, *Romi in romska naselja*; Pirc, *Od skritosti do točke*.

Zgodovina Ciganov na Slovenskem je bila vse do današnjih dni predvsem zapostavljena, fragmentarna, pomanjkljiva, neosvetljena, celo eksotična tema. Raziskovalni rezultati pričujoče študije naj bi to vsaj deloma popravili in vsaj malo prekrili belo liso slovenskega zgodovinopisja. Pri tem ne gre zamolčati, da se marsikomu ukvarjanje s to nebidigatreba etnijo pač zdi povsem nepotrebno, izven historičnega konteksta, v ekstremnih primerih celo popolnoma nezaželeno. Cigani naj torej ne bi bili vredni resne historične obravnave. Pri teh pomislekih ne gre spregledati, da je potencialne zgodovinarje/ke od raziskovanja ves čas morda odvrčalo tudi pomanjkanje »ciganskih« pisnih virov, na podlagi katerih bi lahko »verodostojno« pisali/e njihovo zgodovino. Pisca njihove preteklosti na Slovenskem pa ne najdemo niti med samimi Romi. K temu naj bi znatno prispevala njihova nepismenost in neizobraženost.

Torej. Če že, so njihovo zgodovino doslej pisali drugi, gadže, ljudje, ki niso romskega porekla. Njihova naloga pa gotovo ni bila lahka, saj je, kot pravi romski aktivist in borec za romske pravice Santino Spinelli, »rekonstrukcija zgodovine Romov težavna in nezanesljiva, saj ni veliko zgodovinskih virov, predvsem pa so Romi ljudstvo brez pisave, ki je nalogo prenašanja zgodovine in kulture zaupalo ustnemu spominu«.⁷

Tudi delo, ki je pred vami, je delo gadže, predstavnika t. i. »civiliziranih Evropejcev«, ki najprej poudarja, da izjave o »divjih« Ciganih, o na rob potisnjenih Drugih, npr. da so umazani tatovi in lažnivci, smrdljivi in nevarni potepuhi, neukrotljivi divjaki in ne nazadnje, celo gnusni ljudožerci, pri piscu, ki želi biti nepristranski, sicer vzbujajo nelagodje, a vendar so ravno te izjave del preteklosti, temačne korenine, iz katerih se je ne nazadnje skozi desetletja napajal rasizem s svojimi nadvse tragičnimi posledicami. In ravno o tej podobi, pa naj vsebuje elemente gnusa ali kriminalizacije, je treba pisati, če pravzaprav želimo razumeti preteklost t. i. »neprilagojenih in nevarnih«.

7 Muc / Ackovič / Djurič, *Porrajmos*, str. 16.

V svojem elaboratu sem torej namenoma predstavil zbrana historična pričevanja »civiliziranih« o Ciganih, pri tem pa ne gre za prilagajanje mojim osebnim nazorom, temveč za tkanje preproge z njihovo »divjo« podobo v očeh drugih. Skratka, izjav iz uporabljenih opisov podobe Ciganov nisem skušal prirejati po lastni presoji, temveč sem jih prevzemal takšne, kot so bile, in jih skušal vtakati v kontekst zadnjih 600 let, ki jih je zaznamovalo izključevanje, zaničevanje in preganjanje Ciganov širom Evrope in tudi pri nas.

Poleg podobe Ciganov me je zanimal tudi status tega »ljudstva na najnižji stopnji družbene lestvice«. Raziskava pokaže, da so bili ti »nepriprilagojeni onesnaževalci družbenega reda« povsod nezaželeni in nepoklicani, nikjer se niso mogli počutiti doma, od svojega prihoda v Evropo so bili izpostavljeni zavračanju in pregonu. »Postopaške brezdomovince« je meščanska delovna morala še bolj stigmatizirala, jih izločila iz kroga normalnih državljanov in končno, na podlagi »znanstvenih spoznanj«, razglasila za degenerirane, »rojene tatove«, vse do končne konsekvence, do strašne želje po njihovem popolnem uničenju.

Pričujočo zgodbo sem gradil več let, z mnogimi prekinitevami, ki so žal tudi posledica neustrezne znanstvene politike. Ne samo, da moje ukvarjanje s to zapostavljeno temo ni bilo primerno podprto. Humanistična znanost se namreč v zadnjem času le še počasi ubija, če že ni mrtva. Priča smo enoumnemu hlastanju za točkami in posledično napol narejenim znanstvenim izdelkom ter nenavadnemu vrednotenju doseženih rezultatov. S to monografijo kot tudi z drugim svojim raziskovanjem se želim od tega kar se da distancirati. Skromno upam, da bo knjiga našla zainteresirane bralce in da bo koristila morebitnim raziskovalcem/kam v prihodnosti.

Na koncu naj se zahvalim še za nekatere vzpodbudne besede in nasvete. Koristni so bili pogovori z Dragico Čeč, poznavalko zgodovine revščine in beraštva; z Zmagom Šmitkom, poznavalcem izvenevropskih ljudstev; s Christianom Bachhies-

lom, poznavalcem kriminalizacije Ciganov in z žal mnogo pre-zgodaj preminulim Janezom Cvirnom, ki je sploh imel smisel za zgodovino, ki je marsikdo ne vidi kot zgodovino. K pisanju o načrtnem genocidu nad Romi, ki da naj ga vključim na konec zgodbe o Ciganih, me je ves čas spodbujal cenjeni Bojan Godeša in me tudi opozarjal na literaturo, nezanesljive številke o žrtvah pa je vzela pod drobnogled Tadeja Tominšek Čehulić. Vsem, ne nazadnje pa tudi moji družini, hvala za spodbudo, razumevanje in potrpljenje.

Andrej Studen

ELEMENTI GNUSA

SPREMINJANJE PODOBE CIGANOV

Razpravljanje o podobi Ciganov je na svoji dolgi poti od 15. stoletja, odkar so se kot »nenavadni prišleki« pojavili v Evropi, do rasistično obarvanih študij o tem »zaničevanem in asocialnem« ljudstvu v meščanskem 19. stoletju, doživelo nekatere temeljne premike. Na tem mestu bomo povzeli samo osrednje teze poznosrednjeveških in novoveških razprav in razglabljanj, mnogo bolj pa nas bo zanimala doba poznega razsvetljenstva konec 18. stoletja in kasnejših desetletij meščanstva, ko je popularizacija védenja o Ciganih doživela nov razmah in nove razsežnosti. Ne gre spregledati, da se je recepcija rasističnega izključevanja Ciganov iz civilizirane družbe v teh delih trdno zasidrala tudi v teorije in špekulacije o rasah, dednosti in degeneraciji, ki so od preloma iz 19. v 20. stoletje postajale vse bolj splošno pripoznane in razširjene. Vsa zgodba je, kot vemo, imela žalosten konec, saj je rezultirala v eskalacijo oropanja pravic Ciganov, njihovega preganjanja in pogromov. Iztrebljenje »škodljivcev« so si namreč marsikje zadali za družbenopolitični cilj.

V 15. stoletju so tujerodni Cigani veljali za romarje, ki morajo potovati v spomin na beg Svete družine v Egipt, ali po neki drugi varianti, za pokoro za začasno odvrnitev od krščanstva. »To tolmačenje se je za Cigane izkazalo kot ugodno zaradi tega,

ker je bilo krščansko prebivalstvo dolžno, da romarje oskrbuje s hrano in streho nad glavo. Obstajale so tudi projekcije, da so bili Cigani špijoni Turkov in poganov, a so bile vendarle uravnotežene s čudenjem nad nenavadnimi tujci.«⁸ Na prehodu v 16. stoletje je podoba romarskih Ciganov izpodrinila predstava, da gre pri tej skupini ljudi za »hudodelsko združevanje naokrog pohajkujočih poganov. Očitka brezdelja in brezbožnosti sta odslej upodabljala jedro proti Ciganom naperjenega klišeja. Pri tem so jih večinoma imeli za posebno kategorijo potujočega in obenem izključenega, nepoštenega in nečastnega prebivalstva.«⁹

Spreminjanje podobe Ciganov od tujih in nenavadnih romarjev do pohajkujoče sodrge je povezano s številnimi družbenimi tokovi razvoja. Izpostaviti velja denimo nastanek moderne teritorialne države, ki je formulirala zahtevo po enotnem državnem ozemlju in ljudstvu. Pregarjala je klateže in potepuhe, ki so, skupaj s Cigani, delovali kot nasprotna podoba stanovske družbe. Proti Ciganom uperjen očitek brezdelja in lenobe pa je bil poleg tega v skladu s porajajočo samoumevnostjo, da naj bi delo postalo koristno tako za državo kot za vse njene državljane.¹⁰

Etnološke študije o Ciganih so konec 18. stoletja »doživele razmah tako po kvantiteti kot popularnosti«.¹¹ V okviru vesplošnih prizadevanj razsvetljenstva za prevzgojo ljudstva se je na preizkusnem kamnu pojavilo tudi vprašanje »vzgojivosti Ciganov«. Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann (1756–1804) je v svojih delih o Ciganih *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volkes in Europa, nebst ihrem Ursprunge* (1783) in v drugi, spremenjeni in dopolnjeni izdaji z naslovom *Historischer Versuch über die Zigeuner betreffend die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volkes seit seiner Erscheinung in Europa, und dessen Ursprung* (1787) skušal dokazati, da je to nemogoče.

8 Zimmermann, *Zigeunerbilder und Zigeunerpolitik*, str. 53.

9 Prav tam.

10 Podrobneje o tem glej: Studen, *Človek mora delati*, str. 9–36.

11 Hille, *Identitätskonstruktionen*, str. 66.

Grellmann je namreč sledeč razsvetlenskemu diskurzu o »naravi versus civilizaciji« Cigane kategoriziral »kot element narave, ker je bil največji del Ciganov še povsem neobdelan v rokah surove narave, oziroma se še komajda nahaja na prvi stopnji učlovečenja«. Njegovo delo je postalo »standardna knjiga in s tem temeljna podlaga modernega diskurza o Ciganih«. ¹²

V osemdesetih letih 18. stoletja, ko sta izšli obe izdaji Grellmannove uspešnice o Ciganih, je prišlo tudi do odločilnega zasuka na področju ugibanj o izvoru Ciganov. V poznem razsvetljenstvu je namreč nastala nova podoba Ciganov kot tujcev, ki ne izvirajo več iz Egipta, temveč iz Indije. Etnolingvist Christian Wilhelm Büttner (1716–1801) je s svojim delom *Vergleichungstafeln der Schriftarten verschiedener Völker* (1775) inspiriral Grellmanna, da je prevzel znanstveno jedro njegove knjige, namreč Büttnerjevo tabelarično primerjavo besedišča »ciganskega«, hindujskega in nemškega jezika. ¹³

A Büttner je še ugibal o izvoru Ciganov. Jezikoslovec Johann Christian Christoph Rüdiger (1751–1822) pa je v svoji skrbno argumentirani razpravi *Von der Sprache und Herkunft der Zigeuner aus Indien* iz leta 1782 s primerjavo besedišča in slovnice kot prvi dokazal, da je ciganski jezik (romščina) v sorodu s hindujskim jezikom in na podlagi tega prišel do zaključka, da Cigani izvirajo iz Vzhodne Indije. ¹⁴ Odkritje samobitnega »ciganskega jezika« je Cigane »spravilo iz socialnega nič marginalnih slojev prebivalstva nazaj v skupino ljudstev Zemlje«. ¹⁵ Na podlagi tega odkritja so Cigani ponovno postali predmet znanstvenih obravnav, ki pa se niso ukvarjale samo z jezikom in izvorom Ciganov, »temveč so skušale ugotavljati tudi njihova telesna obeležja in značaj«. ¹⁶ Različni avtorji so zavzemali stališča, kako naj bi države v prihodnje ravnale s Cigani.

Stefani Kugler, ki se v svojih raziskavah posveča konstru-

iranju Ciganov v nemški literaturi, se pri analizi nove pozno-rasvetlenske podobe Ciganov ni omejevala samo na diskriminatorno delo Grellmanna, temveč ga je primerjala še z dvema sodobnima traktatoma, z omenjeno prelomno razpravo Rüdigerja in z razpravo *Ueber die Zigeuner, besonders im Königreich Preußen* (1793) Johanna Ericha Biesterja (1749–1816). ¹⁷ »Njena končna ugotovitev je, da naj bi bile te tri razprave o Ciganih, čeprav prikazujejo različen, celo nasprotujoč razsvetlenski odnos, kar se tiče Ciganov in zahtevanega političnega ravnanja z njimi povezane s poglobitno tendenco: vsi trije teksti konstruirajo Cigane kor etnično ali rasno Druge in poudarjajo njihovo tujost v Evropi in njihovo različnost oziroma drugačnost od Evropejcev.« ¹⁸

Z ugotovitvijo Kuglerjeve se gotovo lahko strinjamo. Dodajmo še, da so nova spoznanja o jeziku in izvoru Ciganov prinesla tudi nova primerjalna razglabljanja o »bronasto obarvanih potomcih indijskih parijev« v Evropi, s katerimi nas še dolga desetletja po izidu Grellmannove epohalne knjige seznanjajo tako literarni kot časopisni prispevki. ¹⁹

V stoletju razsvetljenstva so se civilizirani Evropejci že zavedali, »da niso sami na svetu« in da so »z drugimi celinami že toliko povezani, da so morali razmišljati tudi o drugačnih od sebe«. ²⁰ Zanimali so jih »leni, podivjani, okrutni in izdajalski« prebivalci južnih dežel, ²¹ Hotentoti, Laponci in ne nazadnje tudi indijski pariiji. Slednji so seveda zanimali tudi Grellmanna. V svoji študiji je zapisal, da so Cigani po svojem izvoru potomci pripadnikov »najnižje indijske kaste parijev ali (kot se imenujejo v Hindostanu) šudrov«. ²² Ta trditev seveda ni točna in več kot

12 Prav tam, str. 70.

13 Gierl, *Geschichte als präziserte Wissenschaft*, str. 211.

14 Prim.: Solms, *Zigeunerbilder*, str. 118.

15 Prim.: Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner*, str. 154.

16 Solms, *Zigeunerbilder*, str. 117.

17 Kugler, *Kunst-Zigeuner*, str. 43–111.

18 Solms, *Zigeunerbilder*, str. 117.

19 Citat najdemo v podlistku *Aus dem Tagebuche eines Feldscherers*, objavljenem v *Laibacher Zeitung*, 26. 5. 1884.

20 Im Hof, *Evropa v času razsvetljenstva*, str. 219.

21 Tako jih je sredi 18. stoletja (17. 1. 1750) označil veliki medicinec, naravoslovec in filozof Albrecht von Haller v predgovoru k opisu potovanja v Hudsonov zaliv (Ellis, *Sammlung neuer und merkwürdiger Reisen*). – Haller, Vorrede, brez paginacije.

22 Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner*, str. 327.

Pred ciganskim vozom
(MNZS, Fototeka, SL7921)

pol stoletja kasneje je Grellmannovo zmotno mišljenje v svojem delu *Ethnographische und geschichtliche Notizen über die Zigeuner* iz leta 1842 popravil Carl von Heister, ki je opozoril, da je Grellmann četrto kasto šudrov napačno pomešal s pariiji in poudaril, da slednji »nimajo nobene zveze niti z omenjeno kasto, niti ne tvorijo posebne kaste, temveč so iz družbe izrinjeni izmeček«. ²³

Grellmannov tekst lahko danes obravnavamo kot »izhodišče za skoraj rasistično motiviran anticiganizem«. ²⁴ Vse do osemdesetih let 20. stoletja je veljal za ključen tekst o Ciganih, dokler ni njegovega znanstvenega ugleda omajala kritika Martina Rucha v disertaciji *Zur Wissenschaftsgeschichte der deutschsprachigen ‚Zigeunerforschung‘ von den Anfängen bis 1900* (1986). Ruch je poudaril, »da Grellmannovo besedilo ne predstavlja nobene lastne znanstvene udeležbe, temveč je bilo zmedeno napisano na podlagi starih in novih predlog«. ²⁵ To

23 Heister, *Ethnographische und geschichtliche Notizen*, str. 130.

24 Hille, *Identitätskonstruktionen*, str. 67.

25 Solms, *Zigeunerbilder*, str. 121. Glej tudi: Ufen, *Aus Zigeunern Menschen machen*, str. 68.

gotovo velja tudi za primerjalni opis Ciganov in parijev, kjer se je Grellmann opiral na poročila misijonarjev in popotnikov (1787, str. 327–342), kakršen je bil npr. Pierre Sonnerat, ki je od 1774 do 1781 potoval po Vzhodni Indiji in Kitajskem in je o pariijih v svojem izčrpnem potopisu denimo poročal sledeče:

»Pariiji tvorijo zadnje pleme /kasto/. Preostali Indijci jih imajo za nečastne, nečiste, gnusne, moralno zavržene oz. nizkotne. /.../ Zavaljo tega zaničevanja oz. prezira so izgnani iz družbe, svoja stanovanja pa imajo na odročnih mestih. A tudi s tem, da so oddaljeni od mest, trgov in vasi, skupnih bivališč preostale nacije, niso zadovoljni: morajo se zateči celo prilično daleč od teh naselbin, da ne bi veter razširjal nečiste in kužne izparine iz njihove soseščine. /.../ Splošno zaničevanje in gnus do teh iz družbe izločenih ljudi gre celo tako daleč, da se ljudje izogibajo, da bi pojedli, kar so oni skuhal, ali da bi pili iz posodja, iz katerega je pil pariij.« Pariiji so skratka »nečastni«, predstavljajo »najrevnejši del ljudstva«, ki je »obsojen na večni stradež«, njegova dedna lastnost sta »beda in sramota«. ²⁶

»Mogoče si je misliti, na kateri stopnji moralne in fizične pokvarjenosti so ti ljudje«, ²⁷ se je o podobnosti parijev s Cigani skoraj pol stoletja za Grellmannom v svojem delu *Geschichte der Zigeuner, ihre Herkunft, Natur und Art* (1835) pridušal Theodor Tetzner, ki naj bi bil po mnenju kriminalista Richarda Liebicha pravzaprav samo nesramni plagiator, kompilator Grellmannove nadvse berljive in temeljite knjige, »ki si še danes zasluži, da se priporoča vsem prijateljem Ciganoznanstva«. ²⁸ Podobnost parijev s Cigani je Tetzner, podobno kot Grellmann, opravičeval ne samo z nadvse gnusnimi opisi surovih, sprijenih in nereligioznih divjakov, temveč tudi z lastnostmi, ki vzbujajo manj odpora, kot na primer, da oboji ljubijo glasbo in da imajo zanjo talent; da se oboji radi ukvarjajo s konji; ali pa, da oboji radi menjajo mesto bivanja in da se najraje nastanijo izven vasi. ²⁹

26 Sonnerat, *Reise nach Ostindien und China*, str. 47–48.

27 Tetzner, *Geschichte der Zigeuner*, str. 139.

28 Liebich, *Die Zigeuner*, str. 12.

29 Prim.: Tetzner, *Geschichte der Zigeuner*, str. 139.

Tudi omenjeni Carl von Heister, ki je bil sicer kritičen do Grellmanna, ni varčeval z žaljivimi opisi gnusnih parijev, ki da »Hindujca navdajajo z odporom, za katerega v jeziku ni najti pravega izraza. Pariji so mnogo slabši kot živali. /.../ Vredni so vsega zaničevanja in jedo mrhovino. Voda, ki teče v njihovi senci, je nečista in jo mora očistiti sončna luč, mesečina ali veter. Leseno posodje, ki se ga dotaknejo, ne bo nikoli več čisto.«³⁰

Prikaz brezpravne in smrdljive sodrge, s katero so primerjali Cigane, pa zaključí: »Pariji so komajda zakriti z nekaj cunjami; na njihovih telesih in v bivališčih kar mrgoli od mrčesa, umazanija v slednjih pa presega vsako možno predstavo. Meso poginulih živali, ki ga takoj ne pojedó, razrežejo na trakove in razvesijo po svojih bivališčih, tako da jih že od daleč zaznamo po groznem smradu.«³¹

Skorajda identična se zdijo poročila o ciganskem življenju v smradu in nesnagi. Grellmann o njihovih zimskih bivališčih npr. poroča: »Kako grozotno in strašno naj bi bilo notranje stanje takšnih ciganskih bajt, si zlahka lahko zamislimo. Ta bivališča so večino časa povsem nedostopna zraku in dnevni svetlobi. V njih vladata vlaga in nesnaga, tako da se te bajte prej zdijo bolj podobne votlinam divjih živali kot pa stanovanjem razumnih bitij.«³²

Če avtorji za časa dolgega stoletja meščanstva niso ravno varčevali s sramotilnimi oznakami parijev v nemškem jeziku, pa se zdi, da lahko o tovrstnem hudem /primerjalnem/ bombardiranju /Ciganov/ s strani slovenskih, torej domačih piscev, komajda razpravljamo. Običajno so se neudomačeni besedi parij/i/ sploh izognili,³³ strokovna razglabljanja pa so bila

30 Heister, *Ethnographische und geschichtliche Notizen*, str. 132–133.

31 Prav tam, str. 134.

32 Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner*, str. 75–76.

33 Gospodarske, obrtniške in narodne *Novice* so npr. dne 19. oktobra 1881 v okviru rubrike *Narodno-gospodarske stvari* po dunajskem kmetijskem časopisu povzele članek *Zoper Cigane in za Cigane (Gegen und für die Zigeuner)*, v katerem govorijo o »iz Indije izgnanem rodu«, medtem ko *Wiener Landwirtschaftliche Zeitung* govori ne samo o izgnanem rodu, temveč tudi o »parijem enakim bitjem« v Evropi. Natančneje: »/.../ diese aus Indien vertriebenen und in Europa gleichfalls Paria's gebliebenen Geschöpfe /.../« – Glej: *Novice*, 19. 10. 1881 in *Wiener Landwirtschaftliche Zeitung*, 8. 10. 1881.

dejansko redka. J. P. (verjetno Janez Parapat) je v *Besedniku* iz leta 1871 Slovencem o pariijih povedal sledeče:

Sovraštvo Hindostancev do parijev »je še ravno tisto, kakor je bilo v stari dobi. Vsak verni Hindostanec zaničuje pariija bolj nego najslabejo žival. Postava ostro prepoveduje pečati se s pariiji, kajti oni so nečedni, in kdor bi šel v njih družčino, bil bi tudi nečeden. Ako kdo pariija ubije, ni mu se bati druge kazni, kakor nekaj novcev mora plačati, pa še to ne vselej. To revno ljudstvo (parias) je bolj zaničevano, nego najslabeji sužnji; že njegova senca onečedi vernega Hindostanca, zato se mu mora vselej daleč ogniti, kedar ga sreča. Celó jedila mu ne poda z golo roko, ampak na kaki črepinji ali deski. Pariji morajo opravljati najnečednejša opravila po mestih, za tega del se nič ni čuditi, da se nahajajo pri njih vsakovrstne ostudne bolezni.«³⁴

Primerjalno prikazovanje sramotnih lastnosti indijskih parijev in Ciganov, ki ni opisovalo samo splošne podobnosti, temveč se je spuščalo tudi v malenkosti, je pravzaprav lep primer, kako »vrednostni občutek civiliziranih nastaja kot rezultat izmeničnega učinkovanja med opazovanjem lastnega jaza in posvečanja pozornosti odzivanju Drugih, ki se na najrazličnejše načine obračajo proti civiliziranim. Pri tem se civilizirani zavedajo nenehne ogroženosti lastnih dosežkov in pridobitev. /.../ Še težje razpoznavno nevarnost pa predstavlja ohromitev moralnih naporov, kulturne volje po dosežkih in življenjsko naravnane razsodnosti.«³⁵

V nadaljevanju si bomo ogledali tri eklatantne elemente gnusa, ki so jih civilizirani Evropejci pripisovali onesnaževalcem svojega omikanega okolja in družbe – divjim, barbarskim, neciviliziranim Ciganom. Zanimal nas bo njihov odvraten vonj, nagljenost k uživanju mrhovine in končno domnevni kanibalizem.

34 J(anez) P(arapat), Praznik pokore v Hindostanu. V: *Besednik*, 25. 3. 1871.

35 Prim.: Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt*, str. 1172–1173.

ODUREN, NEPOZABEN VONJ CIGANOV

V 18. stoletju je pod drobnogled učenjakov v tesni zvezi z vonji zašla telesna nečistoča, ki »največkrat izdaja ravno tako nečisto dušo, neplemenito nemarnost, ravnodušnost, brezskrbno umazanost in nesnažnost. Ve se, da bolj ko so ljudstva necivilizirana, večja je njihova nečistoča. Primerja se Poljaka ali Mažžara in Francoza. Znana je skrajna umazanija Hotentotov, Grenlandcev, Laponcev. Popotniki pravijo, da vsaka družina Laponcev spi skupaj v svoji nizki koči in ti ljudje so ločeni drug od drugega z nekakšnim stebrom tako kot pri nas konji v hlevih. /.../ Tu ležijo ljudje, razvešena slanina, škafi urina in nesnage, dokler niso polni do roba, vse skupaj, da resnično močno smrdi. Pravijo, da jedo mrčes kot večina psičkov svoje bolhe. Z obraza si postrgajo svoj znoj ter ga ližejo. Moški se umivajo samo s slino, prste pa si čistijo z lizanjem. S slino si izpirajo sol iz oči, ki se na obrazu nabere na morju. Malo in veliko potrebo opravljajo v prisotnosti vseh ljudi. Ženske vtikajo glavo v škafe z urinom. Ta jim služi namesto dišeče pomade, da bi namazale in odišavile lase.«³⁶

Tako je leta 1780 v razpravi o nečistoči (*Von der Unreinlichkeit*) modroval nemški zdravnik Melchior Adam Weikard.

Omenjeno razpravo je kasneje, leta 1797, še enkrat objavil v obsežnem popularnem in podučnem delu *Toilettenlectüre für Damen und Herren in Rücksicht auf die Gesundheit (Branje o toaleti za dame in gospode z ozirom na zdravje)*, kjer je posebej izpostavil medicinsko koristnost čistoče, ki jo je »že Aristotel postavil v vrsto kreposti«. Weikard je menil, da »človek žali družbo, če se v njej pojavlja umazan, nepočesan in neumit.«³⁷

V zvezi z nevzdržnim in odurnim vonjem umazanih Laponcev, kjer je »dejansko šlo za vso nepopisnost«, se je ob koncu 18. stoletja pridušal tudi popotnik Acerbi. V primerjavi z Weikardom je bil sicer bolj zadržan. A opravičilo »civiliziranim« bralcem v njegovem opisu potovanja po Laponskem je več kot jasno: »Četudi bi bil zmožen, da bi resnično stanje ustrezno opisal, naj mi bodo moji bralci pač manj hvaležni, da sploh kaj vedo o teh gnusnih ‚slikah‘.«³⁸

Poleg zanimanja za medicinsko koristnost čistoče je v tem času prišlo v modo tudi vonjanje telesnih tekočin in organov. Opažanja zdravnikov, antropologov in popotnikov, ob katerih te danes dobesedno zabolijo nosnice, so postregla s celo paletto »norih primerov«. Ingesti, torej zaužiti zrak, hrana in pijača, so določali stanje ekskretov in s tem vonj posameznika. Pod drobnogled opazovalcev je zašel tudi vonj črncev, torej vonj, ki naj bi bil v mnogih rasističnih traktatih povsem podoben vonju Ciganov. V prikazih njihovega imaginarija naj bi »umazani črnici bolj ali manj močno smrdeli«, reprezentirali naj bi »surov, močno animaliziran svet«.³⁹

»Že od zgodnjega razsvetljenstva naprej se Hotentoti, Pigmejci, Laponci in Eskimi redno prikazujejo v razpravah kot najnižje človeške rase ali <prehodne rase> med človekom in opico. In tu se izkaže neposredna povezava s Cigani. Kajti že od njihovega prihoda so jih zaradi njihovega domnevnega egiptovskega izvora zaznavali kot <črne>, kot <divje in odvratne

37 Prav tam, str. 361.

38 Acerbi, *Reise durch Schweden und Finnland*, str. 352–353.

39 Prim.: Corbin, *Pesthauch und Blütenduft*, str. 56–58.

36 Weikard, *Toilettenlecture*, str. 362–363.

Afričane ali zamorce» in s tem prištevali k ljudstvu najnižje stopnje. /.../ Podoba črnega «afriškega» Cigana se je globoko vtisnila v kulturni spomin in dolgo sovpadala z od začetka 19. stoletja vedno bolj uveljavljenim določanjem pripadnosti k orientalno-azijskemu tipu olivno rjavega Indijca.«⁴⁰

Njihova ljubezen do tobaka je bila neizmerna
(MNZS, Fototeka, foto: Dušan Gostinčar, 1955, DE1524-3)

Z odkritjem indijskih parijev je pravzaprav nastal trikotnik zaničevanih ljudstev. »Po uveljavitvi teze o indijskem izvoru so se pariiji po enakovrednem postopku ponujali kot predniki Ciganov. Parije pa so zopet primerjali z «afriškimi zamorci».⁴¹ V delu Theodorja Tetznerja, ki nadvse poniževalno piše o »razcapanih« Ciganih, so si bralci o neciviliziranih pariijih lahko ustvarili skrajno negativno podobo: »Pariiji živijo kot svinje, so lažnivci in prevaranti, vdani pijači, skrajno nesramni, nespodobni in pohotni, brez težav se pogosto poročajo s svojimi najbližnjimi

40 Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner*, str. 148–149.

41 Prav tam, str. 151.

sorodniki, so okrutni in podli in jedo mrhovino ... «⁴² Podobne sodbe o divjih barbarih pa so v tridesetih letih 19. stoletja lahko prebirali tudi v dnevnem tisku: »Pariiji v Hindostanu se pričakajo s psi, orli in jastrebi za smrdljivo mrhovino.«⁴³

Povejmo še, da je primerjava s Hotentoti pomagala prikazati »tujost oziroma nenavadnost in depasiranost Ciganov v Evropi kot tudi ojačati socialno prakticirano zaničevanje zaradi gnusa in odpora. Z genealoško utemeljeno preobrazbo v pariije je bil ustvarjen model izključevanja, ki je temeljil na rasnem razločevanju in govoril o razlikovanju čistih in nečistih.«⁴⁴ Na ta način je bila sorodstvena mreža zaničevanih ljudstev znova povezana, znova je nastala razprava o Drugih in tujcih in se nadaljevala, saj ni dopuščala niti praznine niti prekinitve.⁴⁵

Poleg etnologov so v stoletju meščanstva zanimanje za vonj Ciganov pokazali tudi kriminalisti in moderni kriminologi. V Grossovem priročniku za preiskovalne sodnike iz leta 1893 lahko beremo, da spretni in predrzni Cigan izvrši tatvino neslišno, »kot kakšen duh« in »za njim ostane samo njegov vonj, njegov značilen, očiten in razpoznaven vonj, ki se obdrži dalj časa in ki ga ne pozabi nihče, ki ga je enkrat zavohal.« Ta vonj je »precej podoben prav tako nadvse značilnemu vonju črncev«. Sodni uradniki naj bi ga menda prav dobro poznali, saj naj bi se »zajedel tudi v stene« poslopja sodišča.⁴⁶ Hans Gross je leta 1898 zapisal: »Spominjam se, da sem nekoč, ko sem imel nenehno

42 Tetzner, *Geschichte der Zigeuner*, str. 139.

43 *Illyrisches Blatt*, članek *Nationalgeschmack und Antipathien*, 17. 3. 1832.

44 Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner*, str. 152.

45 Za pokušino naj navedem opis Hotentota iz druge polovice 19. stoletja, katerega lastnosti so pripisovali tudi Ciganom: »Hotentot je najbolj len, najnesramnejši in najbolj predrzen subjekt, ki si ga lahko zamislimo. In tudi dejansko izgleda tako, kakor da bi Bog v jezi ustvaril deželo in ljudi. Ljudstvo raje strada, kot pa da bi se odločilo za resno delo, nek misijonar pa mi je nedavno dejal, da se je pri najboljši volji nemogoče izogniti preklinjanju, kadar imaš opravka s to sodrgo.« – Baumgarten, *Deutsch-Afrika*, str. 454.

46 Gross, *Handbuch für Untersuchungsrichter*, str. 228. Gross je navdih za primerjavo podobnosti črncev in Ciganov morda črpal v Pottovem delu o neenakosti človeških ras. Ta poznavalec Ciganov je npr. zapisal: »V tako mnogih pozornost zbujajočih okoliščinah njihove biti in značilnega življenja se, ne glede na njihovo siceršnjo rasno različnost, medsebojno ujemajo domala v vseh potezah.« – Pott, *Die Ungleichheit menschlicher Rassen*, str. 109.

opravka z neko večjo sodno obravnavo Ciganov na vzhodnem Štajerskem, zjutraj ob vstopu v stavbo sodišča takoj zavohal, če so ponoči pripeljali Cigane.«⁴⁷

Specifičen vonj Ciganov naj bi bil za kriminaliste koristen, saj naj bi po njem »z domala popolno gotovostjo ugotovili ali potrdili prisotnost Ciganov«. Vonj naj bi bil podoben »žarki masti, pomešani z vonjem miši«,⁴⁸ manj kot desetletje kasneje pa ga je Gross kot posebnost definiral tudi v svoji enciklopediji kriminalistike: »Vonj Ciganov, podoben mišjemu urinu ali prismojeni maščobi, je nadvse značilen in ostaja v prostorih, kjer so bili Cigani (posebej če so težko delali in se znojili že dolgo pred tem, se njihov vonj zaje celo v stene in s tem lahko zaznamo, ali so bili v prostoru Cigani). Podoben naj bi bil vonj črncev.«⁴⁹

Gross se je v zvezi z vonjem očitno opiral na rasistično sramotilno ugotovitev kriminalista Liebicha iz šestdesetih let 19. stoletja: »Cigani imajo čuden, odvraten vonj, ki je še posebej opazen in zaznaven v zaprtih prostorih. Tega vonja se prav tako ne da preprosto opisati, podobno kot od njega bistveno različnega, a nič manj specifičnega, vsakemu kriminalistu in policijskemu uradniku znanega vonja revščine.«⁵⁰

O smradu Ciganov je pred Grossom pisal tudi naš poznavalec Janez Trdina: »Grozen smrad zapuščajo v hiši, kjer so zvirali se dalj časa, npr. en dan. Treba je vse poribati in osnažiti, da zopet ta kužni duh izgine.«⁵¹ Ali s še večjim poudarkom gnusa

47 Gross, *Criminalpsychologie*, str. 278.

48 Gross, *Handbuch für Untersuchungsrichter*, str. 228.

49 Gross, *Encyclopädie der Kriminalistik*, str. 32.

50 Liebich, *Die Zigeuner*, str. 22. Ne gre pozabiti, da so opazke o umazanosti in smradu ves čas doživljali tudi Judi. Spomini Josipa Vošnjaka pravijo, da so bili tako njemu kot ostalim »krščanskim dijakom arijskega plemena« /.../ »tisti židovski obrazi z nizkim čelom, zakrivljenim nosom in pohotno napetimi ustnicami, s krivim hrbtom in, kakor pri madžarskih huzarjih, zakrivljenimi nogami s ploščatimi stopali, z nekako posebno neprijetno vonjavo svojega izhlapevanja« izredno zoprni. Podobno, če navedemo še en primer, razglablja tudi Henrik Tuma, ki se mu vožnja na vlaku skupaj z Židi ni zdela prijetna »zaradi neprijetnega daha po česnu in čebuli. Navadno so bili zamazani tako, da so se kaftani kar svetili.« Umazanost in z njo povezan smrad naj bi bila sploh prirojena judovska lastnost. – Glej: Mally, »Judovski klavci...«, str. 68 in 69.

51 Trdina, *Podobe prednikov*, 1. knjiga, str. 240.

in odpora: »Cigani se ljudem tako gnusijo, da mnogim blizu njih ne gre dol ne jed ne pijača. Obenem se boje njihovih dolgih parkljev. Če se mude dolgo v kaki hiši, je treba za njimi vse dobro prezračiti, prekaditi, pobrisati, oprati, pomiti in očistiti, kajti zapuste nekak poseben, težek in neprijeten duh, ki spominja nekatere na gnijočo mrhovino, meni pa se je zdel najbolj podoben tistemu, ki napolnjuje usnjarnice. Tega pa nisem nikoli slišal, da bi bil nalezel kdo od Ciganov uši. Pravijo, da se jih ne drže zato, ker si mažejo život z mastjo in nekatere ude z duhanovim sokom.«⁵²

Pripomnim naj še, da je mišljenje o ostudnem smradu, ki naj bi puhtel iz umazanih in nepočesanih teles Ciganov,⁵³ sovpadalo s časom meščanske higijene, ki je zlasti umazanijo prištevala k osrednjim elementom zgražanja. Umazanija in smrad naj bi po mnenju meščanskih moralistov in higienikov v 19. stoletju zaznamovala mestne in podeželske spodnje sloje, torej umazano in smrdečo revščino. Oba gnusna elementa, ki sta kontaminirala meščansko družbo, sta bila tudi sredstvo distinkcije. »Podobnost z nagnitim in pokvarjenim, celo z iztrebki«, pa naj bi v rasističnih pogledih »nadvse jasno namigovala na človeško degeneracijo.«⁵⁴

Smrad Ciganov pa naj bi bil končno povezan tudi z barvo njihove polti. Videz »obarvanih« Ciganov je v procesu konstrukcije Drugega vseskozi igral pomembno vlogo. V luči rasističnih pogledov 19. stoletja naj bi odražal stopnjo civiliziranosti posameznih ljudstev. »Tako naj bi bila primitivna ljudstva temnopolta, pripadniki bolj civiliziranih ljudstev pa naj bi bili toliko bolj podobni Evropejcem, kolikor je bila višja stopnja njihove civilizacije. Ciganska polt, ki so jo Evropejci videli kot črno, je tako postala splošno znana značilnost.«⁵⁵

52 Trdina, Cigani o Dolenjcih, str. 178–179.

53 Ciganke naj bi glede umazanije in nečistoče, kot trdi Grellmann, daleč prekašale svoje moške, pogled na njih pa naj bi pri vsakem civiliziranem človeku vzbujal gnus in odpor. – Glej: Solms, *Zigeunerbilder*, str. 122–123.

54 Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner*, str. 311.

55 Jezernik, Zakaj pri nas žive Cigani, str. 9. Cigani v tem oziru spadajo v model rasistične sheme nemškega sociologa Hunda, ki predpostavlja obstoj (1) kultiviranih in barbarov;

»Za barvo kože Ciganov so obstajale enostavne razlage, ki so poudarjale, da njihova polt ni prirojena, temveč da je posledica njihovega umazanega načina življenja v dimu in nesnagi.«⁵⁶

Tako je razmišljal Grellmann. Dodajmo pa še sledečo njegovo invencijo: Črncem podobni Cigani naj bi bili »obarvani« zaradi načina življenja in vzgoje, »obarvanost« pa naj bi izgubili z opustitvijo ciganskega življenja (torej s prevzgojo), kar bi seveda pomenilo celovito asimilacijo.⁵⁷

Ovohavanje Ciganov, črncev in drugih manjvrednih in neciviliziranih nizkotnežev je bilo torej v polnem teku že v stoletju razsvetljenstva. A vendar ne gre spregledati, da se diskriminacija Ciganov takrat še ni nanašala primarno na barvo kože, temveč je še naprej vztrajala na socialnem vedenju. »Kljub temu pa so že zgodaj primerjali naravo Ciganov in črncev. /.../ Poleg delomrznosti naj bi obe rasi povezovalo izrazito pomanjkanje vere in vlade. A razlika naj bi bila vendarle v tem, da se črnici lahko zaslužnijo in tako postanejo ‚boljši‘ ljudje, ki so zmožni smiselno izkoristiti svojo delovno silo. Cigani pa naj bi bili v tem oziru neuporabni, manjkali naj bi jim podložnost in volja do dela.«⁵⁸

(2) čistih in umazanih; (3) izbrancev in hudičev; (4) civiliziranih in divjakov; (5) belih in obarvanih in (6) pomembnih in manjvrednih. Podrobno: Hund, *Rassismus*, str. 36–81.

56 Jezernik, Zakaj pri nas žive Cigani, str. 9. Grellmann je pomen okoliščin za telesne značilnosti Ciganov še posebej izpostavil: »Laponci, Samojeji in vsa ljudstva Sibirije so rjavorumeni, ker so odrasčali v dimu in nesnagi; in tako tudi Cigani. Že davno bi lahko prenehal biti podoben črncu, če bi prenehal cigansko živeti. Lahko ga opazujemo od njegovega rojstva do starosti moža, pa se bomo v zadostni meri prepričali, da njegova barva tako naj ne bi bila samo posledica njegovega izvora, temveč tudi umazane nege telesa. Poleti leži otrok gol na pekočem soncu, pozimi pa stanuje v z dimom napolnjeni bajti.« Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner*, str. 39–40.

57 Prim.: Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner*, str. 40; Hund, *Das Zigeuner-Gen*, str. 26; Kugler, *Kunst-Zigeuner*, str. 68-69; Meints, *Antiziganismus*, str. 9.

58 Meints, *Antiziganismus*, str. 8.

JEDCI MRHOVINE

*»Meso crknjenih živali pa sploh ni užitno
in ga vedoma tudi nihče ne bo jedel,
razven divjih in poldivjih ljudi (Cigani).«⁵⁹*

Na pragu 20. stoletja je inženir kemije Jakob Turk označil meso za »eno najboljših človeških živil, vendar se mora uživati s previdnostjo, ker se jako lahko pokvari. Pokvarjeno meso pa ni le neokusno, ampak je tudi gnusno in človeškemu zdravju često škodljivo. Poleg tega izvira meso tudi lahko od bolne živali, in je torej velika nevarnost, da se živalska bolezen prenese z mesom na ljudi.« Meso je tudi »jako ugodno hranilo za razne mikroorganizme«. Razpadajoče in gnijoče meso »pa ni le neprijetno dišeče, neokusno in obenem ostudno, ampak je tudi strupeno«.⁶⁰

Naravnost odvrtna, ostudna in gnusna pa je seveda mrhovina. Njen neprijeten vonj in okus pri civiliziranih ljudeh z njihovimi številnimi predsodki sprožata močno averzijo. Uživanje mrhovine ali že sam stik z njo zaradi možnega onesnaževanja, okužbe in zastrupitve predstavlja veliko nevarnost. Nevarnost kontaminacije pa od uživanja mrhovine ali mesa bolnih živali

59 Turk, *Naš vsakdanji kruh*, str. 236.

60 Prav tam, str. 236.

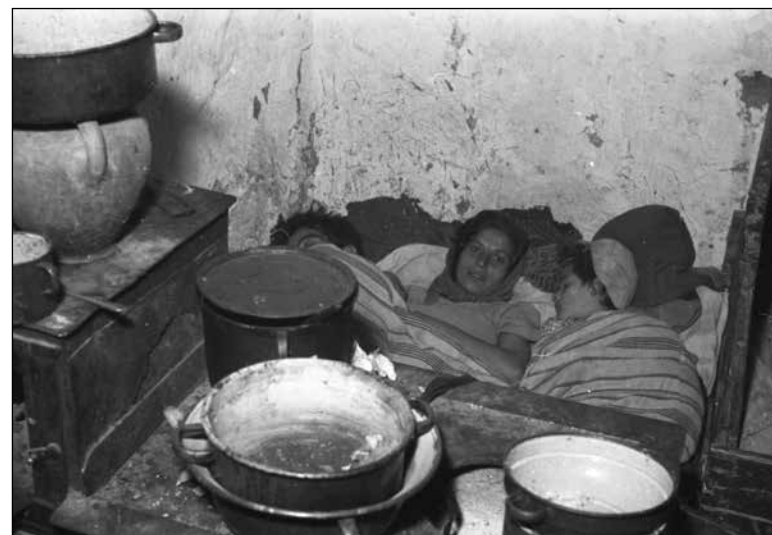
po mnenju strokovnjaka Turka očitno ni odvrčala »divjih in poldivjih« Ciganov. Njihove neobičajne, barbarske in nesnažne prehranjevalne navade so seveda že dolgo vzbujale gnus in prezir v »kultiviranih« ljudeh. O njih so poročali številni opisovalci ciganskega življenja.

O neposrednem stiku civilizacijsko neprilagojenih Ciganov s kadavri in mrhovino je omikane bralce s povsem drugačnimi kulturnimi vzorci seznanil že Zedlerjev univerzalni leksikon. Prebrali so lahko, da jih na Madžarskem in na Sedmograškem tu in tam uporabljajo za rablje, ki so kot konjederki imeli opravka tudi z živalskimi kadavri. Kakšnemu bralcu se je morda obrnil želodec, ko je izvedel, da Cigani »žrejo mrhovino na konjederčevo mrhovišče odvrženih mrtvih konj, krav, ovac, od prebivalcev pa da dobivajo bolne in mrtve živali, katerih meso prekajujejo v svojih kočah, deloma ga sušijo na soncu, kot dobro delikateso pa ga večinoma pojedjo kar surovega in nekuhanega.«⁶¹

Profesor statistike na ugledni univerzi v Göttingenu Heinrich Grellmann pa je v posebnem poglavju o jedi in pijači Ciganov takole razpihoval dvome v njihovo civiliziranost: »Prehrana tistih, ki so bolj povezani s civiliziranimi ljudmi, ni nič posebnega. O njih je pripomniti samo to, da tako kot pri vseh Ciganih tudi v njihovi kuhinji pač vlada nečistoča. Drugi Cigani pa imajo včasih na mizi precej nenavadno hrano. Enkrat trpijo lakoto ali je njihova prehrana sestavljena zgolj iz kruha in vode, drugič se mastijo s kurami in gosmi. Še posebej prazničen dan pa je zanje, ko se na mizi pojavi pečenka mrtve živali. Naj bo mrhovina ovce ali svinje, krave ali druge živali; vse, z izjemo konja, ima zanje enako vrednost. Njihov apetit se temu le malce upira. Celo nasprotno. Mrhovina hudo poživi njihov okus in jih spodbode, da se nasitijo ob takšni pojedini. Če jih zaradi tega grajamo in se nad tem čudimo, pa se njihov odgovor glasi: ‚Meso od Boga zaklane živali mora biti boljše kot meso živali, ki umre od človeške roke.‘ Zato izrabijo vsako priložnost, da bi se

61 Zedler, *Grosses vollständiges Universallexicon*, Bd. 62, Zev-Zi, geslo Zigeuner, stolpec 524.

dokopali do take poslastice.«⁶² Grellmann s takimi ugotovitvami ni bistveno presegel Zedlerjevega univerzalnega leksikona. Poleg poročanja, da Cigani z veliko slastjo uživajo mrhovino, je za povečanje zanimanja bralcev in spodbujanje njihove domišljije zbral še anekdotične opise cele vrste drugih temačnih, težko umrljivih in ostudnih zgodbic o ugrabitvah otrok,⁶³ domnevnih primerih kanibalizma, nemoralni razuzdanosti ipd.

Natrpno ležišče v ciganski kuhinji
(MNZS, Fototeka, foto: Dušan Gostinčar, 1955, DE1524-1)

O anormalnih Ciganih kot jedcih mrhovine je pisal tudi omenjeni Theodor Tetzner, o njihovi prehrani pa poroča tudi kriminalist Liebich, ki poudarja, da imajo Cigani najraje še posebej mastno meso. Njihova priljubljena jed so ježi, veverice, lisice in perutnina, še posebno kokoši, gosi in race. »Vendar ne zavrača tudi mesa bolnih, celo poginulih živali in celo mrhovino

62 Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner*, str. 42.

63 Splošno o tem: Kugler, *Zigeuner als Kinderräuber*, str. 571–586.

uživa brez odpora.«⁶⁴ Sklicujoč se na Grellmanna, ki je v svojem delu objavil tudi nekatere dokumente, Liebich navaja prepoved cesarja Jožefa II., »da se morajo Cigani odreči uživanju na smrt bolnih živali.«⁶⁵

Jožef II. je dejansko nadaljeval prebivalstveno politiko svoje matere Marije Terezije. Z ukrepi socialnega discipliniranja in prevzgoje sta želela civilizirati tudi Cigane. Jožef II. je 9. oktobra 1783 izdal »glavno regulativo, katere namen je bil, da brezobzirno ukroti divje pleme Ciganov in ga povsem iztrebi.«⁶⁶ Med bistvenimi določbami te regulative srečamo tudi prepoved uživanja mrtvih živali, kršitelje pa naj bi kaznovali s 24 udarci s palico.⁶⁷ S tem strogim ukrepom naj bi preprečili »zbujanje gnusa in zgražanje krščanskih sosedov. /.../ Nekrščanski jedilni predpisi in tabuji so namreč /še danes/ pogosta ranljiva točka v nastopanju proti manjšinam.«⁶⁸ Sodobniki so sicer pretirano hvalili poostrene predpise cesarja Jožefa II. za civiliziranje Ciganov. A zaman so si obetali, da bo »množico takšnih revežev, ki so brez poznavanja Boga in kreposti globoko zagreznili v greh in divjaštvo in so kot polljudje zašli na kriva pota, potegnil iz njihove nesnage in iz njih naredil ljudi in dobre državljane.«⁶⁹ Ukrepi so namreč imeli le zanemarljiv učinek.

Podatke o »nekrščanski« ciganski prehrani nam je zapustil tudi Janez Trdina. Izpostavil je, da »Cigan ljubi vsako meso, naj bo od katere živali hoče, pa se mu ne gnusi, čeprav kaj smrdi.«⁷⁰ »Crkovine se ne branijo, ali uživajo samo tiste kosove, za katere vedo ali jim pove konjederec, da ne morejo tako lahko škoditi. Da prebavi njih želodec tudi strupene in gnile reči, je seveda le prazna govorica.«⁷¹

64 Liebich, *Die Zigeuner*, str. 85.

65 Prav tam, str. 85. Glej tudi: Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner*, str. 352.

66 Schwicker, *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*, str. 56.

67 Prav tam, str. 57.

68 Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner*, str. 170.

69 Schwicker, *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*, str. 58.

70 Trdina, Cigani o Dolenjih, str. 155.

71 Prav tam, str. 178.

Trdina se je podobno kot njegovi predhodniki zgražal nad nemarno nesnago ciganske kuhe, ki se je »ne da popisati. Enkrat sem prišel k njim, ko so ravno večerjali. V Žabjeku so si bili nabrali po gnezdih mladih vran in drugih ptičev. Babe so jih vrgle niti na pol oskubljene v trebušast, nikdar izplaknjen lonec in jih varile, cvrle in žgale s krompirjem vred dobre pol ure. Potem je začela družba grabiti tiče in krompir kar z rokami.⁷² Tiče so pohrustali z glavo, drobom, kostmi in perjem, nazadnje so srkali iz lonca obilno mast, ostanek so polizali otroci.«⁷³

Poleg ježev, veveric, ptičev, pujskov in perutnine se je na jedilniku divjih Ciganov namesto zajca lahko znašla tudi mačka, torej jed, ki je neobičajna za krščanski jedilnik civiliziranih: »Pod bregom na oni strani trate so goreli trije ognji. Nad desnim se je vrtel na ražnju mlad prašiček, nad levim se je pekla tudi na ražnju tolsta orjaška mačka, ki je lovila veliko let grajske miši, dokler je niso Cigani te dolžnosti oprostili in obsodili, da je zaslužila pokoj. Pri srednjem ognju je stal ogromen lonec, v njem so se kuhali koruzni žganci za večerjo.«⁷⁴

Johann Heinrich Schwicker je v svojem delu o Ciganih na Ogrskem in Sedmograškem iz leta 1883 poudaril, da v najnovejšem času nekateri ljudje dvomijo, da Cigani še danes jedo meso mrtvih živali. A sam je bil podobno kot mnogi drugi nasprotnega mnenja. Zagotavljal je, da so Cigani »tako kot nekoč še sedaj privrženci uživanja mrhovine«⁷⁵ in svoje trditve podkrepil s izčrpnimi navedbami iz Grellmanna.

Za popularizacijo mišljenja o odvratnem »nekrščanskem jedilniku« Ciganov med ljudstvom, ki je seveda še dodatno prispevalo k nestrpnosti ali celo odkritemu sovraštvu do divjih potepuhov in neprilagojenih parazitov, pa so skrbeli tudi članki v takratnem časopisu. V katoliškem *Slovcu* leta 1894

72 O neciviliziranih navadah pri jedi je v svoji kompilaciji o Ciganih pisal že Grellmann: »Med njimi nikakor ni v navadi, da bi jedli z nožem in vilico, ali da bi uporabljali krožnike in mizo. /.../ Kar drugače storita nož in vilica, opravijo tu prsti in zobje, za krožnik in mizo pa služijo gola tla.« - Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner*, str. 45–46.

73 Trdina, Cigani o Dolenjih, str. 178.

74 Prav tam, str. 183.

75 Schwicker, *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*, str. 113.

lahko preberemo npr. novico, da je posestniku v Radovici v Beli Krajini »poginila stara dobro rejena svinja. Zakopal jo je globoko v zemljo. Slučajno pridejo Cigani v vas in čuvši o nesreči izkopljejo ponoči mrhovino in jo odpeljejo, da se pogoste z mastno pečenko. Dober tek!«⁷⁶

Podobna poročila so podžigala strasti tudi v času hude agrarne krize v osemdesetih letih 19. stoletja, ko naj bi tatin-ski Cigani glede na neprestane pritožbe že tako ali tako obubo-žanim kmetom neprenehoma povzročali sitnosti in delali veliko škodo. Kmetje so se pritoževali, da morajo iz dneva v dan živeti v nenehnem strahu pred njimi. Tožili so, da so brez vsakršne pomoči in da si morajo zaradi visokih davkov trgati od ust, povrhu pa naj ne bi imeli doma zaradi groznih Ciganov nobenega miru več. *Novice* so pisale: »In ako tem klatežem ne dá vsega, kar zahtevajo, mu ne le žugajo, marveč mu otrovajo živino, najraji prešiče, de poginejo; in večkrat živina še pojema, že je Cigan tu in nadleguje gospodarja, naj mu prepusti otrovano žival, kar se mnogokrat zgodi.« In nato postrežejo z zgodbico: »Lanskega leta okoli kresa je prišla Ciganka k mlinarici v Gotni vasi, vidi prešiča (nad 2 centa težkega) ter pravi: ‚prase bude krepalo‘, čeravno je bil zdrav. In čez 3 dni je res poginil, kajti zavdala mu je. Najraji gredo nad kuretino in svinje; ostrupijo jo, živad pogine in kmet jo zakoplje; Cigan pa potem pride in jo izkoplje.«⁷⁷

⁷⁶ *Slovenec*, 10. 1. 1894.

⁷⁷ *Novice*, 15. 1. 1881. Etnografska literatura navaja, da naj bi imeli Cigani znanje iz živinozdravstva in da naj bi to znanje pogosto izkoristili za razne prevare in celo za zastupljanje živali. Richard Liebich npr. piše: »Večina Ciganov svoje lastno, delno podedovano, delno z izkušnjami samostojno pridobljeno znanje o živinozdravstvu izkoristi tudi za prevaro, s tem da zavdajo katerikoli domači živali navidezno bolezen ali ohromelost, nato pa jo z odstranitvijo vzroka /.../ prav tako hitro znajo spraviti na noge oz. ozdravijo.« /.../ »Vzrok bolezni povzroči Cigan na skrivaj, da bi se izognil odkritju prevare in ga prav tako na skrivaj, brez prisotnosti lastnika živali ali drugih ljudi, tudi odstrani.« – Liebich, *Die Zigeuner*, str. 70–71. Ciganom so poleg tega pripisovali tudi posebne magične moči. Grellmann denimo navaja primer Ciganke, ki je na pašniku, seveda primerno oddaljena od pastirja, namazala gobec in smrček živali z lojem. Živali se je odtlej vse gabilo in ni hotela več jesti in piti, saj ji je vse dišalo po loju. »Če so Ciganko poklicali na pomoč, je bila vsa njena večšina v tem, da je s staro krpo zdrgnila in očistila mesto, ki ga je včeraj ali predvčerajšnjim namenoma namastila z lojem. S tem se je spremenil voh živali, in ker je stradala, ni nič čudnega, če je takoj poželjivo začela jesti.« – Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner*, str. 99.

Član novomeške podružnice kmetijske družbe pa je končno opozoril tudi na govornice, da »novomeška gospoda (menda vendar ne vsa?) zagovarja to tatinsko drhal« in omenja »brezvestne usnjarje, ki kupujejo cele velike lonce svinjske masti od Ciganov; vsaj bi vendar morali vedeti, da je ukradeno blago! /.../ Želeti bi bilo, da bi taki človekoljubi bili le kakih 14 dni v kmetiški hiši in sami skusili to nadlogo, kakor jo skušati mora ubogi kmet. Tudi bi dobro bilo, da bi vsak ciganski zagovornik občutil bridkost, kakor jo občuti revež, ki si je z neznanskim trudom izredil prešička, ne da bi ga sam za potrebo imel, ampak da bi ga prodal za davke; pa mu ga potepinski Cigani otrovajo in požrejo. Misliti je, da bi potem tudi Ciganov sit bil.«⁷⁸

Leta 1900 pa se je npr. *Slovenski narod* v stilu prevladujočega »anticiganizma« s kančkom cinizma pridušal nad razmerami na Ogrskem: »Cigansko romantiko hočejo umoriti na Ogrskem. Skoraj vsi komitati namreč so naprosili vlado, naj Cigane prisili, da se naselijo trajno, in da se jim prepove hoditi iz kraja v kraj. Cigani imajo namreč navado, da izkopljejo mrhovino, ali da pobirajo po vaseh poginulo žival ter potem meso — jedo! Vsled tega se širijo živalske kužne bolezni, ki delajo na Ogrskem dosti škode. Cigani bodo morali poslej, ako jih vlada res prisili, ostati lepo na enem mestu ter pridno delati, ne pa več potepati se za beraško romantiko po svetu.«⁷⁹

Poročila o gnusnih jedcih mrhovine niso izzvenela niti v času med obema svetovnima vojnama, zlasti ob hudi gospodarski krizi. V njih seveda ni manjkalo pretiravanja. V sosednji Avstriji, na Gradiščanskem, je Karl Krautsieder v svojem poročilu o boju gradiščanske žandarmerije proti ciganski nadlogi leta 1933 denimo zapisal: »Na mrhoviščih izkopavajo zagrebene živali in jih z največjim tekom pojedjo, čeprav so bile že polite z apnenim mlekom, petrolejem ali drugim desinfekcijskim sredstvom. Takšna oskrba z živili je seveda prepovedana ... «⁸⁰

⁷⁸ *Novice*, 15. 1. 1881.

⁷⁹ *Slovenski narod*, 7. 11. 1900.

⁸⁰ Gesellmann, *Die Zigeuner im Burgenland*, str. 86.

Nič kaj drugačna pa ni bila razprava o »neobčutljivem ciganskem želodcu« na sosednjem Hrvaškem: »Znano je, da Cigani jedo meso poginulih živali in da se ne bojijo, da bi to lahko škodovalo njihovemu zdravju. Cigani so v posameznih vaseh pravzaprav nadvse pozorni, ali bo v kateri hiši poginila kakšna pernata žival, prašiček ali grlo rogate živine. Oni so takoj tam in si prizadevajo dobiti poginulo žival, če pa to ne gre, jo enostavno ukradejo.« Viri še poročajo, da so prav kmetje, ne oziraje se na širjenje živinskih bolezni (npr. svinjske kuge), navkljub zagroženi denarni oziroma zaporni kazni dajali Ciganom mrhovino, samo da bi se izognili stroškom njenega odstranjevanja.⁸¹

Stigma, da Cigani širijo bolezni med ljudi in živali, se je trdovratno zakoreninila v takratno miselnost, še zlasti ob razpravljanju o mrhovini. Vsak pojav kužnih bolezni živali naj bi bil za Cigane sploh »dobrodošel dogodek«. ⁸² Nalezljiva in nevarna svinjska rdečica, če jo vzamemo kot primer, naj bi se menda hitro širila, »ker se cerknjeni prešiči prepuste včasih Ciganom, ali da ti že zakopano mrhovino izkopljejo, po gozdih in pašnikih povzijejo, odpadke in drob pa kar ležati puste«. ⁸³ Komentatorji časopisja pa so sarkastično ugotavljali, da dokler kmetje dajejo crknjene mrhe Ciganom in se s tem izogibajo drugim sitnostim, ne gre misliti na uspešno zatiranje nevarnih bolezni.

81 Vojak, *U predvečerje rata*, str. 139.

82 Wigger, *Ein eigenartiges Volk*, str. 51.

83 *Dolenjske novice*, 15. 1. 1889.

DOMNEVNI »EVROPSKI LJUDOŽERCI«

»Saj pa tudi ni kmalu kaj groznejšega za pojme količkaj civiliziranega človeka, /.../, da človek ne samo v svojej besnosti, ampak tudi vsled resnega prevdarka meso in kri svojega sočloveka z največjo slastjo povživa.«⁸⁴

Očitek kanibalizma ima v evropskih družbah že od antike naprej dolgo tradicijo. Velik pomen ima zlasti pri vzpostavljanju razlike med Nami in Drugimi, torej tistimi, ki jih označuje kot »barbare, divjake, nevarne drugačneže ali tujce«. ⁸⁵ Etnolog in kulturolog Ewald Volhard je v svojem monumentalnem delu o ljudožerstvu iz leta 1939 zapisal, da je bilo »med vsemi pojavi, s katerimi se je vedno znova ukvarjalo evropsko duhovno življenje, dejstvo, da ljudje pojedjo svoje sovrstnike, vedno še posebej razburljivo. Kajti za zahodnjaško naravnost kot tudi za skorajda vse visoke kulture je antropofagija pomenila grozoto in nerazumljivo zablodo človeka, sramoto v razvojni zgodovini

84 Samec, *Kanibalizem*, str. 144.

85 Bischoff, *Kannibale-Werden*, str. 12.

človeškega rodu.«⁸⁶ Volhard je v svojem delu objavil tudi 20 zemljevidov, na katerih so zastopani vsi poznani ljudožerci vseh kontinentov – razen Evrope. A tudi Evropejci smo se srečevali z različnimi oblikami kanibalizma. Znani so primeri tistega v sili, zaradi hude lakote in pomanjkanja,⁸⁷ npr. v tridesetletni vojni.⁸⁸ Znani so tudi primeri vraževernih ljudojedcev. Z ozirom na kriminalistične izkušnje so npr. še na začetku 20. stoletja osumljence spraševali, »ali so že kje slišali ali brali, da naj bi zločinci verjeli, da lahko počnejo kar hočejo, ne da bi jih zato klicali na odgovornost, kadar jedo meso nedolžne deklice; da lahko po zaužitju mesa umorjenega otroka kradejo, kolikor hočejo, ne da bi jih odkrili; da se z zaužitjem možganov in kostnega mozga prenaša moč pojedenega na jedca; da zaužitje srca, jeter, maščobe daje nadnaravne moči, kot so sposobnost letenja, nevidnost itd.; da zaužitje pečenega človeškega mesa ščiti pred preganjanjem s strani sovražnikov in oblasti.«⁸⁹

V krog antropofagije so vpletli tudi Cigane, prišleke v Evropo in glavne akterje naše zgodbe. Da je sum kanibalizma padel nanje, ni seveda nič čudnega oziroma naključnega, saj je bil kanibalizem že od nekdaj tudi »grozeč osrednji simbol nereda, ki naj bi razkrajal neko družbo in torej opozarjal na ogroženo kolektivno identiteto.«⁹⁰ V primeru iz časa Jožefa II., ki ga bomo obravnavali, razbiramo agresivno iskanje domnevnih notranjih sovražnikov, pri katerem so se Cigani ponujali na poseben način, »saj so bili šele nedavno s prisilnimi ukrepi države pod Marijo Terezijo in Jožefom II. potisnjeni v središče pozornosti kot tista skupina prebivalstva, katere načina življenja večinska družba v nobenem primeru ne sme tolerirati. Potemtakem se zdi prava ironija zgodovine, da se je šele po posredovanju absolutističnega monarha lahko razrešila kolektivna podoba strahu, ki je ušla izpod kontrole.«⁹¹

86 Volhard, *Kannibalismus*, str. IX.

87 Prim.: Röckelein, *Kannibalismus und europäische Kultur*, str. 11.

88 O brezupnih oblikah kanibalizma v 17. stoletju, v katerem ni bila pred silovito lakoto moralno zaščitena nobena družba, glej npr.: Camporesi, *Das Brot der Träume*, str.43–66.

89 Nemanitsch, *Ein Kannibale*, str. 310. Prim. tudi: Bachhiesl, *Das Böse*, str. 415.

90 Kugler, *Kunst-Zigeuner*, str. 84.

91 Prav tam, str. 85.

Izhajajoč iz povedanega, najprej poudarimo, da se je tudi kamniški zdravnik Maks Samec leta 1876 v svoji razpravi o kanibalizmu namenil osvetliti to neolikano in gnusno navado starodavnega človeškega življenja. V njej je nanizal cel register srhljivih zgodb o »ljudojedih«, ob katerih so se marsikateremu bralcu od groze ježili lasje. Poročal je, da je ponekod kanibalizem »sladkosnednost«, da so mesnice nekaterih »s človeškim namesti govejim in sploh živalskim mesom napolnjene«, da so dotičnim divjakom »oči in roke največje slaščice«, da »možgane najrajši jedo pečene v vročem pepelu« in podobne grozovitosti, ki naj bi v civiliziranih prebivalcih stare celine vzbujale gnus.⁹² Omenjal je tudi, da so bili v času, ko je ta kruta navada vse bolj izginjala pred napredujočo civilizacijo, očitkov »ljudojedstva« deležni tudi »surovi in divji«, necivilizirani Cigani. Svoje razglabljanje je sklenil, da se je pri takratnih civiliziranih Evropejcih »v teku časa in po duhu napredka pojem o vrednosti človeškega bitja vzdignil, da se je toliko bolj povečalo spoštovanje sočloveka in spoznanje, da zamore človek slast svoje eksistence uživati v prijateljstvu in mirnem občevanju s svojim sosedom in da absolutno uporabljenje sirove moči v svojo korist ter škodo drugih ne pelje do trajnega blagočutstva.« A bil je tudi kritičen do »današnjega veka«, katerega okusu je ljudožerstvo »ostudno« in opozoril na drugo »veliko marogo na telesu človečanstva«: »Kakor je pri divjakih veljala in še velja največ sirova telesna moč, tako se je danes med narodi v obče in med posameznimi udi človeškega društva izobrazil pohlep po porabi sosedu za

92 Podobne necivilizirane grozovitosti je dve desetletji prej bralcem v okorni slovenščini slikal Jakob Sajovec. O Batazih v jutrovi Indiji, in sicer o »onem kolenu, ki ljudi žre«, je kot resnične trditve nanizal, »da je meso mladih mož sladko in gojno (sočno), meso moža pa, katerega lasje so začeli že sivi prihajati, je med vsem najbolje.« Batazi naj bi telo sovražnikov, ujetih na »človeškem lovu«, najprej razsekali, kose mesa pa nato nasadili na bambusove palice in zakopali v zemljo, kjer naj bi čez nekaj dni dobilo boljši in slajši okus. Sajovec je svoje poročilo zaključil: »Kadar Batazi v vojsko gredo, vzamejo vselaj vrečo polno soli in citron s seboj, da morejo meso svojih sovražnikov mahoma frišno za žive pripraviti. Kteri najpervi kakega sovražnika prime, ima pravico, s svojimi zobmi kos mesa z njega odgrizniti, katero si potem v najljubšo jed pripravi. Glavo mu brez odloga odrežejo, in ti peslajnari serkajo lakomno še toplo vrelo kri, deržaje glavo za lase nad svojimi ustmi.« – Sajovec, *Ljudojedeži ali psoglavci*, str. 334–335.

lastni dobiček. Nekdaj pohlep po človeškem mesu, zdaj pohlep po premoženju drugega ... »⁹³

Močno oporo domnevnemu kanibalizmu Ciganov so že dolgo dajale tradicionalne, iz roda v rod posredovane govornice o ugrabitvah otrok, kjer so pretiravali z namigi, da naj bi Cigane obšle tudi skomine po mladem človeškem mesu. Samo kot primer navedimo naravnost znanstvenofantastično novico s konca 19. stoletja o strašnem hudodelstvu v Ciganom izrazito nenaklonjenem dolenjskem glasilu: »Pred nekaj dnevi so ujeli in zaprli na Hrvaškem dva Cigana in Ciganko, od katerih je en Cigan utekel. – Preiskali so stranišče, kterege je Ciganka rabila, in našli so zlat prstan, uro, novo obleko, več robcev in žakelj, v katerem se je nahajalo dvoje glav pet tednov in petnajst tednov starih otrok. Tu bodo zopet grozne hudobije na dan prišle.«⁹⁴

Pogreb Franca Hudorovca s Svržakov pri Metliki dne 8. februarja 1952
(BM, Fototeka)

93 Samec, Kanibalizem, str. 153.

94 Dolenjske novice, 15. 12. 1899.

Domišljijo o namišljenih kanibalih so podžigale tudi omejene primerjave Ciganov in črncev. Grellmannov kolega na univerzi v Göttingenu Christoph Meiners je leta 1790 izdal obsežno razpravo o zelo presenetljivih podobnostih enih in drugih z naslovom *Ueber die Natur der Afrikanischen Neger, und die davon abhängende Befreyung, oder Einschränkung der Schwarzen*. Črnci niso nič manj tatinski, zahrbtni, maščevalni, jeznoriti, grobi, nepošteni, prevarantski, izdajalski, otročji, omejeni, bedasti, nagnjeni h glasbi in plesu, nemoralni, nespodobni, sprijeni, umazani in »svinjski« (*säuisch*) kot Cigani. »Konec koncev /.../ pa tudi afriški črnci gojijo srhljivo navado kanibalizma.«⁹⁵

»Civilizirani« Evropejci so radi prisluhnili predavanjem o Drugih, še posebno, če so bila predavanja o »divjih« začinjena z raznimi zanimivimi pikantnostmi in vsebovala barbarske prakse, kot je gnusni kanibalizem. Lep primer je, denimo, predavanje misijonarja Alexandra Merenskyja o Hotentotih v berlinskem Združenju za antropologijo (*Gesellschaft für Anthropologie*) dne 16. januarja 1875. Predavatelj je ugotavljal, »da so se Hotentoti tekom zadnjih dveh stoletij očitno pod vplivom belcev, s katerimi morajo sedaj deliti južno Afriko, kar zadeva njihovo podobo in običaje, spremenili precej na bolje«. To pomembno »civilizacijsko« spremembo je skušal poslušalcem tudi nazorno predočiti in si pri tem pomagal z opisom Hotentotov iz leta 1626. Julija tega leta so v južni Afriki namreč pristale angleške trgovske ladje pod vodstvom sira Thomasa Herberta, ki je v svojem opisu med drugim zapisal tudi naslednje vrstice, ob katerih so se poslušalci verjetno kar stresli od gnusa: »Radi so jedli kobilice, ki jih je prignal veter. Malce so jih posolili. Resnično so odpirali celo grobove ljudi, ki smo jih pokopali, in jedli njihova trupla. Res, te pošasti pogosto pustijo stare, bolne in nemočne umreti v hribih, čeprav imajo na voljo veliko mrtvih kitov, tjulnjev in pingvinov, ki jih pojedjo kot poslastico, ne da

95 Ufen, Aus Zigeunern Menschen machen, str. 80.

bi jih prej spekli. Najraje bi jih imeli za potomce satirja.«⁹⁶ V nadaljevanju je opis iz leta 1626 takole komentiral: »Dandanes je ta opis Hotentotov na srečo neustrezen. V tistih časih pa bi se utegnil skladati z resnico. Mnenju, da Hotentoti jedo trupla, naj bi po vsej verjetnosti botrovalo odpiranje grobov s strani hijen.« Misijonar kot nosilec bele civilizacije in kulture je seveda pristavil, da »bi obarvano prebivalstvo južne Afrike brez posega krščanstva in krščanskega misijona sedaj ponujalo neprimerno bolj žalostno podobo.«⁹⁷ A kljub temu lahko še v prvi polovici 20. stoletja naletimo na podobne predsodke o teh »barbarih«: »Hotentoti pojedjo katerokoli poginulo in še tako po mrhovini zaudarjajoče meso.«⁹⁸

Leta 1782 so številni evropski časopisi objavili nenavadno novico o Ciganih kot »evropskih kanibalih« ter poročali o njihovi spektakularni usmrtitvi.⁹⁹ Poročali so o zloglasni ciganski tolpi roparjev in ljudožercev, ki naj bi predstavljala »grozo človeštva«. Bralce bratislavskega časopisa *Prefßburger Zeitung* njena dejanja niso navdajala samo z gnusom in odporom, temveč sta jih prevečala tudi tesnoba in strah. Prebrali so lahko, da naj bi v zadnjih dvanajstih letih »padlo v njene kremplje in izgubilo življenje mnogo potujočih trgovcev s platnom, krošnjarjev in brusačev, ki naj bi jih, pod pretvezo, da bodo nekaj kupili, vedno zvabili k sebi v gozd, da naj ne bi, navkljub številnim umorom, nanje padel kakršenkoli sum in zaradi česar so kasneje predvsem lahko povedali, da naj bi umorili samo dve osebi iz komitata. Ti lopovi so dalje izjavili, da naj bi tolpa vedno imela 8 ali več lastnih muzikantov, kajti brž ko so nesrečniki prišli med to gozdno bratovščino, so začeli s svojimi instrumenti zganjati hrup, da ne bi mimoidoči slišali kričanja žrtev, ki so jih klali. Podnevi so skrivali trupla pod posteljami v svojih kočah, v temačni noči,

96 Baumgarten, *Deutsch-Afrika*, str. 485–486.

97 Prav tam, str. 486 in 487. Mnenje misionarja Merenskyja lepo kaže, »da so si Evropejci predstavljali, da so samo oni uspešno prehodili pot civilizacije. Vsi drugi ljudje so potrebovali njihovo pomoč in so se morali pustiti izmeriti in izkazati, koliko so vredni te pomoči«. – Hund, *Rassismus*, str. 63.

98 *Deutsche Zeitung*, Der Tod im Einmachglase, 18. 1. 1934.

99 Glej npr.: *Prefßburger Zeitung*, 28. 8. 1782.

ko so bili varni pred obiskovalci, pa so jih razkosali na kose, ki so jih potem kuhali, pekli in kdajpakdaj tudi prekajevali. Potem ko so kuhano ali pečeno meso posolili, popoprili in začinili, so se z njim z velikim apetitom tudi mastili.«¹⁰⁰ Bralci so tudi prebrali, da je »človeka, ki je vsaj malo občutljiv, groza in strah pred peklenskim besom in jezo teh evropskih kanibalov, ko sliši, da so, kot so sami povedali, nekoč na neki poroki zaklali 3 ljudi in jih skupaj s povabljenici ob prešernem veseljačenju pojedli. Meso mladih oseb med 16 in 18 leti naj bi bilo njihova največja delikatesa. Kosti so sežigali, ker so (kot so rekli) dale najboljše oglje.«¹⁰¹

Na podlagi poročanja časopisov je »dokaz odvratnega ljudožerstva« Ciganov v prvi izdaji svojega dela leta 1783 predložil tudi Grellmann, ki s svojo monografijo o Ciganih predstavlja »nov tip etnično rasistične konstrukcije« Drugega, kot rečeno, pa so mu šele od osemdesetih let 20. stoletja vse bolj očitali tudi, da naj bi bil »prvi ideolog nekega že rasistično motiviranega anticiganizma«. ¹⁰² Grellmann se je v monografiji opiral na časopisna poročila iz leta 1782, objavljena v *Pesther Intelligenzblatt*, *Hamburger Neue Zeitung*, *Hamburger Unparth-eiischer Correspondent*, septembra in decembra pa v *Frankfurter Staats=Ristretto*.¹⁰³ Zanimivo zgodbo o domnevnih kanibalih na Ogrskem so po Grellmannu povzemali seveda tudi kasnejši pisci o Ciganih. Carl von Heister jo v svojem delu iz leta 1842 takole pripoveduje:

»Avgusta 1782 so na Ogrskem razčetrili, usmrtili s kolesom, obglavili ali obesili 45¹⁰⁴ Ciganov obeh spolov, ki so bili obdolženi kanibalizma. Tolpa razbojnikov iz ljudi tega ljudstva je dolgo uganjala to dejavnost. Ko so jih končno dobili v roke, se je istočasno razširila govorica, da naj bi ponekod brez sledu

100 *Prefßburger Zeitung*, 7. 9. 1782.

101 *Prefßburger Zeitung*, 18. 9. 1782.

102 Solms, *Zigeunerbilder*, str. 120–121.

103 Časopisna poročila iz Grellmannove knjige (prva izdaja 1783) je objavil Liebich, *Die Zigeuner*, str. 75–78.

104 Grellmann navaja 41 na smrt obsojenih mož in žena v ogrski županiji Hont (slovaško Šahy) – Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner*, str. 59.

izginile različne osebe. Z nečloveškimi udarci so ujetnike prisilili k priznanju umora. Potem so jih peljali tudi na mesta, kjer naj bi zagrebli umorjene, a tam niso našli niti najmanjše sledi. Sedaj so se začela nova mučenja, dokler ni končno eden izmed Ciganov v besu in bolečini vzkliknil: ‚*Meg ettiik!*‘ (‚Pojedli smo jih!‘) S tem je bila vsa reč popolnoma pojasnjena in v različnih krajih na Ogrskem /.../ so začeli z usmrčitvami. Najgrozovitejše zgodbe, kako so Cigani pri svojih požrtijah kuhali in pekli ljudi, kako je neke vrste duhovni poglavar na svoji poroki pogostil goste z dvema dušenima ženskama, kako otroci zakoljejo in pojedli svoje ostarele starše, so potem odmevale v vseh časopisih. Cesar Jožef II. je takoj zadržal sodni postopek in na Ogrsko poslal izrednega komisarja, da razišče zadevo. Tam pa ni manjkala niti ena sama samcata domnevno umorjena oseba in z lažjim telesnim kaznovanjem so iz zaporov izpustili 150 Ciganov.«¹⁰⁵

Pred von Heisterjem je zgodbo o domnevnem kanibalizmu Ciganov po Grellmannu povzel tudi nestrpni Theodor Tetzner: »Na Ogrskem so Cigane obdolžili še za nek drug najljubši apetit, ob katerem se kar zgrozimo, namreč volja po jedi človeškega mesa.« A Tetzner je z »ljudojedstvom« glede na svojo siceršnjo proticigansko nastrojenost v razpravljanju o njihovi prehrani začuda precej hitro opravil z vzklikom: »Proč s takimi grozljivimi prizori!«¹⁰⁶

Grellmannove invencije o Ciganih ljudožercih navaja tudi Liebich, ki pa meni, da gre za nerazumne, zlobne in absurdne obtožbe, zaradi katerih je bilo na Ogrskem prelite veliko nedolžne krvi. Problematiki ljudožerstva je kljub temu odmeril kar nekaj strani (str. 74–78). Po von Heisterju je povzel tudi naslednje:

»V Franciji je prišlo leta 1836 do obtožb zaradi kanibalizma Ciganov (*Gazette des Tribunaux*, jan. 1836), ki so jih nekoč bili deležni že v drugih deželah. Don Juan Quinones, ki je leta 1682 napisal delo *Gitanos*, jih obtožuje ljudožerstva in zares so

105 Heister, *Ethnographische und geschichtliche Notizen*, str. 47–48.

106 Tetzner, *Geschichte der Zigeuner*, str. 91.

mnogi priznali ta zločin – seveda na torturi. In kateri so bili vzroki za sum? Fajardo, sodnik v Montiju, naj bi, ko je v neki stari stavbi iskal pobeglo mulo, naletel na Cigane, ki so pekli človeško stegno. Drugič je prišel nek pastir k neki tolpi. Vsi so si ga ogledovali in eden je menil: ‚Kako debel je!‘ (tako rekoč: ‚Kako primeren je za klanje!‘)«¹⁰⁷

O Ciganih kot domnevnih ljudožercih pa so prebirali tudi bralci ljubljanskih časopisov. V *Blätter aus Krain*, prilogi *Laibacher Zeitung*, je leta 1857 v članku *Die Religion der Zigeuner* avtor (podatke je povzemal po von Heisterjevem delu) pisal, da so Cigane nekoč »pogosto obdolžili, da so umorili ljudi in pojedli njihovo meso...«¹⁰⁸ Leta 1870 pa se je avtor podlistka *Wesen und Sprache der Zigeuner* že lahko opiral na Liebicha. Poudaril je: »Nespamet je Cigane predstavljala celo kot ljudožerce.«¹⁰⁹ A vendar je vzbujal gnus bralcev z izčrpnim prepisom iz nemškega *Hamburger Neue Zeitung* iz leta 1782.

Potem ko se je domnevni kanibalizem iz leta 1782 izkazal za očitno sodno zмотo, Grellmann svojih očitkov ciganskim »ljudojedcem« v drugi izdaji svojega popularnega dela iz leta 1787 seveda ni mogel obdržati, temveč je moral vso reč revidirati. To je storil, toda ne v celoti. V opombah od strani 48 do strani 51 je ponovno izčrpnno dokumentiral zmotna poročanja časopisja, saj so bile takšne novice od nekdanj privlačne za bralce. S svojim načinom prezentacije se je prikrito še vedno oklepal suma kanibalizma, čeprav se je ta izkazal za sodno zмотo. Še vedno je menil, da naj bi bil kanibalizem s kar največjo verjetnostjo navada Ciganov, ker naj bi bil v deželi, od koder so prvotno prišli, dejansko v navadi in nekaj povsem običajnega.¹¹⁰ Kot edini dokaz je navajal govorico, ki jo je zabeležil Herodot pred več kot dva tisoč leti.¹¹¹

Skratka, »poglavje o domnevnem kanibalizmu je postalo še obsežnejše in je sedaj načelo vprašanje, kako je do sodne

107 Liebich, *Die Zigeuner*, str. 78.

108 *Blätter aus Krain. Beilage zur Laibacher Zeitung*, 7. 3. 1857, str. 39.

109 *Laibacher Zeitung*, 3. 6. 1870.

110 Prim.: Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner*, str. 51.

111 Solms, *Zigeunerbilder*, str. 122.

zmote sploh lahko prišlo. Rezultat se je glasil, da so Cigani – vsaj do določene mere – zanjo krivi sami. Namreč sami, pa čeprav pod torturo, so izrekli lažno priznanje.«¹¹² Uporaba poostrenih sredstev – torture¹¹³ – se je Grellmannu, glede na siceršnje poteze Ciganov, namreč, da si domišljajo junaštvo, zdela ustrezna.¹¹⁴ Dejstvo, da so Cigani oblastnemu organu obljubili, da mu pokažejo mesto, kjer naj bi izginile pogrešane osebe, pa je razlagal, da so to hoteli izkoristiti kot priložnost za beg. Grellmann je sodnika opravičeval, da naj bi ob dejstvu, da niso nikogar našli, »končno sprejel razlago, da so grešni hudodelci pogrešane osebe pač požrli«. In to naj bi bilo odločilno tudi za končno obsodbo.¹¹⁵

Diskusiji o »nečloveških evropskih ljudožercih«, s katerimi so želeli stigmatizirati cigansko ljudstvo, kar ni bilo videti konca. Začinjena so bila tudi z zgodbicami o ugrabitvah otrok in z njimi povezano razširitvijo na kanibalizem. Grellmann jih je podkrepil z navezavo na zloglasne Jude, ki so bili v Evropi že dolgo pred »nečloveškimi« ciganskimi prišleki. Zlo, ki se ga je do nedavna pripisovalo Judom, naj bi po njegovem mnenju povsem upravičeno postopno pripisali tudi Ciganom.¹¹⁶ Podobno kot sovraštvo do Judov se je torej tudi sovraštvo do Ciganov neprestano hranilo z vedno istimi legendami. Po razvpitem procesu zaradi kanibalizma v Hontu, so bili »še leta 1923 pred sodiščem Košice obtoženi iste zadeve«.¹¹⁷

Grellmannova razglabljanja so se obdržala tudi v bodočih razlagah ciganskega življenja in navad. V naslednjih dvesto letih

so našla odmev v številnih delih – v 19. stoletju kajpada vedno bolj rasistično argumentiranih – in prispevala k ustvarjanju njihove javne podobe.¹¹⁸

112 Hille, *Identitätskonstruktionen*, str. 136.

113 Torturo (Folter) je cesarica Marija Terezija odpravila 2. januarja 1776. Nasilje nad telesom s tem seveda ni izostalo. V tem primeru so ujetnike prisilili k priznanju z udarci s palico.

114 Prim.: Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner*, str. 57.

115 Prim.: Prav tam, str. 58.

116 Prav tam, str. 54–55. Podobne so tudi zgodbe o židovskih ritualnih umorih. Judje naj bi jih zaradi svoje »verske blaznosti« izvajali že od srednjega veka naprej, v predstavah ljudi pa so bili »vedno krivi«. Zato, ker so pri svojih verskih obredih uporabljali krščansko kri, naj bi kristjani živeli v strahu pred židovsko nevarnostjo. Glej: Mally, »Judovski klavci...«, str. 66–78. Ponavljanje srednjeveške izmišljotine, da Judje rabijo krščansko kri za svoje obrede, pa je konec 19. stoletja vse bolj dopolnjevala tudi »nova obtožba judovske svetovne gospodarske zarote«. – Glej: Šmitek, Slovenska doživetja prostranstev, str. 395.

117 Gauß, *Jedci psov*, str. 80.

118 Prim.: Hille, *Identitätskonstruktionen*, str. 68.

NAMESTO SKLEPA

Na začetku 21. stoletja je pisatelj in esejist Karl-Markus Gauß šokiral »civilizirano« oziroma »kulturno samozadovoljno« evropsko bralstvo s pripovedjo o jedcih psov iz Svinije na Slovaškem. Osupnil jih je z večini Evropejcev povsem nedoumljivim pričevanjem o življenju Ciganov v slumih na Slovaškem in jih vznemiril z razkritjem vsakdanjika enega najslabših, srednjeevropskega predpekla – Svinije, polne elementov gnusa, ki smo jih obravnavali in se dandanes večini Evropejcev najbrž zdijo samo še neponovljiva preteklost. Gaußova pretresljiva zgodba o življenju v nemogočih in nehumanih razmerah na samem dnu družbene lestvice, o revščini, neizobraženosti in brezposelnosti, o popolni družbeni dezorientaciji, nerazumevanju in marginalizaciji, prikazuje drugačne ljudi, »ki jih nekateri, ki se imajo sicer za civilizirane, neprikrito sploh nimajo za prave ljudi«. ¹¹⁹

Evropsko senzibilnost ob prebiranju med drugim draži intenziven in nenavaden vonj, dušič in oduren smrad, sladki vonj razkroja, ¹²⁰ ki ga Gauß servira pred civilizacijsko občutljive nosnice bralstva. Za Evropejca naravnost šokantno pa je Gaußovo

malo znano odkritje, da med Romi samimi obstajajo ljudje, ki so nečisti, zaničevani, nedotakljivi, izločeni in potisnjeni na samo družbeno dno. V romski skupnosti v slumu Lunik IX v Košicah se je izoblikoval kastni sistem, v katerem so bili Romi (Rom pomeni človek) najvišja kasta, srednjo kasto so tvorili Cigani (beseda Cigan je imela znotraj skupnosti slabšalni pomen in je pomenila lopova in sleparja), v najnižji kasti pa so bili Degezi – jedci psov, ki so podobno kakor indijski pariji veljali za nečiste (nedotakljive) in se jih drugi pripadniki romske skupnosti na daleč izogibajo. Degez je »veljal za nečistega in kdor je imel opravka z njim, je bil v nevarnosti, da bo sam postal nečist«. ¹²¹ Predstava, da bi kdo jedel pse, je Evropejcem seveda več kot samo grozljiva. Prisegajo pač samo na svoj zapovedani jedilnik, jedce psov, najboljših človekovih prijateljev, pa na lestvici gnusa razporejajo samo malo nad kanibale. ¹²² Običaj uživanja psov je nekoč resnično obstajal kot poseben ritual in ceremonija, a bil je skrivnost, »za katero je vsakdo vedel in o kateri ni nihče govoril«. V skupnosti Romov v Sviniji je danes vsakdo »sprejel izročilo, da so na veke vekov Degezi, jedci psov, ki jih Romi zaničujejo kot nečiste in se jim izogibajo, ki pa jih noben gadža ne zna razlikovati od njih«. ¹²³

119 Gauß, *Jedci psov*, str. 24.

120 Prav tam, str. 82.

121 Prav tam, str. 38.

122 Prav tam, str. 110.

123 Prav tam, str. 114.

**VIRTUOZI
TATVINE, ROJENI
KRIMINALCI**

Zgodovini kriminalizacije in izključevanja Romov, ki so kot ljudstvo slabšalno poimenovani Cigani, slovensko zgodovinsko pisje doslej še ni namenilo ustrezne pozornosti. Čeprav je v preteklosti način življenja Ciganov pri nekaterih »priklical v spomin romantičnost odprte ceste in življenja na prostem (*al fresco*), osvobojenega omejitev in prepovedi stalno naseljene družbe«, pa je za večino drugih »potovanje Ciganov iz kraja v kraj stopalo v korak s kaznivimi dejanji, parazitstvom in sleparstvom. Nomadski tuji Cigani so se pojavljali kot grožnja in nevarnost za zdravje, lastnino in posameznika.«¹²⁴ Večina Ciganov je bila tipično nazorno opisana kot kriminalna vrsta ljudi in kot siromašni, neproduktivni, neprilagojeni klateži in paraziti. »Njihove podobe so nenehno in skorajda nepopustljivo zvenele negativno in ustvarjale občutek konflikta, nezaupanja in antagonizma med naseljenimi in nomadskimi družbami.«¹²⁵ Predrzne lopovščine vseh vrst in kazniva dejanja brez primere so predstavljali »popolno nasprotje odlikam in vrlinam, ki so jih zahodnoevropske družbe pripisovale same sebi. /.../ Cigani so stoletja veljali za ljudi, ki se ne obremenjujejo s formalnostmi in živijo brez omejitev civiliziranega življenja.«¹²⁶ Kakor hitro so se kjerkoli prikazali, so bili že skorajda refleksno zaznani kot nevarnost, stereotipne oznake grožnje pa so bile pripisovane tako njihovim telesom kot njihovi pojavnosti, prisotnosti in obstoju.

Negativna stereotipna podoba Ciganov je torej nedvomno prispevala k njihovi stigmatizaciji. Med stalno naseljenim prebivalstvom je ta marginalna družbena skupina zbujala strah in sumničenje. Veljala je za sodrgo, v kateri je okoliška družba s svojimi predsodki in stereotipi videla »negacijo vseh osnovnih vrednot in določil, na katerih je temeljila dominantna morala. Stalno naseljeni prebivalci so jih obsojali kot lopove, ogleduhe, lenuhe, zajedavce, kriminalce, delomrzneže, nevernike in nad-

124 Mayall, *Gypsy Identities*, str. 1.

125 Prav tam, str. 7.

126 Jezernik, Zakaj pri nas žive Cigani, str. 14–15.

lego. V njihovih očeh so bili povsem nekoristni potepuhi, ki se, selijo iz kraja v kraj kot živali.«¹²⁷

Graški preiskovalni sodnik in oče moderne kriminologije Hans Gross (1847–1915) je konec 19. stoletja denimo ugotavljal, da »odkar živijo Cigani v Evropi, so vselej ostali isti in če beremo najstarejše novice, odredbe oblasti, procese in zapiske o Ciganih in proti njim, se nam vedno dozdeva, kot da bi šlo za današnje Cigane.«¹²⁸ Gross, ki je Ciganom kot izjemno spretni vrsti kriminalcev posvečal posebno pozornost, je v izrazito rasističnem tonu poudarjal, da je Cigan po svoji naravi in lastnostih »pač povsem drugačen kot vsak kulturni človek« in se s tem pridružil celi vrsti bolj ali manj kultiviranih predhodnikov, ki so ravno tako tkali skrajno negativno podobo o tem skrivnostnem in nenavadnem ljudstvu. Pozitivne izjave o Ciganih so bile namreč redke.¹²⁹ Vse od njihovega prihoda v Evropo na začetku 15. stoletja, torej zadnjih 600 let, so jih v veliki večini prikazovali v najslabši luči, jih izključevali in preganjali ter jim pripisovali, da so rojeni tatovi in lažnivci, Satanovi sopotniki, gozdni ljudje, neukrotljivi divjaki, suroveži, moralne pošasti, tolpa asocialnih in še marsikaj. »Civilizirani« Evropejci so se od divjega in zaničevanega ljudstva, ki se je nahajalo povsem na dnu družbene lestvice, ves čas skušali kar se da distancirati. Povedano drugače, evropski »kulturni človek« naj bi bil vse to, kar Cigani niso. Odmik od njih naj bi bil merska enota lastne civilizacijske stopnje, poudarjal naj bi temeljne civilizacijske razlike, namigoval naj bi na njihovo nekulturnost, moralno zavrženost in uničevalno sovraštvo do civilizacije.

Zgodbe o nomadskih Ciganih, ki so nadvse ljubili svobodo in pasli lenobo, so neprestano vsebovale podžigajoče attribute oziroma stereotipne predstave o Drugih, o divjih in neciviliziranih osebkih, notorično nagnjenih h kraji. Poleg nomadskega je bil torej zlasti tatinski način življenja stoletja

127 Repič, Medkulturni dialog, str. 201.

128 Gross, *Handbuch für Untersuchungsrichter*, str. 223.

129 Meints, Antiziganismus, str. 7.

nepogrešljiv del Ciganove podobe. Zgodbe o Ciganih so pravzaprav zgodbe zaničevanja. Vesoljni svet civiliziranih in moralnih Evropejcev jih je izrinil v svet Drugega, ob srečanju z »divjim« načinom življenja Ciganov pa naj bi bil tudi ogrožen. Ali povedano z učenimi besedami razsvetljenega pedagoga Johanna Heinricha Pestalozzija, ki je obravnaval Cigane kot ljudstvo na najnižji stopnji civilizacije in s tem kot nevarnost za z razumom vodeno družinsko, družbeno in državno ureditev: »Cigan je ‚gozdni človek‘, ki ga vodijo nagoni. Je nedružben in brez moralne vzgoje.«¹³⁰

PRIROJENA NAGNJENOST H KRAJI IN PREVARI

V evropski kulturni zavesti se je ustvarilo »mnenje, da Cigani ne morejo živeti brez tatvin, da se rodijo z nagnjenji k posameznim dejanjem, da so nekatera bistveni del njihovega značaja«.¹³¹ Že veliki španski pisatelj in poznavalec ciganskega življenja Miguel de Cervantes Saavedra je v noveli *Cigansko dekle* o njihovi domnevno dedni kriminalnosti zapisal: »Cigani in Ciganke so, kakor se zdi, samo zato na svetu, da kradejo. Tatove imajo za starše, med tatovi rastejo, pri tatovih se učijo in nazadnje postanejo sami pretkani, presukani tatovi. Kraja in nagnjenje do nje jim tako preide v meso in kri, da jim ostane do zadnjega diha.«¹³²

Način življenja in družbeni red Ciganov, ki se je opiral na nenapisano, ustno tradicijo, so primerjali z izvenevropskimi »divjaki« in ga »že od začetka 17. stoletja naprej idealizirali kot folkloro«. Veljali so za »skrivnostne tujce negotovega izvora«, za »pojav gozdov, ravnic, step in poti«.¹³³ Kot navaja daleč najboljši

¹³¹ Šiftar, *Cigani*, str. 190.

¹³² Cervantes, *Zgledne novele*, str. 11.

¹³³ Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner*, str. 11. Prav tako osovražene Jude so v nasprotju s Cigani zaznavali kot figure mest, trgovine, znanosti in kulture. V daljši razpravi *Ciganije v Angleški*, ki jo je v okornem prevodu iz češčine v slovenščino na začetku 70. let 19. stoletja objavil Lavoslav Gorenjec Podgoričan, se naštevajo tudi razlike med Cigani

¹³⁰ Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner*, str. 139. Glej tudi: Kronauer, Vom gemeinsamen Vorurteil, str. 150.

nemški veliki univerzalni leksikon 18. stoletja Johanna Heinricha Zedlerja, ki je znatno prispeval k razširjanju in popularizaciji védenja o Ciganih, so bili ti v očeh Evropejcev navadna umazana sodrga, ki je prav nič ne mika, da bi delala, temveč je njen poklic »brezdelno pohajkovanje, kraja, vlačuganje, žretje, žlampanje, igranje«. ¹³⁴

Najodmevnejši preučevalec življenja Ciganov v stoletju razsvetljenstva Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann pa je leta 1787 v drugi izdaji svojega znanega etnografska dela za to ljudstvo »s čudnimi običaji« in še posebej »z nezaslišano stopnjo moralne pokvarjenosti, ki je bilo v vseh državah ožigosano kot izmeček človeštva«, ¹³⁵ nanizal cel register njihovih zlobnih in pokvarjenih lastnosti. Očital jim je zlasti brezdelje in pohajkovanje, z lenobo pa naj bi bila povezana njihova nagnjenost h kraji in prevari. Grellmann trdi, da naj bi »iskali in izkoristili vsako priložnost, da bi zadovoljili to nesrečno nagnjenje«. ¹³⁶ In nadaljuje: »Znano je, in noben pisatelj tega ne pozabi omeniti, s kakšnim trdom in pogosto zelo prefinjeno zvijačnostjo si znajo olajšati vsako goljufijo ali tatvino.« ¹³⁷ A to ni edini primer, v katerem znajo pokazati svojo premetenost in sposobnost. Pri kraji in prevari naj bi bili »iznajdljivi in zvijačni in če se jih zaradi goljufije ali zagrešene kraje pokliče na odgovornost, so pri zagovarjanju svoje nedolžnosti zelo zgovorni in polni izmišljotin in laži.« ¹³⁸

Bosonoga Cigančka, Črnomelj 1944
(MNZS, Fototeka, TN206-12)

in Judi: »Ciganska i židovska živnost, duševnost i običajnost – vse tri so velerazlične. Židije radi žive po mestih mej gnječo, zato da laže razvijajo svoje dobičarske sprednosti; ciganije pa se najraje klatijo po deželi, po lesovih i stepah. Poleg tega se izraelski sinovi bolj i bolj prijaznijo s kristijanskim občestvom /.../ ciganije pa nejsi nikder doma, po vsem božjem sveti so raztaknjeni, a povsodi so ptujci. – Znanost pa je mej oba zaroda postavila najznatnejšo mejo. Židije so se sprijaznili se svojim pregnanstvom i še zmerom se odkljujejo se svojo nekdanjo omikanostjo, a ciganije, razpršeni v patrijarhališke družčine, ki neprenehoma blodijo od kraja do kraja se svojimi šatori i mršavimi čredicami, ti se enačijo stvarstvu sicer znamenitega, a blodečega ljudstva, ki se dosle nej še osvobodilo znanstvene oblačnosti.« – Podgoričan, Ciganije v Angleškej, str. 196.

134 Zedler, *Grosses vollständiges Universallexicon*, Bd. 62, Zev-Zi, geslo Zigeuner, stolpec 525.

135 Grellmann, *Historischer Versuch über die Zigeuner*, str. V–VI.

136 Prav tam, str. 160.

137 Prav tam, str. 162.

138 Prav tam, str. 163.

Grellmann poudarja, da moramo »upoštevati njihovo različnost od Evropejcev: ta je bel, Cigan črn ali vsaj rumen; Evropejci so oblečeni, Cigani napol goli; prvo omenjeni se izogibajo vonju in že samemu pogledu na mrhovino, oni pa jo nasprotno celo z veliko poželjivostjo pripravijo za hrano. Poleg tega so ti ljudje že od svojega prvega pojava v Evropi znani kot roparji in zločinci; zato do njih ne gojimo samo odpora in gnusa, temveč tudi sovraštvo.« ¹³⁹

Cigani so bili deležni kriminalizacije tudi s strani opisovalcev ciganskega življenja v meščanskem 19. stoletju.

139 Prav tam, str. 12–13.

Anormalni in neprilagojeni Cigani naj bi za razliko od drugih – normalnih državljanov ne bili zmožni običajnega vsakdanjega življenja v okviru »civilizirane« meščanske družbe. Theodor Tetzner jih npr. v tridesetih letih 19. stoletja opisuje z nadvse rasističnimi in diskriminatornimi izrazi kot divje horde, kot umazano ljudstvo, sodrgo in pridaniče. Zanj so ničvredneži, ki se klatijo po deželi in s svojo navzočnostjo okužujejo politični, družbeni in moralni red. Kot »pariji veljajo za izmeček človeštva, za nečiste in nepošteno.«¹⁴⁰ Tetzner trdi tudi, da pri Ciganih kot »glavno sredstvo preživljanja še vedno ostaja beračenje in kraja. Kraja je seveda najvažnejša in oni beračijo in krošnjarijo samo zato, da bi našli priložnost, da pridejo v hišo in tam vzamejo s seboj, kar jim pride pod roke.«¹⁴¹

Neprizanesljiv do tatinskih Ciganov je bil sredi tridesetih let tudi Spiridion Jowitsch v svojih etnografskih slikah slavonske Vojne krajine. Cigan naj bi se tam bolj kot ne izogibal poštenemu delu in se že v najbolj rosnih letih zatekal h kraji in beračenju: »Kakor hitro otrok shodi, ga mati povsod vzame s seboj, da bi ga navadila beračiti in krasti.«¹⁴²

Skoraj tri desetletja kasneje je v očeh kriminalista Richarda Liebicha, ki je imel s Cigani opravka tudi v praksi, »Cigan poseben človek, ki ga ne smemo presojati po splošnih merilih civilizacije. Vse to zaničuje in po svoji naravi mora zavračati. /.../ Kajti on je popolno nasprotje njemu nerazumljivih pravil, jih zanika in jim oporeka njihovo upravičenost, z njimi noče imeti opravka, zaničuje in zavrača vse koristi, ki mu jih lahko nudijo, z zavestjo ali vsaj z mnenjem, da naj bi bil – dostikrat bolj kot civiliziranec – samostojen človek, ki naj ne bi poznal in izvrševal nobenih drugih nalog kot samo ene, to je, da ostane samostojno bitje – Cigan. Morala, vedenje in navade, državna ureditev in vera drugih ljudi so mu nerazumljivi in zato je zaradi njemu lastne narave do njih popolnoma indiferenten. Cigan se

140 Tetzner, *Geschichte der Zigeuner*, str. 138.

141 Prav tam, str. 97.

142 Jowitsch, *Ethnographisches Gemälde*, str. 164.

pač noče pridružiti ljudem, ki niso njegove vrste. Zavrača vsako zbliževanje in povezavo z njimi.«¹⁴³

Liebich v svojem delu ločuje dve zvrsti pridobitnih dejavnosti Ciganov – poštene in nepoštene. O prvih dejavnostih teh »razcapanih in shujšanih« ljudi govori z določeno naklonjenostjo, zlasti o njihovi muzikaličnosti: »Je umetnik na najnižji stopnji družbene lestvice, brezskrben in brez strehe nad glavo, vendar nadarjen z začudenje zbudajočo muzikalično organizacijo.«¹⁴⁴

Med nepoštenimi viri zaslužka pa Liebich najprej navaja »goljufijo, ki se sicer pojavlja v vseh mogočih oblikah in značilnostih kot *practica multiplex*, predvsem pa kot razlaganje sanj, vedeževanje in iskanje zakladov.«¹⁴⁵ Liebich navaja številne primere goljufij in pretkane metode, s katerimi so Cigani prevarali naivne prebivalce. Tatvine naj bi Cigani izvršili z veliko spretnostjo, a tudi previdnostjo. Praviloma naj bi bile omejene samo na malenkosti, na živila in podobne nujne potrebščine. »Nevarnih tatvin in ropov se s strani Ciganov na splošno sicer ni bati, kajti za to jim manjka nujno potrebna lastnost, osebna korajža.«¹⁴⁶

Tudi pronicljivi slovenski poznavalec ciganskega življenja Janez Trdina je v sedemdesetih letih 19. stoletja beležil v svoje zapiske, da jim »nekaj vrže beračija, nekaj prerokovanje, nekoliko se tudi pribaranta, še več pa prikrade.«¹⁴⁷ Skratka: »Cigani radi kradejo in počenjajo vsakovrstne porednosti ali še mnogo rajši pasejo lenobo ... «¹⁴⁸ Trdina je svoje trditve tudi duhovito podkrepil. Nek Ciganček mu je menda zmolil cigansko variacijo krščanskega očenaša, ki se po kranjsko glasi takole: »Cigan vidi na paši skakati konjička in ga ukrade. Cigan vidi v mlaki plavati račico in jo ukrade. Cigan vidi na dvorišču grebsti kokoško in jo ukrade. Cigan vidi viseti v kozolcu ovaska in ga ukrade. Cigan

143 Liebich, *Die Zigeuner*, str. 22–23.

144 Prav tam, str. 60.

145 Prav tam, str. 63.

146 Prav tam, str. 72.

147 Trdina, *Cigani o Dolenjih*, str. 144.

148 Prav tam, str. 177.

vidi na ograji sušiti se srajco in jo ukrade. Cigan vidi na njivi rjaveti plug in ga ukrade.« Po molitvi je Ciganček Trdini bojda zaupal, da mu je mama dejala, »da je to ciganski očenaš, ki je še vedno boljši nego kranjski.«¹⁴⁹

Trdina tudi poudari, da bi se moralo s tatinskimi in zvijačnimi potepuhi, kot so Cigani, postopati drugače kot z drugimi ljudmi, sicer se ne doseže nič. »Postavnost in njihov način življenja se ne ujemata, njim je hudodelstvo prirojeno, iz njega jim izvira glavni dohodek, brez njega bi poginili od glada ali pa bi si morali služiti kruh s trdim delom, ki jim pa smrdi.«¹⁵⁰ Menil je, »da bi se znebili te hudodelne sodrge z najmanjšimi stroški in sitnostmi in najbolj temeljito, da jo prepodi višja oblast brez milosti in odlašanja iz dežele.«¹⁵¹

149 Prav tam, str. 153–154.

150 Prav tam, str. 165. Dodajmo še, da je Trdina menil, da Cigan za vedno ostane Cigan in ne more zatajiti svoje krvi in narave ter piše: »vse Cigane odlikuje strastna ljubezen do neomejene svobode in najsrajnejše razuzdanosti. /.../ Delavnost in red naših Slovencev, mirno in udobno življenje v toplih izbah se jim zdi neprenosna sužnost, ki bi njih dušila in ugonobila.« – Podrobneje: Trdina, Cigani o Dolenjcih, str. 175–176 in 189–190. Junija 1871 pa nam postreže še z eno zanimivo opazko o tem, zakaj se neprilagojenim Ciganom pridružujejo ljudje iz kroga civiliziranih. V ciganskem taboru v Žabjeku pri Novem mestu je namreč med Cigankami opazil »eno posebno belo. /.../ Ta ženska je Kranjica, ki je zatepla se med Cigane, kakor že več drugih pred njo, iz lenobe, da jej ni treba več delati in iz spolne pohotnosti.« – Trdina, *Podobe prednikov*, 2. knjiga, str. 418.

151 Trdina, Cigani o Dolenjcih, str. 193.

POSEBEN TIP KRIMINALCA

»Potem ko je razsvetljena antropologija v letih okrog 1800 odkrila, da so Cigani ljudstvo, ki izvira iz Indije in ima lasten, iz sanskrtarazviti jezik, sta se uveljavili dve nasprotujoči tendenci, ki sta se sredi 19. stoletja križali v etnografiji. Znanstveniki, pisatelji in predstavniki oblasti so po eni strani poskusili res čisto vse, da bi novince med Indoevropelji degradirali v parazitske in civilizacijsko rezistentne pariije. Po drugi strani pa so se iz romantikov usule slikovite ali grozljive figure Ciganov in jim z ustvarjanjem lastnega žanra, ciganske romantike, zagotovile trajno medialno navzočnost. Kar so si predstavljali kot njihov poseben način življenja, kot njihovo prvotnost in naravnost, njihovo neodvisnost in svobodo, je bilo stilizirano v zelo izbrušeno nasprotno zamisel meščanske industrijske družbe.«¹⁵²

Proti koncu 19. stoletja pa se je začela nova, izrazito rasistična faza gledanja na Cigane, ki ji bomo v tej razpravi namenili osrednjo pozornost. Grozljiva rasistična miselnost, od katere se seveda odločno distanciramo, je na Cigane vzvišeno gledala kot na asocialno tolpo. Razvila je paranoičen jezik agresivne obrambe pred infekcijo oziroma strahu pred mešanjem s

152 Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner*, str. 13–14.

to domnevno zalego parihev, neproduktivnih parazitov in kriminalcev, ki naj bi ogrožala raso čistost. Brezdelni Cigan, tip kriminalca, ki je poln kriminalne energije, se izrazito ujema s podobo »deplasiranega in degeneriranega potomca ljudstva dvomljivega izvora. Opisi njegove fiziognomije nakazujejo rojen tip zločinca«¹⁵³ v smislu sodobnih teorij Cesara Lombrosa (1836–1909) in nemških kriminologov, kot sta Hans Kurella (1858–1916) ali že omenjeni Hans Gross. V teh vplivnih teorijah je zločin medicinsko-patološko diagnosticiran kot duševna bolezen, pri čemer so upoštevali tako vzroke, ki so nastali zaradi okolja, kot podedovane lastnosti. Od konca 19. stoletja naprej so med drugim tudi Cigane v vse večji meri prištevali k skupini rojenih zločincev, ki niso zmožni živeti v skupnosti, in jih klasificirali kot delomrzne brezdelneže. »Pred ozadjem socialno-bioloških teorij so določene življenjske navade te etnije stigmatizirali kot degeneracijo. Medtem ko si je bila etnologija v glavnem enotna, da naj bi se Cigane prištevalo k zaostalim ljudstvom prejšnje civilizacijske stopnje razvoja, jih je znanstvena kriminologija s svojimi socialno-biološkimi argumenti uvrščala med degenerirane. /.../ Stigme kot slaba higiena, podhranjenost, alkoholizem, kriminalnost so bile interpretirane kot neposreden rezultat manjvrednih rasnih značilnosti prizadetih. Zločinec je bil razglašen za poseben antropološki tip človeškega rodu, ki združuje v sebi vse negativne značilnosti. Biološke norme so pomagale odbirati normalne povprečne ljudi in jih ločevati od nenormalne skupine deviantnih. Tipologija manjvrednih je imela za posledico zaznavanje te skupine. Poleg aksiomov socialne biologije so v njej prevzeli kopico tradicionalnih predsodkov in običajnih socialnih distinkcij.«¹⁵⁴

Naziranja kriminalnega antropologa Cesara Lombrosa, ki je imel Cigane za »živ primer rase kriminalcev«,¹⁵⁵ in njegovega gorečnega zagovornika, nemškega psihiatra in višjega zdravnika

153 Prav tam, str. 312.

154 Prav tam, str. 312–313.

155 Mayall, *Gypsy Identities*, str. 22.

Hansa Kurelle,¹⁵⁶ bomo tu pustili ob strani ter se osredotočili na rasistične poglede graškega preiskovalnega sodnika, profesorja in kriminologa Hansa Grossa.¹⁵⁷ Tudi njega lahko prištevam med temeljite raziskovalce telesa in duha kriminalcev s konca 19. stoletja, »ki so preiskovali nova področja kriminoloških dokazov, a pozabili na socialne prakse in vsakdanje življenje svojih subjektov«. »Kriminološki diskurz se je v zadnjih desetletjih 19. stoletja sistematično transformiral. Praktiki, ki so delali na področju odkrivanja in preprečevanja kriminala in ga pretresali s stališča moralno-etične paradigme, so se umaknili v ozadje. Njihovo vlogo v produkciji kriminološkega znanja so prevzeli zdravniki, antropologi, psihiatri in izvedenci kazenskega prava, ki so na problem zločina in deviance gledali s perspektive socialnega in/ali biološkega determinizma.«¹⁵⁸

Christian Bachhiesl ugotavlja, da si je Hans Gross vedno prizadeval, »da bi svoje raziskave podkrepil z uporabo najnovejše naravoslovne literature in s tem pazil na aktualno metodološko stanje – a vendar se v njegovem delu najdejo tudi sklicevanja na znanstvene ugotovitve starejšega datuma in na predmoderno učenost. To je na primer opazno, ko Hans Gross poskuša za svoje

156 »Kurella je prevedel številna Lombrosova dela v nemščino. Globoko in odkrito občudovanje italijanskega 'maestra' je zapustilo sledi v Kurellinih pismih, nekatera od njih so shranjena v Torinu. Skoraj vse njegove publikacije med 1892 in 1913 imajo opravka s kriminalno antropologijo. V njegovi elaboraciji Lombrosovih teorij lahko prepoznamo tri glavne fokuse: (1) navzkrižje med individualno psihologijo in elaboracijo splošne kriminalne tipologije; (2) vprašanje determinizma v znanosti, zlasti v kriminalni antropologiji; (3) interpretacijo stigme degeneracije.« – Gadebusch Bondio, »From the »Atavistic«, str. 191.

157 Hans Gross je bil ustanovitelj Inštituta za kriminologijo v Gradcu in je imel velike zasluge, da se je kriminologija razvila v samostojno znanost. Na tej razvojni poti v znanost je pomembno vlogo odigral njegov obsežni priručnik za preiskovalne sodnike (*Handbuch für Untersuchungsrichter*) iz leta 1893, ki je doživel široko recepcijo tako doma kot v tujini in bil tudi večkrat ponatisnjen. V sodstvu je ostal do leta 1898, ko je začel predavati kazensko pravo in zakon o kazenskem postopku na univerzi v Černovicah, od koder je preko Prage (1902) prišel leta 1905 na graško univerzo, kjer mu je uspelo v študij prava uvrstiti kriminologijo in ustanoviti Inštitut za kriminologijo (1912). 1898 je ustanovil tudi znano osrednjo revijo za kriminološke raziskave *Archiv für Kriminalanthropologie und Kriminalistik* (od leta 1916 imenovano *Archiv für Kriminologie*). Omembe vredno je še njegovo delo *Criminalpsychologie* (1898). Bil je predhodnik moderne kriminalne biologije. (Podrobneje: Bachhiesl, *Zur Konstruktion*, str. 23–40; Kocher / Mühlbacher, Hans Gross, str. 62–71.)

158 Becker, *The Criminologists' Gaze*, str. 105.

Razmršena Cigančica
(KMJ NM, Posebne zbirke Boga Komelja,
foto: Ivan Komelj, 1955 – IN=19561580)

namene izkoristiti fiziognomijo.«¹⁵⁹ Oče moderne kriminologije se je pri obravnavi fiziognomije skliceval npr. na Darwina in s tem na simbol za moderno znanstvenost. Posamezni individuumi, njihove značilnosti in njihove telesne izrazne oblike naj ne bi več veljale za statične, torej ne ali komaj spremenljive, temveč naj bi bile produkt biološko-evolucijskega razvoja, katerega korenine segajo daleč v zgodovino filogeneze, ki je tako kot prej še vedno v teku. Po drugi strani pa se njegovi rezultati moderne fiziognomije bistveno ne razlikujejo od antičnih. Omenimo

159 Bachhiesl, *Zwischen Indizienparadigma und Pseudowissenschaft*, str. 138.

še, da je Gross zavračal razvpito varianto fiziognomije, ki jo je zagovarjal Cesare Lombroso. Nauk, da se z atavizmom pojavljajo degeneracijski znaki, je poimenoval »psihopatična semiotika«, ki znanstveno ne more biti dovolj skrbno dokazana in elaborirana.¹⁶⁰ »Starejše oblike fiziognomije, ki so imele med seboj in tudi z modernimi različicami tega vprašljivega področja vednosti skupno povezavo telesnih in duševnih lastnosti in pojavnih oblik, so v Grossovih izvajanjih vedno znova vsebinsko prihajale na dan, tudi če se je poskušal od zgodnjih oblik fiziognomije distancirati.«¹⁶¹ Poleg kriminoloških pojmovanj o ženskem spolu oziroma o fiziognomiji žensk¹⁶² je Hans Gross vzel pod drobnogled tudi etnično in kulturno tuje Cigane, torej povsod razširjeno prapodobo tujcev.¹⁶³ Edino »normalni« so se Grossu zdeli meščani – moški. »Ženske (z izjemo t. i. srčnih ali vrlih gospodinj /*tapfere Hausfrauen*/), Cigani, kriminalci – vsi ti ljudje so bili v očeh Hansa Grossa očitno obstranci, deviantneži, posebneži, ki so ogrožali zdravje družbe.«¹⁶⁴

Peter Becker pa je pokazal, da so se takratni kriminološki pisci bolj zanimali za telo kot za življenjski svet kriminalcev. Prizadevali so si, da bi v telesih kriminalcev razkrili njihovo prirojeno »manjvrednost«, a vendar so se zanimali tudi za nekatere značilnosti kriminalnega podzemlja, vsaj za tiste, »ki so ustrezale potrebam njihove lastne argumentacije. Med drugim so gledali na tehnike, ki so jih v prvih dveh tretjinah 19. stoletja rekonstruirali kriminalisti-praktiki kot glavne elemente različnih kriminalnih spretnosti, analizirali so jezik tatov in se sklicevali na kriminalne primere kot takšne.« Da bi integrirali te

160 Podrobneje: prav tam, str. 123–124, 126 in 128–129.

161 Prav tam, str. 124.

162 Podrobneje: prav tam, str. 133–142.

163 Silviana Galassi je v svoji študiji poudarila, da se zdi, da je »nezaupanje do tujca, ki ga pogosto in hitro osumijo krivde, če se kjerkoli zgodi in odkrije zločin, brezčasen fenomen«. Med »posamezne idealne tipe zločincev« novega veka seveda uvršča tudi Cigane, ki spadajo poleg beračev in potepuhov med t. i. »potujoče ljudi«, preganjanje Ciganov pa naj bi bilo »pavšalno utemeljeno z njihovo domnevno kriminalno naravo«. Skratka, celotni etnični skupini Ciganov so pripisovali kolektivno zločinsko identiteto. Podrobneje: Galassi, *Kriminologie*, str. 50–54.

164 Bachhiesl, *Zwischen Indizienparadigma und Pseudowissenschaft*, str. 158.

koščke in kose v svoje lastne pripovedi, so se zatekali k raznim strategijam. Za Hansa Grossa, ki nas tu zanima, je bila značilna strategija zamenjave (*the strategy of replacement*). Uporabil je sicer opise lopovov (*Gauner*), ki so jih napisali kriminalisti-praktiki, a ne tako, da bi opisal sodobne profesionalne tatove, temveč je »rajši projiciral karakteristike lopovov v Cigane kot antropološko – in etnično – definirano skupino. To mu je omogočilo ‚naturaliziranje‘ etično-moralne stigme.«¹⁶⁵

Svet lopovov je predstavljal negativno nasprotje idealnega meščanskega sveta. »Razumni meščan je bil pošten, kreposten, samodiscipliniran znotraj primerno strukturirane družbe. Lopov (*Gauner*) pa je bil portretiran kot strašljiv in prebrisan, a brez volje, da bi sprejel prisile zakona in reda.«¹⁶⁶ Ker so Cigani živeli neobremenjeno in neodvisno od prisil, pravil in norm meščanske družbe, je Hans Gross do njih gojil močno averzijo, tudi zaradi njihove zmožnosti okuževanja in onesnaževanja, torej zaradi kontaminacije političnega, družbenega in moralnega reda.¹⁶⁷ O tem posebnem tipu zločinca je v svojem priročniku za preiskovalne sodnike napisal obsežen traktat, pri tem pa uporabil omenjeno strategijo zamenjave: pri opisu Ciganov se je opiral na moralne lastnosti in socialni način življenja lopovov.

Gross je svoj spis o naravi in lastnostih Ciganov, ki jih je označil za »veliko deželno nadlogo«, začel z nadvse ostrim tonom. Ne samo da je podčrtal, da je »Cigan pač povsem drugačen kot vsak kulturni človek«, kot smo že omenili, poudaril je tudi, da je Cigan »poosebljena podoba surovosti in degeneriranosti in vse, kar se je človek naučil ali uporabil v stikih s številnimi drugimi, ni uporabno, če ima človek opravka s Ciganom.« In nadaljeval: »Tako različen kot je Cigan od vsakega drugega lopova, tako

nenavadno so si med seboj podobni.«¹⁶⁸ Cigani naj bi bili poleg tega še posebej nagnjeni k zlobi. Nemški raziskovalec literature Peter-André Alt ugotavlja, da za Grossovo argumentiranje zlobe niso značilni samo »pedsodki rasistične ali socialne narave«, temveč tudi »tvorbe klišejev in decidiranega izključevanja«.¹⁶⁹

V priročniku se je Gross pri splošnem orisu Ciganov skliceval na številne poznavalce ciganskega življenja in jezika¹⁷⁰ in trdil, da so vsi Cigani isti, oziroma, kot povzema po kriminalistu Richardu Liebichu: »Pravi, resničen Cigan je tip vseh ostalih.« Po Heinrichu von Wlislockem pa našteva njihove moralne lastnosti: »nečimrnost in prostaštvo, sprenevedanje, resnobo in dejansko lahkomišelnost, skorajda popolno pomanjkanje moške presoje in razuma, ki je pospremljeno z nedolžno zvijačnostjo in prekanjenostjo. /.../ Poleg tega kažejo še poniževalno klečeplaznost v svojem početju in naravi, pri tem pa računajo, da bodo druge z ukano opeharili. Niti najmanj se ne ozirajo na resnico in trdijo ter lažejo s predrznostjo in nesramnostjo, zaradi katere nikoli ne zardijo,¹⁷¹ saj jim povsem primanjkuje občutka sramu.«¹⁷²

Poudaril pa je še eno značilnost v naravi Ciganov, namreč njihovo »naravnost neomejeno strahopetnost«, ki naj bi bila za kriminaliste najpomembnejša, »ker moramo pri presoji Ciganovega karakterja, njegovega ravnanja, njegovih namer, motivov in ciljev, kot tudi pri vprašanju o tem, ali so določeno dejanje zagrešili Cigani, neprestano misliti na to, da sta pojma

165 Becker, *The Criminologists' Gaze*, str. 113.

166 Prav tam, str. 118.

167 Idejo kontaminacije, gnusa in prezira je problematiziral William Ian Miller v delu *Anatomija gnusa*. Kontaminacija, ki je lastna nižjim klinom družbene lestvice, naj bi ogrožala družbeni in politični red. V dobi meščanstva so nižjim razredom npr. očitali, da so umazani, nekulturni in da smrdijo. Atributi, ki vzbujajo gnus, so se pripisovali tudi črnem, Judom in seveda Ciganom.

168 Gross, *Handbuch für Untersuchungsrichter*, str. 223.

169 Alt, *Ästhetik des Bösen*, str. 346.

170 Poleg etnografsko-lingvističnih raziskav A. F. Potta o Ciganih v Evropi in Aziji je poznal tudi Miklošičeve ugotovitve o dialektih in selitvah Ciganov. Glej: Pott, *Die Zigeuner*; Miklošič, *Ueber die Mundarten*.

171 Gross je to trditev kasneje nekoliko omilil. Ko razpravlja o zardevanju v svoji kriminalni psihologiji, namreč omenja, da pri ljudeh »delavskega razreda«, ki se veliko gibljejo na prostem, barva njihovega obraza ni tako nežna in da je porjavela, »tako da je zardevanje manj opazno, a do njega prihaja prav tako pogosto in pod istimi pogoji kot pri drugih. Isti vzrok je verjetno povzročil tudi trditev, da Cigani nikoli ne zardijo. Razumljivo je, da se rdečica pri ljudstvu, ki mu manjka sramu in občutka časti, pojavlja bolj poredko, a ne glede na to bo vsak, ki ima veliko opraviti s Cigani, potrdil, da so jo pogosto zaznali tudi pri njih.« – Gross, *Criminalpsychologie*, str. 63.

172 Gross, *Handbuch für Untersuchungsrichter*, str. 224.

Cigan in strahopetnost nerazdružljiva.«¹⁷³ Gross je k temu dodal, da je »prav tako značilno, da so vsi umori, ki so jih izvršili Cigani in o katerih je sploh kdaj slišal, zagrešeni nad osebami, ki so spale, ali izvršeni iz popolnoma varne zasede, ali pa s strupom. Umora, pri katerem naj bi se izpostavil nevarnosti, Cigan gotovo ni zagrešil.«¹⁷⁴

Neizmerno leni Cigan naj bi svoje znanje in sposobnosti od nekdaj posvečal samo enemu cilju, »živeti na račun drugega.«¹⁷⁵ »Čast, domovina, družina in država, preteklost in prihodnost njegovega ljudstva, pojmi, ki so vsako kulturno ljudstvo pripeljali k boljšemu in višjemu, kar si lahko privoščijo, so Ciganu popolnoma tuji. Pri njem jih nadomestijo neizmerna lenoba, živinska lakota, telesna ljubezen in kanček nečimrnosti. Drugih motivov ne pozna in rezultat teh komponent ni v skladu z naravo stvari nič drugega kot trud za pridobitev nezakonite lastnine.«¹⁷⁶

Spretnost, predrznost, nesramnost in dar opazovanja so bistvene značilnosti tatinskih Ciganov. Stare ciganke naj bi med beračenjem in prerokovanjem izredno dobro opazovale in iskale priložnost za krajo. In kjer, kot pravijo, »ne more smukniti skozi nobena mačka, tam zdrsi notri in ven mali Ciganček, kot da bi mu odprli krilna vrata, in kamor ne bi zmogetel z vso svojo spretnostjo priti noben akrobat, tja seže Cigan s svojim nikdar manjkajočim trnkom, ki vedno prijema.«¹⁷⁷

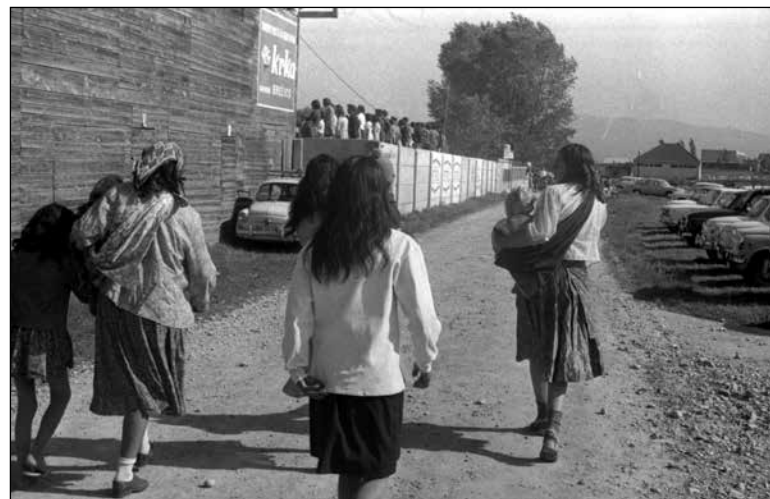
173 Prav tam.

174 Že Theodor Tetzner je ugotavljal: »H grobemu nasilju se Cigan zateka samo v primeru, ko je povsem varen. Vselej je preveč strahopeten, da bi tvegati svoje življenje. Zato nikoli ali samo skrajno redko vdira v hiše, pa tudi popotnike napade samo v primeru, ko zagotovo ve, da ne bodo nudili nobenega odpora ali ko je prepričan v svojo premoč. Umor mu pri tem ne pride misel.« – Tetzner, *Geschichte der Zigeuner*, str. 97–98.

175 Za to argumentacijo je v svetu meščanstva vodilna predstava o produktivnem delu. Tatinski Cigan nastopa v podobi parazita, ki brez slabe vesti požre, popije in potroši, kar so drugi ustvarili. Prim.: Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner*, str. 317.

176 Gross, *Handbuch für Untersuchungsrichter*, str. 227.

177 Prav tam. Tudi Grellmann pravi: »Narava je Cigana obdarila z gibčnostjo in veliko prožnostjo udov, ki jih uporabljajo brez oklevanja. Te lastnosti so opazne v vsej njegovi držji, še posebej pa, kadar se zgodi, da ga kdo preseneti na neprimernem kraju: pri kraji, z ukradeni gosjo ali kokošjo v roki; takrat teče tako urno, da zagotovo pobegne, če le njegov zasledovalec ni na konju.« – cit. Jezernik, Zakaj pri nas žive Cigani, str. 8.

Ciganke z otroki so od nekdaj vzbujale sumničavost in nezaupanje. Obisk speedwaya v Krškem maja 1973 (MINZS, Fototeka, foto: Svetozar Busić, 1973, DE5245-5)

Rasistično obarvane Grossove raziskave fiziognomije Ciganov se, kot ugotavlja Christian Bachhiesl, niso kaj dosti razlikovale od Lombrosovih, čeprav je zagotavljal, »da bo ubral metodološko drugačno, zanesljivejšo pot.«¹⁷⁸ Kot primer naj omenim njegovo razpravljanje o roki v njegovi *Criminal-psychologie*, kjer se opira na zanj povsem utemeljeno trditev Herberta Spencerja, češ »da imajo ljudje, katerih predniki so težko delali z rokami, velike roke. A tudi obratno velja, namreč, da imajo ljudje, katerih predniki niso težko delali, majhne, drobne roke; od tod majhna, ženska roka Judov; popolna, lepo oblikovana in pravilna mala roka Ciganov, ki so jo podedovali od starih Indijcev; in tako imenovana čistokrvna oz. plemenita roka pravih aristokratov.« Celim generacijam Judov, Ciganov in aristokratov naj bi bilo torej skupno, da niso nikoli fizično delali in da imajo zato majhne roke.¹⁷⁹ Posebno delomrzno,

178 Bachhiesl, *Zwischen Indizienparadigma und Pseudowissenschaft*, str. 167.

179 Prav tam, 158–159.

neproduktivno, parazitsko in tatinsko karakteristiko Cigana, ki je bil za Grossa prisposodba bitja, ki daleč zaostaja za kulturnim človekom, se da torej razbirati tudi iz roke.

Kriminalno telo Ciganov naj bi bilo spretno, gibčno in upogljivo kot telo podlasice. Tatvine skorajda nikoli niso izvršili sami. Navkljub njihovi nizkotni strahopetnosti pa naj bi bili, kadar kradejo, zelo nevarni, saj naj bi bili pogosto oboroženi z nožem, palico ali sekuro.¹⁸⁰ »O kakšnih dobrih lastnostih Cigana na žalost nikoli ne moremo sklepati; hvaležnost pač pogosto hlinijo in nas na nek način tako prepričajo, da bi jim bilo nečloveško ne verjeti. Pa vendar ni znan noben primer prave hvaležnosti, a primeri hude nehvaležnosti so še kako znani.«¹⁸¹

»Tudi v zvezi z njegovimi telesnimi lastnostmi in sposobnostmi ne moremo Cigana presojati tako kot druge ljudi. To velja namreč ob vprašanju, ali je nekaj za človeka ‹mogoče ali ne›. Na splošno bi skoraj zagotovo lahko rekli, ali je nek človek zmožen narediti to ali ono, a pri Ciganu tega ne moremo nikoli z gotovostjo reči in resnično je najbolje, če od Cigana pričakujemo prav vse. /.../ Cigan je pač že stoletja navajen nevezane prostosti in /podobno kot ptica selivka/ ne prenaša njenega odzema, prav tako kot ne prenaša tuje hrane, obleke, vsiljenega reda in časovne razporeditve.«¹⁸²

Za kriminaliste naj bi bilo zelo nenavadno in pomembno tudi »navdse hitro celjenje ran na telesu Cigana, lastnost, ki je menda orientalskega izvora.«¹⁸³ In čeprav je »zagoreli pacient« zelo občutljiv ob telesnih bolečinah, »lahko s težkimi ranami dolgo hodi, zelo učinkovit pa je zlasti, ko mora bežati. /.../ Če gre torej za presojo vprašanja, ali se lahko Cigan, ki je bil ranjen pri tem ali onem spopadu, kljub težki poškodbi loti tega ali onega podviga, pač ne moremo uporabljati istega merila kot pri drugih ljudeh.«¹⁸⁴

180 Gross, *Handbuch für Untersuchungsrichter*, str. 230.

181 Prav tam, str. 232.

182 Prav tam, str. 239.

183 Prav tam.

184 Prav tam, str. 240.

In končno, Cigani naj se ne bi kaj dosti ozirali na bolezni. Ne gre torej verjeti, da ciganska tolpa zaradi prisotnosti bolezni ne bi zagešila tatvine, če so npr. njeni otroci zboleli za črnimi kozami. »Tovrstni primeri Ciganov ne motijo, lahko pa morda razložijo nenaden pojav infekcijskih bolezni, ki bi jih lahko zanesli Cigani, ki beračijo in kradejo.«¹⁸⁵

Utemeljitev prirojenega nagnjenja Ciganov h kraji je Gross izpeljal iz njihove tisočletne navade, da živijo na račun drugih. »Zastopal je idejo o radikalni ločitvi v kulturni evoluciji ‚spoštovanih‘ Evropejcev in Ciganov. V določenem trenutku v preteklosti naj bi se njihove poti ločile in vsak naj bi šel svojo pot. Medtem ko je prva skupina vlagala vse svoje moči v kulturni, družbeni in metafizični napredek, so Cigani izpopolnjevali svoje parazitske navade. Ta specifična evolucija pa jim je dala pomembno in odločilno prednost tudi pred ‚običajnimi‘ kriminalci.«¹⁸⁶

Omenjeni Peter Becker meni, da je Grossova nadomestitev lopovov (*Gauner*) s Cigani »signalizirala premik proti širšemu osredotočanju na argumente kriminologije. Ta premik je bil naravnan na naturalizacijo moralnih stigem, ki so bile predstavljene kot rezultat tisočletne kulturne evolucije.«¹⁸⁷ Cigani naj bi bili nevarni za t. i. »spoštovane« ljudi, saj so se primerjali s pticami selivkami, ki so med svojimi potovanji prenašale vse vrste bolezni. »Še več. Njihova prirojena težnja h kraji ni bila rezultat vzgoje. Zatorej se niso bili zmožni naučiti boljših življenjskih navad.«¹⁸⁸ Čeprav Gross svojih ugotovitev v priročniku za preiskovalne sodnike in druge ni strnil v nek logičen zaključek, pa je »logika njegovih argumentov že nakazovala potrebo po izolaciji Ciganov iz družbe in to na kakršenkoli način.«¹⁸⁹

185 Prav tam.

186 Becker, *The Criminologists' Gaze*, str. 121.

187 Prav tam.

188 Prav tam.

189 Prav tam.

Hans Gross je imel zločin za socialno-patološki pojav, kot pripadnik t. i. moderne šole kriminologije se je zavzemal za zamenjavo kazenskega prava, ki je temeljilo na povračilnih ukrepih oz. maščevanju, s kazenskim pravom, ki se je zavzemalo za koristne kazni. Reformatorji so menili, da storilec ne postane več kriv s svojo voljo, temveč krivda mnogo bolj temelji na njegovi sposobnosti, na takšnosti ali pogojenosti z rojstvom. Za moderne kriminologe je bila kazen oblika vzgoje, spoznavanja, preprečitve, higijene in s tem registriranja. A v družbi naj bi se pojavljali tudi heterogeni »elementi«, ki se jih ne da niti prevzgojiti niti poboljšati. Poleg Ciganov so k tem »elementom« prištevali nepopolnejše, potepuhe, homoseksualce, brezdelneže, sleparje in goljufe, anarhiste in druge psihopatično degenerirane. Za naštetih je vse več pravnikov videlo rešitev v njihovi deportaciji v kazenske kolonije. Strasten zagovornik deportacije v kazenske kolonije v Avstriji je bil ravno Hans Gross. Ker je s sklicevanjem na teorijo degeneracije zahteval takojšnje nujne ukrepe, lahko Grossa štejemo za enega »vodilnih mislecev uničevalne politike 20. stoletja«. Za Grossa in njegove somišljenike tako Cigani kot drugi degeneriranci niso spadali med »preproste« zločince. Pri naštetih degenerirancih po Grossu kultura deluje proti naravnim mehanizmom selekcije in s tem ustvarja degenerirance, ki se jim lahko pomaga le tako, da se da naravi »proste roke«. In to se spet lahko doseže z deportacijo v »nekultivirane dežele«. Možnosti ustanavljanja kazenskih kolonij so proučevali tudi v Habsburški monarhiji. Ker ta ni imela kolonij v tujini, so razmišljali o kazenskih kolonijah na kakšnem otoku na Jadranu, a do realizacije zamisli ni prišlo.¹⁹⁰

190 Glej: Dienes, Kažnjeničke kolonije, str. 20–41. Glej tudi: Dienes, »Alles ging...«, str. 38.

ODNOS DO »NEVARNIH CIGANOV« NA SLOVENSKEM

Delo »marljivega in nadarjenega« Hansa Grossa, kot ga je na začetku 20. stoletja označil slovenski pravnik Janko Polec, je doživelo recepcijo tudi na Slovenskem. Polec je pohvalil njegovi *Handbuch für Untersuchungsrichter* in *Criminalpsychologie* in ju uvrstil med »najlepše sadove« njegovega obširnega dela, ki so »prevedeni na vse kulturne jezike in celo na japonščino«.¹⁹¹ Bralce osrednje juristične revije *Slovenski pravnik* so obveščali o izhajanju Grossovih knjig,¹⁹² komentirali zanimive pravniške probleme, ki so bili objavljeni v reviji *Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik*, v kateri je več zanimivih člankov priobčil tudi znani slovenski pravnik Metod Dolenc in končno je večkrat zaslediti tudi Grossova stališča, ki jih je izrekel o različnih vprašanjih na mednarodnih konferencah.

Sodniki, tožilci, odvetniki, kriminalisti, sodni izvedenci, policijski in orožniški uradniki ter drugi intelektualci so se v njegovem popularnem priročniku *Handbuch für Untersuchungsrichter* srečali tudi z izkušnjami graškega kriminologa s povsod nadležnimi in osovraženimi Cigani in gotovo z velikim

191 Polec, »Nove kriminalistične šole«, str. 269.

192 O drugi izdaji njegovega priročnika *Handbuch für Untersuchungsrichter* je poročal *Slovenski pravnik*, leto X (1894): str. 189.

zanimanjem prebirali tudi vrstice o njihovem čudaškem obnašanju na sodišču: »Razlika med Ciganom in vsakim drugim človekom je pač velika in bolj ko spoznavamo to tako čudno pleme, toliko bolj se vedno znova čudimo, da se je v naših kultiviranih deželah, v našem vse izravnavačem času, lahko ohranilo pleme, ki ni drugim prav v ničemer podobno. /.../ Ko pride Cigan na sodišče, se najprej vede plaho, previdno, malce tipajoče. Na vsako vprašanje, prav tako kot Judi in drugi Orientalci, zelo rad odgovori z novim vprašanjem, da si pridobi čas za premislek. /.../ Vprašanje o predkaznovanosti izzove takoj poplavo zatrjevanja: ‚Zakaj bi bil kaznovan?‘ ‚Kdo je rekel, da sem bil kaznovan?‘ ‚Ali ste me videli v ječi?‘ ‚Ali sem videti kot nekdo, ki je že bil kaznovan?‘ In nato začne zagotavljati svojo nedolžnost v preteklosti, v sedanjem primeru in tudi za vse v prihodnosti.« Ščasoma Cigan postane samozavesten, nesramen in predrzen in neprestano govoriči. »Med potekom vsakega zaslišanja pa Ciganova objestnost in aroganca vidno narašča, zlasti ko ima opravka z mirnim in molčečim preiskovalnim sodnikom.«¹⁹³ Gross je trdil, da Cigane le redko pripravimo do priznanja, k temu pa pristavil: »Spominjam se samo enega samcatega primera, pri katerem sem od Cigana dobil popolno in izčrpno priznanje in istočasno pomembne podatke o drugih obtoženih.«¹⁹⁴

Vpliv Grossovih stališč na prakso sodišč na Slovenskem ni bil zanemarljiv. Gotovo je dopolnjeval skrajno negativno nastrojen odnos sodnih oblasti do »nevarnih« Ciganov, ki jih je ožigosala že sama pripadnost »ciganskemu ljudstvu, ki so mu v tem času zaradi njegove neprilagojenosti ustaljenemu načinu življenja in nespoštovanju družbenih norm in pravil pripisovali vse najslabše.«¹⁹⁵ Za delovanje »sodnega stroja« v kazenskih procesih proti Ciganom je bila značilna izrazita nenaklonjenost do obtoženih. Izrečene kazni je zato stalno spremljala tudi določena pristranskost.

193 Gross, *Handbuch für Untersuchungsrichter*, str. 236.

194 Prav tam, str. 237.

195 Studen, *Rabljev zamah*, str. 227.

V naključno izbranem kazenskem spisu o »konkubini Cigani« Heleni Levakovič, ki naj bi julija 1910 grozila kmetu Ivanu Goršiču na Ilovcu pri Ljubljani, da mu bo, potem ko je odbil njeno prošnjo za prenočišče, zažgala hišo,¹⁹⁶ se lahko prepričamo, da sodni mlini niso niti za hip mleli v prid obtožene Ciganke, o kakšnem sočutju ali usmiljenju ni nobene sledi. V sozvočju z Grossovimi ciganskimi karakteristikami in sploh s takratnimi sovražnimi pogledi na Cigane na Slovenskem je sodni stroj ožigosal tudi »konkubino Cigano«, ki je bila stereotipno označena za naivno in lažnivo. Ciganka svoje krivde ni priznala, a za sodišče je bil zadosten razlog za obtožbo že sam strah Ivana Goršiča, ki se je bal, »da bi se neznana Ciganka res ne maščevala. Opomniti je še tudi, da ima preprosto ljudstvo silen strah pred Cigani in to je gotovo bilo obtoženki tudi znano.«¹⁹⁷

Na glavni obravnavi dne 26. julija 1910 pred c. kr. deželnim sodiščem v Ljubljani je obtožena Helena Levakovič še vedno odločno tajila, da bi »s povsem mirnim glasom« izrekla inkriminirane besede: »Kaj pa če bi Vam hiša pogorela!«¹⁹⁸ Trdila je, »da je le s svojim sinkom v ciganskem jeziku govorila« in da ni imela namena komu škodovati. A sodišče ji ni verjelo, svoje mnenje o potepuški »konkubini Cigani« pa je podkrepilo še s stereotipno frazo, češ da so »pri nas Cigani v obče znani kot sila nevarni ljudje«. Spoznalo jo je za krivo in jo v imenu Njegovega Veličanstva Cesarja obsodilo na dva meseca težke ječe, poostrene z enim postom in trdim ležiščem vsakih 14 dni. Plačati je morala tudi stroške kazenskega postopka in izvršitve kazni.¹⁹⁹

Preko popularnih medijev in poljudnih predavanj pa je marsikatero Grossovo videnje tega od Boga pozabljenega ljudstva odtavalo tudi med navadne ljudi. Mesec dni zatem ko je Helena Levakovič odslužila svojo kazen, 26. oktobra 1910, je v prostorih *Slovenske krščansko-socialne zveze* v Ljubljani deželni

196 ARS, Deželno sodišče v Ljubljani, Vr. VI 760/10.

197 ARS, Deželno sodišče v Ljubljani, Vr. VI 760/10, Obtožnica z dne 21. 7. 1910, fol. 16.

198 V takratnem časopisu so številne novice o požarih, katerih povzročitelj ni bil znan, s prstom takoj pokazale na Cigane.

199 ARS, Deželno sodišče v Ljubljani, Vr. VI 760/10, Obtožnica z dne 21. 7. 1910, fol. 22 in 23.

odbornik in odvetnik dr. Vladislav Pegan predaval o Ciganih in njihovih zločinskih navadah. Kot poroča časopis *Slovenec*, je »dobro obiskano predavanje poželo mnogo odobravanja«. ²⁰⁰ Pegan je že leto poprej v isti dvorani predaval o zločincih na splošno, za posebno predavanje o Ciganih pa se je odločil zaradi »njihovega prirojenega zločinskega življenja«. ²⁰¹

»Predavatelj je omenjal, kako je na svojih opravih na deželnem sodišču v Trstu /.../ videl večkrat na sodnijskem dvorišču čepeti Ciganke s svojimi otroci. Nek paznik mu je pojasnil, da so v tržaškem deželnem sodišču vedno zaprti Cigani. Ravnotako imajo tudi skoro vedno kake Cigane zaprte pri ljubljanskem deželnem sodišču. Ni skoro v Avstriji, zlasti pa v južnih krajih kaznilnice, kjer bi ne imeli v zaporih vedno po par Ciganov. To je tudi dovedlo govornika, da si je izbral to snov za predavanje.« ²⁰²

Peganove misli so se ves čas prepletale z Grossovim rasiističnim videnjem Ciganov. Tudi zanj so Cigani »nomadi, rojeni postopači«, ki zato, »ker nimajo nobene prave stalnosti, si tudi ne morejo pridobiti zadostne kulture, kar je cilj vsakega človeka. /.../ Kakor pa je Žid s svojo umazanostjo in svojim oderuštvom produkt razmer, tako je tudi Cigan s svojimi hudodelskimi lastnostmi. /.../ Inteligenca Cigana je mala. /.../ Živeti od dela drugih, biti prost, pohajkovati, vlačiti se iz kraja v kraj, iz dežele v deželo – to je njemu vse.« Pegan je nadaljeval, da zato, ker Cigan nima izobrazbe, nima ambicij, kot tudi ne pohlepa po slavi, ima pa »hudodelski nagon, to je oni za tatvino. /.../ Pojmi o rodbini, domovini, rodni zemlji, državi, časti so Ciganu tuji. Te pojme, ki so človeka tako visoko povzdignili, da se je povzpел do današnjega stanja, nadomešča pri Ciganu brezmejna lenoba. Tudi ne pozna ljubezni, kot si jo mi predstavljamo, ampak samo strastno ljubezen in nečimrnost, kar se zlasti opaža na njih fantastičnih oblekah, ženskih frizurah in pa na zlatnini in srebrnini. /.../ Če se pomisli, da ima Cigan kot človek v sebi v

200 *Slovenec*, 27. 10. 1910.

201 *Slovenec*, 8. 11. 1910, feljton *Cigani kot zločinci*.

202 Prav tam.

Ciganki
(KMJ NM, Posebne zbirke Boga Komelja,
foto: Ivan Komelj, 1955 – IN=19561581)

splošnem sposobnosti, kakor vsak človek in da je človek svoje sposobnosti skozi stoletja in tisočletja posvečal napredku v znanosti in umetnosti in da je to oboje tako visoko povzdignil, medtem ko je Cigan vso svojo inteligenco posvečal edinemu svojemu cilju – živeti brez dela – se mora priti do zaključka, da je moral v tej svoji umetnosti postati virtuoz.« ²⁰³

Pegan je poleg Grossove ideje o kulturni evoluciji in o Ciganu kot posebnem tipu zločinca, ki se razlikuje od »navadnih« kriminalcev, izpostavil tudi strahopetnost Ciganov: »Če se

203 Prav tam.

kje pripeti kako cigansko hudodelstvo, ki kaže na prvi pogled nekoliko poguma, je gotovo najti kako okolnost, ki izključuje, da bi bilo dejanje storjeno pogumno. Krade Cigan tam, kjer vé, da se ga ne bo zasačilo ... «²⁰⁴ Pegan v zvezi s strahopetnostjo Ciganov neposredno navaja izkušnje Hansa Grossa. Ugotavlja tudi, da naj bi bili Cigani zelo dobri, pravzaprav rojeni vohuni, pa ne samo zaradi njihovega daru opazovanja, bistrih oči, ostrega sluha, telesne gibčnosti in pretkanosti, temveč tudi zaradi njihovega »naravnost živalsko razvitega čuta za orientiranje. Vedno natančno čuti, kje da je in kam da ima iti, čeravno mu je kraj neznan.«²⁰⁵

Zaključimo lahko, da je Peganovo predavanje najbolj očiten primer recepcije Grossovih pogledov na Cigane na Slovenskem. Predavatelj je poslušalcem postregel s hvalnico ciganske spretnosti pri kraji. Cigan naj bi svoje mojstrsko delo opravljal s pomagači, mirno in brez sledi, nanj naj bi na kraju zločina opozarjal samo še neprijeten vonj, »ki je podoben onemu zamorca ali pa Žida, s katerim si je soroden. Opisati ta duh je skoraj nemogoče.«²⁰⁶ Svoje modrovanje o tatinskih Ciganih pa je pompozno zaključil v Grossovi kulturno-evolucijski maniri: »Da je dosegel Cigan v tatvini toliko spretnosti, si moremo tolmačiti le s tem, da je Cigan razvijal skozi stoletja vse svoje sposobnosti samo za svoje zločinske namene.«²⁰⁷

V glavnem mestu dežele Kranjske, kjer se zlasti na deželi ljudje bojijo nevarnih, sumljivih in nepredvidljivih Ciganov, se je mnogoštevilna publika z besedami odvetnika Pegana verjetno brez izjeme strinjala in ga nagradila z bučnim aplavzom.

204 *Slovenec*, 9. 11. 1910, feljton *Cigani kot zločinci*.

205 Prav tam.

206 Prav tam.

207 Prav tam.

**CIGANSKA
NADLOGA,
CIGANSKO
VPRAŠANJE**

POSKUSI INTEGRACIJE IN BOJ PROTI »CIGANSKI KUGI«

Prvi poskusi države, da bi neprilagojene Cigane prisilno integrirali v družbeno in gospodarsko strukturo podložnikov, da bi jih asimilirali in iz njih naredili za državo koristne davkoplačevalce, segajo v čas vladavine Marije Terezije (1740–1780). Takrat so s štirimi temeljnimi regulacijami, ki so bile izdane 10. decembra 1758, 13. novembra 1761, 27. novembra 1767 in 3. februarja 1773, skušali prisiliti Cigane (na Ogrskem in Sedmograškem) k stalni naselitvi, k vojaški službi, k plačilu dajatev in k priučitvi koristnega rokodelstva. Integracijo naj bi pospešila tudi prepoved o medsebojnem poročanju Ciganov in zahteva po mešanih zakonih. Najbolj rigorozen je bil predpis iz leta 1773, ki je določal, da morajo Ciganom odvzeti otroke v starosti petih let, marsikje celo v starosti dveh let, in jih oddati v krščansko vzgojo določenim družinam.²⁰⁸

Z grozljivo prakso odvzema otrok je nadaljeval tudi cesaričin naslednik Jožef II. (1780–1790). Tudi njegova ostra politika za rešitev ciganskega vprašanja (prepoved uporabe cigansčine, nošnje ciganskih oblek, reje konj, prehranjevanja z mrhovino, spreminjanja priimkov in zlasti navajanje na delo) ni

prinesla vidnejših uspehov. »Po letu 1783 je Jožef II. nekoliko popustil glede Ciganov, zato pa so ti spet začeli živeti, kakor so bili navajeni pred tem.«²⁰⁹ Še posebej naj bi se upirali, da bi postali poljedelci.²¹⁰ Skratka, vsi ukrepi razsvetljene cesarice in njenega sina so Cigane še bolj potisnili v izolacijo, »nikjer se niso počutili ‚doma‘«. ²¹¹ Podobne neuspehe ob prevzganju »ciganskih hord« v »poštene državljane« so v 18. stoletju, pa tudi kasneje, beležili v nemških deželah. Po mnenju kriminalista Alberta Hellwiga z začetka 20. stoletja »so še dolgo tvorili družbeno škodljiv element moderne kulturne države«. ²¹²

Že v novoveških zakonih in odlokih so opazni mnogi elementi moderne politike proti Ciganom, ki so se nato obdržali daleč v 20. stoletje. »To so povezave politike do revežev in njihove oskrbe s cigansko politiko ter razlikovanje med pomoči ‚vrednimi‘ in ‚nevrednimi‘ reveži, s čimer je bil oblastem dan še en manevrski prostor v postopanju s spodnjimi sloji, ki so jih zaznavale kot grožnjo. Razen tega so razlikovali med domačimi in tujimi Cigani, berači in reveži, s tem pa je bil povezan razvoj institucije odgona. Absolutistična ciganska politika pa vendarle ni bila uspešna, in to ne samo zaradi pasivne rezistence oseb, ki so bile označene kot Cigani, temveč predvsem zaradi njenega pomanjkljivega uresničevanja na administrativni ravni in destruktivnega odnosa prebivalstva, ki je vselej zavračalo naselitev Ciganov v lastni občini.«²¹³

Konec 18. in na začetku 19. stoletja se je politika v isti meri kot proti Ciganom usmerila proti beračem in potepuhom. V 18. stoletju so se, denimo, uveljavili novi, antropološki pogledi na delo, kar je posledično vplivalo tudi na odnos do Ciganov. Delo, pridnost in aktivno delovanje so odslej dojemali kot smiselno in potrebno vsebino človeške eksistence. Delu ali mnogo bolj zagotavljanju eksistence z delom so pripisovali

209 Štrukelj, *Romi na Slovenskem*, str. 91.

210 Hellwig, *Zur Kriminalität und Charakteristik*, str. 78.

211 Šiftar, *Cigani*, str. 25–27.

212 Hellwig, *Zur Kriminalität und Charakteristik*, str. 79.

213 Freund, *Oberösterreich und die Zigeuner*, str. 23.

208 Glej: Freund, *Oberösterreich und die Zigeuner*, str. 22–23; Šiftar, *Cigani*, str. 24–25.

moralno vrednost, ki je bila tudi merilo za socialno varnost in ekonomsko stabilnost. To vrednotenje je vključevalo izobčenje nedela. Brezposelnost je odslej predstavljala motnjo celotnega socialnega sistema in škodo za gospodarski razvoj, ki jo je bilo treba odpraviti z vsemi razpoložljivimi sredstvi.²¹⁴

Merkantilistični teoretiki 17. in 18. stoletja so zagovarjali predpostavko, »da je delo tisti vir, ki zagotavlja bogastvo države. Med neizkoriščenimi viri dela so seveda videli tudi revno prebivalstvo, za katerega so menili, da ne dela dovolj. Po drugi strani pa je bilo njihovo delo dojet kot najcenejše. Zagovarjali so tudi tezo, da noben revež ne more biti reven, če je pripravljen delati.«²¹⁵ V duhu liberalizma 18. stoletja pa se je poleg tega izoblikoval tudi zgodovinsko pogojen pojem samoodgovornosti. Liberalizem stoletja razsvetljenstva je namreč »poudarjal, da morajo ljudje dobiti možnost svobodnega gospodarskega delovanja, če so sami odgovorni za svoje preživetje«, vsak posameznik naj bi torej delal za svojo srečo in si sam pomagal do blaginje. V 19. stoletju pa je pojem samoodgovornosti že poudarjal, »da so ljudje prav zaradi prevladujoče gospodarske svobode sami odgovorni za svojo eksistenco.«²¹⁶ Vse to je vplivalo tudi na politiko do revnih, še posebej do beračev, potepuhov in Ciganov.

Odnos do omenjenih revežev se je začel postopno spreminjati v novem veku, ko so oblasti začele razlikovati med domačimi in tujimi reveži. Do pomoči so bili seveda upravičeni le domači reveži, oblast pa se je v okviru reševanja tega problema začela osredotočati še na za delo sposobne in za delo nesposobne reveže. Za delo sposobne reveže so razglasili za nevredne prejemanja pomoči in jih začeli siliti k delu. »V ta namen so začeli ustanavljati komunalne programe zaposlovanja, ki so v praksi večinoma potekali v obliki prisilnega dela. Ko se je nato v ta proces socialnega skrbstva v 17. in 18. stoletju vmešala še absolutistična

država, se je začela še bolj striktno izvajati dolžnost za reveže, ki so bili sposobni za delo, da so se sami preživljali z delom. Začelo se je sistematično preganjanje beračev in potepuhov, začeli so jih zapirati v prisilne delavnice,«²¹⁷ v zavode, ki so bili namenjeni korekciji in socializaciji »škodljivih« ljudi.

Razprava o revnih je bila v razsvetljenem 18. stoletju vselej zaznamovana tudi z njihovo kriminalizacijo, stigmatizacijo in odmikanjem na obrobje družbenih skupin. Ta marginalni segment družbe je znotraj obsežnega dela obubožanega prebivalstva veljal za najbolj nevaren element, ki je preteče ogrožal družbeno stabilnost. Kriminalizacijo revnih pa so obenem spremljali tudi poskusi njihove resocializacije z delom.²¹⁸ Poleg beračev in potepuhov so tudi klateški in brezdelni Cigani predstavljali neizkoriščen potencial delovne sile.

V začetku 18. stoletja se kot »kontinuirano pravno sredstvo nadzora nad javno varnostjo, reveži, popotniki in kriminalci« uveljavijo glavne deželne vizitacije. Mobilnost prebivalstva v 18. stoletju so sploh najbolj načrtno urejali ukrepi na področju javne varnosti, saj je ta predstavljala tudi glavni garant pri doseganju državne blaginje kot najvišjega političnega cilja monarha. Ukrepi javne varnosti so bili torej tesno povezani s problemom beračenja in revščine, namenjeni so bili družbenemu nadzoru nad populacijo, ki je predstavljala grožnjo, vzbujala kolektivni strah in predstavljala potencialnega prenašalca bolezni. Ukrepi so bili zato po svoji naravi represivni, saj naj bi obvladovali revščino za dobrobit skupnosti. Absolutistična monarhija je z deželnimi vizitacijami poskušala nadzorovati prostorsko mobilnost prebivalstva. Ukrepi so bili naperjeni tako proti tujcem kot proti domačim revežem, z njimi so poleg postopačev in kriminalcev omejevali in nadzorovali tudi nomadske Cigane, torej ljudi brez stalnega bivališča, ki so se pogosto selili.²¹⁹

214 Podrobneje: Studen, Človek mora delati, str. 9–36.

215 Čeč, Odnos do mobilnega, str. 195.

216 Pančur, Problem samoodgovornosti, str. 137–138.

217 Prav tam, str. 139.

218 Čeč, »Srce vsakega ...«, str. 41.

219 Čeč, Odnos do mobilnega, str. 191–193.

Glavne deželne vizitacije, neke vrste preiskave celotnega ozemlja monarhije, so bile povezane z organiziranimi splošnimi ali posamičnimi odgoni tujcev in revežev. Berače, ki so prihajali iz drugih dežel, naj bi odgnali dvakrat na leto z glavnimi deželnimi odgoni. A v praksi je bilo ponavadi drugače. Zaradi prevelikih stroškov so jim dali zgolj odgonski list in jih na vsaki kontrolni točki opozorili, da morajo nemudoma zapustiti področje deželskega sodišča ali mestnega pomirja, kjer so jih zalotili. »Prvi pritisk na spremembo zakonodaje so predstavljali Romi, odgon katerih je bil od 2. polovice 18. stoletja dovoljen kadarkoli.«²²⁰ Deželska sodišča in mestna pomirja so morala poročati o izvajanju nalog javne varnosti, njihovi upravitelji so bili dolžni poročati o uspehu deželne vizitacije v posameznem letu. A problemov je bilo veliko. Nekatera deželska sodišča in pomirja so se kljub zahtevam monarhije in zagroženim kaznim načrtno izogibala izvajanju odгона.

Cesarica Marija Terezija je na področje beračenja posegla 22. novembra 1754, ko je izdala red glede odгона beračev in oskrbe ubogih (*Bettlerschub= und Verpflegsordnung*), ki je veljal za vse dedne dežele.²²¹ Dvorni sklep iz leta 1754 je nato daleč v 19. stoletje oblikoval najpomembnejše norme za ugotavljanje pristojnosti.²²² Vodilni princip 18. stoletja, ki se je obdržal vse do ustanovitve modernih občin leta 1849, naj bi bil, da bi vsak državljani moral pripadati »eni in samo eni občini«, rojstvo pa naj bi bilo prvi pogoj za pridobitev pristojnosti. Vse do pridobitve nove pristojnosti je zato v vsakem primeru ostajala odločilna pristojnost glede na rojstvo.²²³

V zvezi z neprilagojenimi Cigani seveda ne gre spregledati nekajotic o represivnih aparatih države, katerih naloge so bile tudi nadziranje, preganjanje in discipliniranje te deželne nadloge. Leta 1749, še pred izdajo reda glede odгона beračev in oskrbe ubogih, je bila na Dunaju ustanovljena Policijska dvorna

220 Prav tam, str. 201.

221 Anžič, *Skrb za uboge*, str. 23–24.

222 Wendelin, *Schub und Heimatrecht*, str. 205.

223 Prav tam, str. 198.

Ciganski tabor v okolici Novega mesta
(KMJ NM, Posebne zbirke Boga Komelja, objavljeno v Dom in svet 1903,
foto: K. Čeč – IN=197912668 in IN=198012678)

komisija, katere pristojnost so bile tudi varstvene in odgonske zadeve.²²⁴ Habsburška monarhija je v času terezijanskih in jože-finskih reform, v času krepitve centralne oblasti in prodora pravnega absolutizma, intenzivno vzpostavljala tudi centraliziran policijski sistem in njegove organizacijske strukture. Svetovalci absolutistične države so prispevali vodilne teoretične razprave o policiji. S Heinrichom Gottlobom Justijem in za njim Josephom von Sonnenfelsom se je v Avstriji področje policije povzpelo na raven vede in »policijska znanost« (*Polizeiwissenschaft*) je postala s prihodom Justija učna smer na dunajski univerzi.²²⁵ Vse do srede 18. stoletja se v policijskih redih pojavlja izraz »dobra policija« (*Gute Polizey*), izraz »policija« pa se v avstrijskih deželah »prvič uporabi za posebno oblastvo leta 1749« z ustanovitvijo omenjene Policijske komisije.²²⁶ Pod izrazom »dobra policija« v zakonih in odredbah od 16. do zgodnjega 18. stoletja razumemo stanje dobrega reda v skupnosti. Pojem je zelo širok, saj to stanje sega na vsa področja, na vse povezave med ljudmi in stvarmi, na število prebivalstva, njegovo zdravje, posestne razmere, produktivnost in njegovo moralno stanje ter zajema vsa področja delovanja vlade, torej tudi vojsko, finance in pravo. Še sredi 18. stoletja so v središču državnega diskurza o policiji stala prizadevanja za čilost, pridnost in produktivni red, pojem je bil še vedno prikazovan v luči produktivnosti in blaginje, preden se je na začetku 19. stoletja umaknil modernejšemu pomenu državne varnosti. Potem ko so se sredi 18. stoletja pravo, finance in vojska izločili iz predmetnega območja policije, se je policijska znanost ukvarjala s ciljem reda, z doseganjem državnega namena in metodami za doseganje stanja reda in varnosti. Namen policije naj bi bil »povečati notranjo moč države«. V zvezi s Cigani se zdi pomembno Justijevo pojmovanje v okviru policijske znanosti, češ da je nedelo izvor nereda. Ljudstvo brez dela naj bi bilo torej zapisano strašnemu neredu in razuzdanosti.²²⁷ Posebna

224 Klasinc Škofljanec, Ljubljanska policija, str. 540.

225 Čeč / Kalc, Vzpostavitev modernega policijskega, str. 517–518.

226 Klasinc Škofljanec, Ljubljanska policija, str. 540.

227 Studen, Človek mora delati, str. 15–16.

naloga policije v terezijanski dobi je bil zato tudi odgon beračev, Ciganov ter sploh vseh delomrznežev ter nadzor in obvezna prijava tujcev.²²⁸

Z reformami Jožefa II. so nastopile spremembe tudi na področju policijsko varnostnih razmer. »S cesarjevim ukazom z dne 20. septembra 1786 je bilo določeno, da so za vse policijske zadeve v prestolnicah države in dežel pristojni mestni magistrati.«²²⁹ Že leta 1782 so ustanovili policijsko direkcijo na Dunaju, ki je služila kot vzor za ustanavljanje policijskih direkcij v drugih deželnih glavnih mestih.²³⁰ Ljubljana kot prestolnica Kranjske je to varnostno ustanovo s poklicnim moštvom dobila leta 1793. Med temeljne naloge policijske direkcije je spadal tudi poostren nadzor nad tujci in potnimi listinami. Njena naloga je bilo še naprej izvajanje odgona in preganjanje vseh sumljivih, ki bi utegnili škodovati javni varnosti.²³¹

Policija je naloge za zagotavljanje varnosti (opravka je imela tudi z nevarnimi razbojniki in rokovnjači) bolj ali manj uspešno izvajala do srede 19. stoletja. Javna varnost se je nekoliko izboljšala z ustanovitvijo vojaško organizirane žandarmerije s posebnim ministrskim odlokom 18. januarja 1850, ki je okrepila učinkovitost delovanja policije, ki je bila vse od osemdesetih let 18. stoletja, torej od omenjenih reform cesarja Jožefa II., pa do srede 19. stoletja prilagojena predvsem obvladovanju mestnih razmer. »Zato se ni zdelo smiselno, da bi policijske strukture razširili tudi na podeželje.«²³²

Glavna naloga orožništva je bila vse do konca monarhije skrb za izvrševanje tistih varnostnih ukrepov, ki so bili z zakonom in službenimi navodili opredeljeni za posebno dolžnost. Orožništvo kot »poklicno varnostno moštvo« je bilo v oporo zlasti politični upravi. Podpiralo je izvrševanje ukrepov oblasti, vzdrževalo javni red in mir ter sploh skrbelo za varnost.

228 Klasinc Škofljanec, Ljubljanska policija, str. 540.

229 Čelik, *Orožništvo na Kranjskem*, str. 23.

230 Prav tam, str. 24.

231 Prim.: Klasinc Škofljanec, Ljubljanska policija.

232 Gebhardt, *Die Errichtung der Gendarmerie*, str. 138.

Naloge orožništva so bile vzpostavljane zakonitega stanja, preganjanje prestopnikov in sumljivih oseb, njihova izsleditev in po potrebi tudi prijetje in izročitev pristojnim oblastem. Neprestano so morali nadzorovati ceste in poti in kar najbolj energično preprečevati potepuštvo, beraštvo in razbojništvo.

Žandarji so bili navzoči tudi pri odgonu, ki so ga sicer organizirale civilne oblasti (župan je dobil ukaz za odgon od okrajnega glavarja).²³³ Vendar pregoni potepuhov, klatežev in Ciganov niso bili kaj prida učinkoviti. Osebe, »ki so jih zalotili brez domovinskih oziroma potnih listov in podobnih prepustnic (za to jih je doletela 48-urna zaporna kazen s postom), so pač za trenutek odložile delo in se potuhnile, medtem ko so bili oboroženi klateži preganjalcem lahko še nevarni.«²³⁴ Dodajmo še, da so v drugi polovici 19. stoletja reorganizirali tudi policijo. Po razpustitvi policijskih direktij leta 1866 (ostala je le še centralna policijska direkcija na Dunaju) »so bile krajevno-policijske zadeve prenesene na magistrato večjih mest, ki so za te naloge ustanovila mestne policijske urade in varnostne straže«.²³⁵

233 Podrobneje: Čelik, *Orožništvo na Kranjskem*.

234 Stariha, *Žandarmerija*, str. 378.

235 Sabitzer, *Polizei und Kriminalität*, str. 150.

POTNE LISTINE, DOMOVINSTVO, DRŽAVLJANSTVO, INSTITUCIJA ODGONA

»Z nastankom moderne teritorialne države in s tem povezanim razvojem pravosodja in modernizacijo policije so bile ustvarjene nove pravne podlage, ki so zaznamovale politiko preganjanja Ciganov v drugi polovici 19. stoletja kot tudi v prvi polovici 20. stoletja. To so bile uvajanje potnih listin, pravica do državljanstva, s tem povezani domovinska pravica in odgon ter kodifikacija kaznivosti potepuštva 1873 in odlok o Ciganih notranjega ministrstva iz leta 1888.«²³⁶

Odgoni v domicilne občine so vplivali na določene značilnosti migracij. Na začetku 19. stoletja so v Habsburški monarhiji začeli uvajati potne listine, kar seveda zadeva tudi potujoče Cigane. »Odslej naj bi enoten formular z normiranim opisom pridobitelja potne listine omogočal kontrolo prisotnih in odsotnih državljanov, nadzor domačih in inozemskih tujcev in – zaradi vse večje mobilnosti 19. stoletja z razvojem železnice in plovbe – identifikacijo posameznikov. Da bi dosegli te cilje, so morali istočasno definirati, kdo je bil državljan in kdo domač ali inozemski tujec.«²³⁷

236 Freund, *Oberösterreich und die Zigeuner*, str. 24.

237 Prav tam, str. 24–25.

Mobilnost prebivalstva je bila vse do srede 19. stoletja drastično omejena. Za potovanja s pošto kočijo so bile potrebne posebne potne listine, ki so dovoljevale prehod preko deželnih ali preko državnih meja. Potne listine so popotnikom sploh povzročale precej sitnosti. Z izdajo trgovskih potnih listov so bili vse do tridesetih let 19. stoletja privilegirani samo trgovci. Precej manjše nadzorstvo nad potnimi listinami je bilo pri potovanju z železnico ali parnikom. S prihodom hlapona so se potovanja pocenila, postala udobnejša in hitrejša ter vsakdanja in dostopnejša tudi preprostim ljudem, ki so prej v glavnem potovali peš. »Potniki so se legitimirali z zelo različnimi listinami, ki pa niso bile žigosane. Zato je dvorna pisarna izdala dekret, da mora železniška direkcija poskrbeti tudi za potne listine, ki so za železnico veljavne le tri dni. Potovanje, ki je bilo daljše kot tri dni, je bilo dovoljeno le osebam, ki so imele pravilno žigosane potne listine.«²³⁸ Leta 1857 je bilo potovanje ljudi po cesarstvu precej olajšano, sitnih pregledov na deželnih mejah, kjer je bilo prej treba pokazati potni list, je bilo konec. Za potovanje po cesarstvu je bila odslej potrebna le še legitimacija (*Legitimationskarte*), ki so jo smela izdajati okrajna glavarstva, veljala pa je eno leto. V njej so morali biti ime in priimek potnika, poklic, stalno bivališče in starost lastnika. Za potovanje v tujino pa je bil potreben potni list, ki je veljal največ tri leta.²³⁹ »Ko je bil leta 1860 sprejet nov obrtni zakon, so se spremenile tudi odredbe, ki so do tedaj urejale potovalne knjižice. Od marca 1860 so bile v monarhiji v veljavi nove delavske knjižice, ki so veljale tudi kot potni in osebni dokument.«²⁴⁰ Z uveljavitvijo liberalizma so padle mnoge omejitve, ki so doslej predstavljale oviro pri tovarnem in potniškem prometu. Z odredbo z dne 6. novembra 1865 naj bi potniški promet še olajšali z opustitvijo pregleda potnih listin na državnih mejah. Za razliko od odredbe z dne 9. februarja 1857, ki je na državnih mejah odrejala ome-

238 Holz, *Razvoj cestnega omrežja*, str. 146.

239 *Novice*, 25. 2. 1857; Apih, *Naš cesar*, str. 65; Budna Kodrič, *Popotništvo in popotniki*, str. 263–264.

240 Holz, *Razvoj cestnega omrežja*, str. 150.

jen pregled potnih listin, so to odslej opustili, ob tem pa je bil vsak potnik, domačin ali tujec, še vedno zavezan, da se ob morebitni uradni zahtevi izkaže o svoji osebi in o sredstvih svojega vzdrževanja oziroma preživljanja.²⁴¹ Odredba iz leta 1865, ki je »doprinesla k relativni svobodi potovanja znotraj večjega dela evropskih držav«, je ostala v veljavi vse do prve svetovne vojne.²⁴² A kljub temu je še vedno obstajala nezaželeno mobilnost, namreč mobilnost revnega prebivalstva.

»Tesna povezanost državljanstva, domovinske pravice in potnih listin se kaže v odredbah iz let 1857 in 1865. O tem, ali naj Cigani sploh dobijo državljanstvo oziroma domovinsko pravico, leta 1857 še niso bili povsem prepričani. 31. julija 1857 je najvišji policijski organ na zaslišanju z notranjim ministrstvom končno sklenil, da, medtem ko so pogajanja zaradi ureditve državljanskih razmer Ciganov še v teku, ti kot takšni zaenkrat po novih normah o potnih listih niso izključeni iz dodeljevanja osebnih izkaznic, da pa jih ta izkaznica vendarle v nobenem primeru ne štiti pred uporabo obstoječih predpisov ob brezdelnem, brezposelnem ali kako drugače spornem pohajkovanju.«²⁴³

Pojem tujec se v virih 19. stoletja ni nanašal izključno na inozemce. Tujec je bil lahko tudi domačin, lahko je bil vsakdo, ki ni imel v neki občini domicila. Obči državljanski zakonik (ODZ) iz leta 1811 je določal, da se v Habsburški monarhiji polno uživanje državljanskih pravic pridobi z državljanstvom. V zvezi s preganjanimi Cigani se je zaradi njihove neprilagojenosti vzpostavilo vprašanje, ali ga ti sploh lahko dobijo, oziroma, ali naj dobijo zgolj bolj ali manj brezpraven status »brez državljanstva«. ODZ je določal, da se državljanstvo lahko pridobi z rojstvom otroka avstrijskega državljana (§ 28);²⁴⁴ ženske ga lahko dobijo s poroko z avstrijskim državljanom (§ 92);²⁴⁵ z vstopom v javno

241 Cesarska odredba št. 116 z dne 6. 11. 1865 o opustitvi pregleda potnih listin na državnih mejah. RGBl. (Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich), str. 354.

242 Burger, *Passwesen und Staatsbürgerschaft*, str. 9, 23–24.

243 Freund, *Oberösterreich und die Zigeuner*, str. 25.

244 Občni državljanski zakonik, I. del, str. 11.

245 Prav tam, str. 33.

službo; z odprtjem obrti, za katere opravljanje je potrebno urejeno stalno bivališče v deželi; z neprekinjenim desetletnim bivanjem pod pogojem, da prosilec ni zagrešil hudodelstva in bil kaznovan (§ 29);²⁴⁶ s preverjanjem pridobitne sposobnosti oz. zmožnosti za delo, premoženja in »npravnega vedenja« po desetih letih tudi brez obrtne dejavnosti (§ 30).²⁴⁷ Nedvomno bi utegnile biti predvsem slednje določbe ODZ za nomadske Cigane izredno težavne za pridobitev državljanstva in z njim povezane domovinske pravice. Še večji pomen kot formalno državljanstvo pa je v zvezi z domovinsko pravico imela z njo povezana ubožna pravica. Občine so bile namreč že od 16. stoletja naprej pristojne za oskrbo domačih revežev. »Od srede 18. stoletja pa je vprašanje, kje je bila neka oseba doma – kam je bila pristojna – postalo eno osrednjih vprašanj notranje uprave. Nadzor nad prisotnim in odsotnim prebivalstvom je bil potreben za vojaško konskripcijo in oskrbo revnih. Domovinska pravica naj bi zagotavljala, da bi se v občini vsakič oskrbovali samo domači reveži, vsi drugi pa naj bi se s pomočjo odgona izročili njihovim domačim občinam ali preko meje v tujino. Domovinska pravica je bila praviloma podeljena z rojstvom, pridobitev nove pristojnosti pa je bila zelo težka. Če niso mogli ugotoviti kraja rojstva, so osebi kot kraj pristojnosti dodelili kraj vpoklica v vojsko ali kraj najdaljšega bivanja (moža oziroma očeta). Da se je ta princip domovinske pravice uveljavil, je trajalo od srede 18. do srede 19. stoletja. Na koncu tega razvoja je bil predpisan domovinski zakon iz leta 1863, ki je razen pristojnosti glede na rojstvo vse drugo praktično izključil.«²⁴⁸

Domovinski zakon z dne 3. decembra 1863 je veljal za vse dedne dežele monarhije. Vseboval je osnovne določbe glede ubožne oskrbe in dolžnosti oskrbovanja, ki so bile naložene v izvedbo občinam. Prvi člen je določal, da domovinska pravica, ki si jo je posameznik pridobil v določeni občini, daje le-temu

246 Prav tam, str. 11–12.

247 Prav tam, str. 12.

248 Freund, *Oberösterreich und die Zigeuner*, str. 26–27.

tudi pravico do nemotenega bivanja in pravico do ubožne oskrbe v tisti občini. Pomembno je, da občina tudi tujim ubožcem ni smela odkloniti potrebne pomoči, s pridržkom, da je lahko potem od njihove domovinske občine, torej občine, kamor so oziroma naj bi bili pristojni, zahtevala povračilo stroškov. Leta 1896 so spremenili nekatera določila domovinskega zakona iz leta 1863, in sicer glede domovinske pravice. Državni zakonik je določal, da se domovinska pravica pridobi s sprejemom v domovinsko zvezo in da lahko vsak avstrijski državljani zaprosi za domovinsko pravico v občini, v kateri je prostovoljno in nepretrogoma bival vsaj deset let in v tem času ni užival ubožne podpore. Desetletni rok so začeli šteti s 1. januarjem 1891. Prvi reveži so torej lahko zaprosili za domovinstvo s 1. januarjem 1901, po pridobitvi domovinske pravice pa je lahko vsak zaprosil za dodelitev ubožne podpore.²⁴⁹

Z liberalizacijo zakona o potnih listinah in z začetno industrializacijo okrepljena mobilnost prebivalstva je imela za posledico vedno večjo diskrepanco med dejanskim krajem bivanja in pristojnostjo. Ta je bila odločilna ob vprašanju uveljavljanja ubožne pravice, ko so nepristojne z odgonom vračali nazaj v njihove domovinske občine, občine pa so bile ob tem preobremenjene z odgonskimi stroški. »Ker so brezdomovinski Cigani po pol leta prostovoljnega bivanja v neki občini lahko bili tudi njej ‚dodeljeni‘, so vse občine poskušale kar najhitreje pregnati Cigane, da ne bi prišlo do zahteve po ‚pristojnosti‘. Poleg tega je domovinska pravica dajala možnost, da je preprečila dodelitev k neki občini s tem, da je na podlagi jezika in podobnih indicev podvomila v domačo pripadnost. Potem so bili obravnavani kot tujci in odgnani. /.../ Oblast je imela z odgonom v rokah sredstvo za transportiranje posameznikov iz enega kraja v kraj, ki je bil po domovinskem zakonu definiran kot njihova ‚domovina‘. Zato pa so morali vse jasno identificirati in določiti pripadnost določeni občini. Delikti, ki so omogočali odgon, so bili na primer revščina in beračenje. Za revnega je veljal

249 Anžič, *Skrb za uboge*, str. 34 in 36.

le tisti, ki ni mogel ali hotel delati in je moral zato beračiti, da bi preživel.«²⁵⁰ »Po splošnem prepričanju se je po mestih in deželah vedno klatilo veliko za delo sposobnih ljudi, ki preprosto niso hoteli delati in so se raje preživljali z beračenjem.« Med splošno razširjene stereotipe o beračih in potepuhih pa se je zasidrilo tudi prepričanje takratnih moralistov, »da za delo sposobni ljudje niso beračili zaradi morebitnih slabih gospodarskih ali socialnih razmer, temveč preprosto zaradi slabe vzgoje in slabih zgledov.«²⁵¹

Za oblast so bili še posebej evidentni revni, ki so bili opazni zaradi svoje mobilnosti, torej »tuji berači«. Med reveži, ki so jih prijeli na območju, kamor niso bili pristojni, srečamo bodisi resnično revne in nezmožne za delo, ali pa take brez volje do dela, ki so s tem predstavljali grožnjo. Odgon je, kot rečeno, organizirano potekal že od 18. stoletja naprej, urejali pa so ga različni zakoni in odredbe. Po sprejetju domovinskega zakona 1863 pa je lahko postajala določnejša tudi odgonska zakonodaja. Ureditev policijske odprave in odgona je bila na novo urejena z zakonom z dne 27. julija 1871. »Zakon je v prvem členu najprej določil, koga se odganja:

§ 1 Odgon ljudi iz določenega kraja v njihovo domovno občino, oz. tujcev, ki ne spadajo na ozemlje, kjer velja ta zakon, je iz policijskih ozirov dovoljen za:

- a) potepuhe in druge delomrzneže, kateri javno v boga ime prosijo;
- b) ljudi brez dokumentov in določenega namena, ki se niso mogli izkazati z nič dohodka in neprepovedanega zaslužka;
- c) za javne vlačuge, ki niso hotele odpotovati, ko jim je to velela oblast;
- d) za iz ječe izpuščene kaznjence in prisiljence iz prisilne delavnice, kadar so opasni (nevarni) ljudem in svojini.«²⁵²

250 Freund, *Oberösterreich und die Zigeuner*, str. 27. Glej tudi: Samer, *Die behördliche Bekämpfung*, str. 96–97.

251 Pančur, *Problem samoodgovornosti*, str. 141.

252 Stariha, *Z nobenim delom*, str. 47.

Petnajstletna Ciganka s Prečne
(DM NM, e. fot. št. 124, foto: Danica Zupančič, februar 1960)

Pri ponovnem odgonu so odgnancem lahko izrekli prepoved vrnitve. Zanimivo je, da Ciganov niso omenjali niti v razpravi v parlamentu (5. marec 1870) niti v samem zakonu. »A vendar so bili kriteriji določeni tako, da so Cigani redno spadali pod določila odgonskega zakona, ker je bila pri njih, kot je bilo normirano v § 2, skoraj avtomatično lahko ugotovljena ‚nevarnost za javni interes‘.«²⁵³

Cilj odgona je bila vedno domovinska občina, njegove stroške pa so morale kriti domovinske občine in dežele. »Ne-

253 Freund, *Oberösterreich und die Zigeuner*, str. 28.

upoštevanje predpisa, da morajo oblasti pred odgonom ugotoviti domovinstvo, je posebno pri Ciganih povzročalo, da so bili odgnani z nekega teritorija, z naslednjega pa so bili zopet odgnani nazaj, ker je domnevna domovinska občina pač zavračala njihov sprejem. Povezava domovinske pravice in ubožne oskrbe kot dolžnosti občin kot tudi odgona je povzročala, da so prisotnost nešteti posameznikov prenašali samo tako dolgo, dokler so potrebovali njihovo delovno silo, kar je bilo v interesu vzpenjačjega se meščanstva in je mestom dajalo prednost v primerjavi z ubožnimi podeželskimi občinami.«²⁵⁴

Z razvojem ustavne države se je poenotila odgonska zakonodaja, delovati je začel sistem odgonskih občin z odgonskimi postajami. Dne 10. maja 1873 je bil sprejet zakon s policijsko-kazensko pravnimi predpisi zoper delomrzneže in potepuhe, v katerem se znova ne uporablja pojem Cigan:

§ 1 »Kdor se brez določenega stanovišča ali zapustivši svoje stanovišče brez opravljanja dela okoli potepa ter se ne more izkazati, da ima ob čem živeti ali da si pošteno prizadeva živež dobiti, ta naj se šteje za vlačugarja (potepina) ter bodi kaznjen z zaporom od osmih dni do na mesec dni. Kadar se kdo vdrugeč obsojuje, naložiti mu je oster zapor od 1 do 3 mesecev in pa eno ali več v § 253 kazenske postave od 27. maja 1852 pod a-e naštetih kazenskih poostril.«²⁵⁵

Z zakonom iz leta 1873 je revščina postala kazniv delikt. Bil je eno glavnih sredstev politike pregona nezaželenih. A tudi ta zakon se je kmalu izkazal za nezadostnega. Zato so hoteli z novim zakonom z dne 24. maja 1885 »bolj učinkovito kot prej omejiti potepuštvu ljudi, ki so se izogibali delu. S tem so hoteli ustreči podeželskemu prebivalstvu, saj naj bi berači in potepuhi za kmete predstavljali previsok strošek. Obenem so zakonodajalci z novim zakonom hoteli povečati ponudbo delovne sile v kmetijstvu. /.../ Po zakonu iz leta 1885 je bilo kaznivo potepuštvu ljudi, ki so pohajkovali okoli brez dela oziroma brez zaposlitve

254 Prav tam, 28–29.

255 Stariha, Z nobenim delom, str. 48

in pri tem niso mogli dokazati, da se preživljajo na pošten način. Prepovedano je bilo beračenje na javnih mestih ali od hiše do hiše. Prepovedano je bilo prositi za občinsko socialno pomoč, če so to pomoč potrebovali za to, da jim ne bi bilo treba delati. Občine so morale ljudem brez sredstev za preživljanje določiti primerno delo. Kdor te zaposlitve ni sprejel, je bil kaznovan z zaporom. /.../ Sodišča so lahko potepuhe napotila tudi v prisilno delavnico.«²⁵⁶ Za potepuštvu so prejšnjo kazen (8 dni do mesec dni) zvišali na mesec dni do treh mesecev zapora. Prav tako so poostrili kazni za beračenje in prostitucijo ter odredili strog policijski nadzor.²⁵⁷

14. septembra 1888 so v Cislajtaniji združili razne ukrepe in posamezne odredbe proti Ciganom v nekakšen »katalog ukrepov« in ga »v zvezi z zatiranjem ciganskega zla« objavili s posebnim odlokom notranjega ministrstva.²⁵⁸ Odlok se je začel s formulacijo:

»Številne vedno znova ponavljajoče se pritožbe podeželskega prebivalstva v različnih kraljevinah in deželah proti ne-nehnemu nadlegovanju s strani brezciljno naokrog potujočih Ciganov in ciganskih tolp so c. kr. notranjemu ministrstvu dale pobudo, da v svrhu učinkovitega in enotnega boja proti tej nadlogi odredi sledeče predpise.«²⁵⁹

Odlok iz leta 1888 se je tokrat torej eksplicitno nanašal samo na Cigane.²⁶⁰ Bil je ozko povezan z njihovim potujočim načinom življenja, naperjen je bil proti njihovem brezciljnemu potikanju naokrog brez dokazljivega dovoljenega zaslužka. Tiste, ki niso mogli izkazati domovinske pravice, so obravnavali kot tujce. »V okviru obširnega in učinkovitega zatiranja te nadloge je bila priporočena kompletna izraba določil domovinske pravice, vseh

256 Pančur, Problem samoodgovornosti, str. 142.

257 Freund, *Oberösterreich und die Zigeuner*, str. 30.

258 Mindler, *Die Kriminalisierung*, str. 62.

259 Freund, *Oberösterreich und die Zigeuner*, str. 31.

260 Zanimivo je, da se časopisi na Kranjskem ob omenjenem odloku o ostrejših naredbah zoper Cigane niso razpisali, njegovo poznavanje pa zaznamo samo v kratkih noticah, na primer v: *Slovenec, Dnevne novice...*, 27. 10. 1888; *Laibacher Zeitung*, 27. 10. 1888, par vrstic z naslovom *Maßregeln gegen die Zigeuner*.

predpisov o odgonu, potepuštvu, zakona o zaščiti zemljišč in gozdov kot tudi zdravstvenih predpisov in predpisov o potnih listinah.«²⁶¹

Notranje ministrstvo je ugotavljalo, da doslej ustreznih zakonov sicer ni manjkalo, a da je večje uspehe v boju proti ciganski nadlogi preprečevalo njihovo različno tolmačenje ali izigravanje s strani nižjih upravnih oblasti. Zato so vsem oblastem zaukazali enotno in skupno postopanje. »V podrobnostih so odredili, da mejne oblasti tujim Ciganom z vsemi sredstvi preprečijo prehod meje, Rome, ki so že vdrlji, pa naj bi vrnili nazaj. Cigane, ki niso mogli dokazati svoje državne pripadnosti, naj se obravnava kot tujce. Brezdomovinskih Romov niso smeli več dodeliti domači občini. Rome, ki so se brez posla ali dela potepali naokrog, ne glede na to, ali gre za domačine ali tujce, in ne glede na to, ali lahko predložijo legitimacijske izkaznice ali ne, naj bi načeloma obravnavali kot potepuhe. Domače Rome, ki so kaznovani kot potepuhi, naj bi po možnosti dali v prisilno delavnico.«²⁶²

Oblasti so morale dalje strogo ukrepati in kaznovati tudi povzročitev eventualne škode na poljih, travnikih in v gozdovih. Rigorozne ukrepe so odredili tudi v zvezi z zdravstveno in veterinarsko policijo. Prijete Cigane naj bi zdravniško pregledali glede infekcijskih bolezni in jih, če je bilo to potrebno, dezinficirali. Pred začetkom zaporne kazni naj bi jih popolnoma na kratko ostrigli, kar je bilo za Cigane še posebej poniževalno. Njihove konje naj bi pregledali, ali so prenašalci kužnih bolezni in jih v primeru nevarnosti takoj pokončali, na sejnih pa naj bi jih ločili od druge živine. Strožji režim so predpisali tudi na področju izdajanja potnih listin, ki jo je odslej lahko dobila samo oseba (ne pa tudi njeni svojci), ki je izstavila dokazilo o poštenem zaslužku (licenco o obrti ali dovoljenje za muziciranje). V primeru zlorab naj bi Ciganom nemudoma zasegli dovoljenja, jih kaznovali in odgnali. In končno: »da bi prikazali uspehe pri

261 Samer, Die behördliche Bekämpfung, str. 102.
262 Prav tam.

zatiranju ciganskega nesramnega početja in nasilja, so naročili okrajnim glavarstvom, da naj vsako leto oddajo poročila deželni upravi, ki naj bi bila kasneje posredovana tudi deželni vladi in notranjemu ministrstvu.«²⁶³ Od leta 1889 naprej naj bi za lažji nadzor in discipliniranje Ciganov sestavljali tudi posebne letne popise Ciganov in poročali o doseženih uspehih boja proti deželni nadlogi v preteklem letu.

V vsakdanji praksi doseženi učinki omenjenih pravnih predpostavk za učinkovito zatiranje ciganske nadloge pa še zdaleč niso prinesli pričakovanih rezultatov. Ti za višje oblasti še zdaleč niso bili zadovoljivi, saj naj bi odgovorne občine ob zavestnem neupoštevanju predpisov Ciganom še naprej izdajale dovoljenja za delo. »S tem ko so župani občin Ciganom dajali zaželeno potne dovolilnice, so jih držali stran od svojih domovinskih občin in jim ni bilo treba (kot je predvidevala domovinska pravica) zanje skrbeti in jih zaposlovati. Romov s papirji ‚kot je treba‘ vrh tega v primeru njihovega prijetja tudi niso bili primorani odgnati nazaj domov, kar je preprečevalo ‚nepotrebne‘ stroške odгона.«²⁶⁴ Takšno sebično postopanje je same občine torej varovalo pred finančnimi bremenji, istočasno pa so s tem ovirale učinkovitejše delovanje žandarmerije. Navkljub vse ostrejšim pritožbam okrajnih glavarstev in ustreznim prepovedim višjih oblasti so se občine vse do konca monarhije upirale direktivam, ki so se nanašale na izdajanje dokumentov. S tem pa so tudi preprečevale namero višjih oblasti, to je stalno naselitev Ciganov na določenem teritoriju.

Uspešno integracijo neprilagojenih Ciganov v družbo naj bi torej zagotovila njihova stalna naselitev. O teh poskusih je celjska *Deutsche Wacht* na začetku 20. stoletja denimo zapisala: »Kot so poluradno sporočili iz notranjega ministrstva, je iz poročil različnih občin, v katerih stanujejo Cigani, razbrati, da sta pritegnitev slednjih k javnim delom, zlasti h gradnji cest, ter dodelitev stalnih bivališč, kar je zlasti vplivalo, da njihovi otroci

263 Prav tam, str. 103.
264 Prav tam.

redno obiskujejo šolo, v nekaterih občinah prinesli razveseljive uspehe. To sta, kot se zdi, tudi primerni in priporočljivi učinkoviti sredstvi, vredni posnemanja. S strani države ju lahko uporabimo pri ukrepih v boju proti ciganski nadlogi. V mnogih primerih omenjenega načina so to dosegli s stalno naselitvijo celih družin, katerih pripadniki so se posvetili določeni pridobitni dejavnosti in občini odslej ne povzročajo več nobenih pomenljivih stroškov, ki sicer nastajajo zaradi pogostih prisilnih odgonov v domovinsko občino, oskrbe v bolnicah in drugih takšnih nepravil v krajih izven kraja stalnega bivališča. Notranje ministrstvo je zavoljo tega zaprosilo deželne oblasti, da te zaznave uspehov sporočijo nižjim oblastem, da bi jih ti spodbudili k aktivnemu odpravljanju ciganske nadloge, v prvi vrsti naj bi jih prednostno predočili zainteresiranim občinam.« *Deutsche Wacht* se seveda ni vzdržala komentarja: »Zelo vprašljivo je, če se veliko Ciganov nagiba k stalni naselitvi. Najprej moramo v tej zvezi pričakovati neuspehe.«²⁶⁵

V letih pred prvo svetovno vojno so se zaradi nadležnih Ciganov še vedno pojavljale zahteve po strožjem anticiganskem zakonu. Vsekakor je treba omeniti ostro in nestrpno interpelacijo zoper notranjega ministra, ministra za obrambo in pravosodnega ministra, ki se je nanašala na ukrepe za omejitev oziroma odstranitev ciganske nadloge. 5. junija 1908, torej dve desetletji po izdaji odloka notranjega ministrstva iz leta 1888, jo je v dunajskem parlamentu skupaj s podporniki vložil poslanec Karl Iro. V njej je silovito kritiziral omenjeni odlok. Priznal je sicer, da ga v praksi ni lahko izvajati, pri tem pa se je skliceval na ovekovečen stereotip o Ciganih kot posebno spretnih tatovih, ki ga je na podlagi svojih dolgoletnih izkušenj v svojem splošno razširjenemu priročniku za preiskovalne sodnike nazorno utemeljil graški začetnik moderne kriminologije Hans Gross. Poudaril je, da so Cigani nesporno ena najhujših nadlog za kmečko prebivalstvo, da se iz leta v leto množijo pritožbe zaradi škode, ki jo povzročijo tatinski Cigani in da je zato treba ukrepati

²⁶⁵ *Deutsche Wacht*, 19. 5. 1901.

proti tej »nevarni sodrgi«. Takšni argumenti naj bi bili seveda zadosten razlog za zahtevo po kazensko preventivnih ukrepih zoper Cigane.

Karl Iro je opozoril, da je »za oblasti o klateških Ciganih najpomembnejše poznavanje njihovega pravega imena in da bi bilo neprecenljive vrednosti zvedeti tisto ime, ki so ga posamezni Cigani dobili od svojega roda, ker ga ne opustijo do svoje smrti, hkrati pa se nikoli ne pojavita dve enaki imeni. Poznavanje imena ima neznansko vrednost za sodstvo, ker vsak privedeni Cigan lažno trdi, da je bil kvečjemu samo enkrat kaznovan. Nasprotno pa se mu ne more dokazati, ker se ne pozna njegovega pravega imena. Zaradi tega razloga so posamezni okrajni sodniki, pogosto tudi žandarji, privedene Cigane fotografirali, vsako osebo iz skupine označili s številko in na hrbtni strani fotografije vnesli ime, ki ga je navedla vsaka posamezna oseba. Sprva je to Cigane celo zabavalo in so prosili za fotografiranje. Ko pa so enega ali drugega teh Ciganov ponovno aretirali in se je predstavil z drugim imenom, so mu pokazali, da se je pred tem predstavil s tem ali onim imenom in ga tudi zaradi tega kaznovali. Cigani so se zato odtlej izogibali zadevnemu okraju.«

Ker je poslanec Iro menil, da fotografiranje ni povsem zanesljiva metoda v okviru preventivnih ukrepov proti Ciganom, je predlagal naslednjo radikalno rešitev: »Vsak prijeti Cigan naj bi se označil na način, da ga kadarkoli lahko prepoznamo. Na desno podlaket mu lahko na primer tetoviramo številko, k tej bi dodali ime Cigana, s katerim bi nato preko deželnega poveljstva žandarmerije ali preko političnih okrajnih oblasti seznanili žandarmerijske postaje. V tem primeru bi lahko posamezna okrajna sodišča, podobno kot pri avtomobilih, dobila številke za okrajna glavarstva, ki bi jih nato vtetovirala Ciganom.«²⁶⁶

V nadaljevanju je poslanec razpravljal še o neprestanih selitvah Ciganov, proti katerim bi se lahko borili samo z njihovo

²⁶⁶ Stenographische Protokolle, 1908, XVIII. Session, 83. Sitzung, 3012/I, str. 9833–9834. ÖNB/ALEX – Historische Rechts- und Gesetzestexte online [<http://alex.onb.ac.at/spa.htm#XVIII>], 15. 1. 2015.

prisilno naselitvijo. Seveda bi morali sprva te ciganske naselbine nadzirati, noč za nočjo naj bi jih kontrolirale orožniške patrulje. »Saj smo vendar že za kazenske in prevzgojne ustanove ustanovili posebne straže in isto bi se moralo zgoditi v zvezi s prisilnimi ciganskimi naselbinami.« Ciganske otroke naj bi dali v šole, kjer naj bi se potem tudi izučili poštenega rokodelstva. To naj bi bila neka vrsta poboljševalnic, iz katerih bi jih izpustili šele kot izučene pomočnike. Vsem Ciganom naj bi odvzeli obstoječe licence in dovoljenja za obrti, ki jih opravljajo med pohajkovanjem. »Če se je Cigan priučil obrti, naj jo opravlja v stalni delavnici. S tem bi bila omogočena kontrola Ciganov, odvzeta pa bi jim bila tudi priložnost za vohljanje naokrog in s tem povezane vlome.« Iro je dalje opozoril tudi na zastavljavnice, katerih lastniki naj bi od Ciganov kot zastaviteljev različnih »ukradenih« predmetov zahtevali navedbo pravega imena, saj naj bi organi pregona samo tako izsledili storilca. Zahteval je, da naj se mlade in močne Cigane, ki brezciljno pohajkujejo in katerih domovinske pristojnosti se ne da ugotoviti, odda v prisilne delavnice.²⁶⁷

Na koncu interpelacije je poslanec navedel še tri razloge, zakaj se odlok notranjega ministrstva z dne 14. septembra 1888 ne izvaja uspešno tudi v praksi:

1. V nobeni premožni deželi, zlasti na podeželju, ni najti župana, ki bi po točki 8 omenjenega odloka izvedel »čiščenje Ciganov«, kajti »striženje las je za Cigane največja sramota, zadevni župan pa je lahko prepričan, da bo v nekaj dneh v plamenih vse njegovo imetje«.
2. Sodišča, zlasti poleti, v večini primerov s Cigani nimajo opravka, posledica česar je
3. Majhna ali sploh nikakršna kazen zaradi potepušstva, ker so tudi celice ponesnažene, pogosto pa tudi primanjkuje samih celic, tako da ne morejo ločiti moških od žensk.²⁶⁸

267 Prav tam, str. 9834.

268 Prav tam.

Interpelacijo je poleg Karla Ira podpisalo še 17 poslancev. Gospode ministre so pozvali k učinkovitejšemu delovanju žandarmerije in županov, glavni uspeh pri zatiranju ciganske nadloge pa naj bi po njihovem mnenju zagotavljali drakonski ukrepi, še posebej odvzem otrok in njihovo izšolanje ter izučitev rokodelstva. Poslanci so izrazili pričakovanje, da se bo samo na ta način postopoma izoblikovala generacija, ki se bo odvadila potikanja naokrog. Menili so, da bi bili blažji ukrepi neučinkoviti.²⁶⁹

Ukvarjanje s ciganskim vprašanjem se je ponovno okrepilo tik pred izbruhom prve svetovne vojne. Tudi na Kranjskem, kar bomo predstavili v nadaljevanju. Oblasti so skušale k zatiranju ciganske nadloge aktivno pritegniti tudi stalno naseljene prebivalce. Ljudi so pozivale, da morajo takoj javiti, če so se kje prikazali Cigani. Preko časopisja so ljudi pozivali, da naj Ciganom zaradi njihovega nagnjenja h kraji nikar ne pustijo v hišo. Od njih naj tudi nič ne kupujejo, saj je njihovo blago sumljivega izvora. Ljudem so svetovali, da naj si ne pustijo prerokovati, »ker prerokovanje služi samo za predogled kraja za kasnejši vlom«.²⁷⁰

Za oblast in stalno naseljene prebivalce so bile temeljne značilnosti nadležnih elementov, kot so potepuhi, berači in Cigani, njihovo brezciljno pohajkovanje, brezdelje in parazitstvo. Breme te »asocialne sodrge« so le težko prenašali. Nevarnost so videli zlasti v Ciganih. Njihovega posebnega nomadskega načina življenja niso odobraval, motila jih je zlasti njihova »nepoštena« strategija preživljanja. V javnem mnenju je torej prevladovala podoba »hudodelskih Ciganov«. A strinjamo se lahko, da so bili tudi Cigani, podobno kot številni drugi reveži, že v času absolutistične države vpeti v t. i. »priložnostno ekonomijo preživljanja« (»economy of makeshifts«). Pod to lahko štejemo npr. muziciranje, vedeževanje, nekatere rokodelske storitve, preprodajo oz. krošnjarjenje na črno,

269 Prav tam, str. 9835.

270 Samer, Die behördliche Bekämpfung, str. 105

beračenje. Kljub modernizaciji, industrializaciji in urbanizaciji takšna »priložnostna ekonomija preživljanja« ni izginila niti v meščanskem 19. stoletju. V mnogih primerih se je celo okrepila. Problem močno razširjenega beraštva, potepuštva in neprilagojenih Ciganov je še naprej zaposloval tako državne in občinske oblasti, orožnike in policijo, kot moraliste in politike. Dolgotrajen boj proti potepuštvu in profesionalnemu beračenju se ni končal z razpadom Habsburške monarhije, temveč se je nadaljeval tudi v novonastali državni tvorbi, v okviru t. i. jugoslovanske Slovenije.²⁷¹

GROZEN DAVEK KMETOM NA KRANJSKEM

V poročilu centralnega odbora Kranjske kmetijske družbe, ki so ga v prvi številki leta 1881 objavile *Kmetijske in rokodelske novice*, se omenja tudi razprava o Ciganih, ki jo je sprožila novomeška podružnica družbe. Opozorila je na »veliko nadlogo, ki jo Cigani delajo ljudem po kmetih« in zaprosila kmetijsko družbo, naj se za pomoč obrne na slavno deželno vlado. Ker postava zoper potepuhe (*Vagabundengesetz*) očitno ni zadostovala, bi pač potrebovali »kake posebne postave zoper ciganstvo«. Kmetje naj bi tako ali tako nosili že prehuda davčna bremena, v novomeški okolici pa naj bi jih tlačil še en strahovit davek – Cigani – »ujma, ki tukaj bolj kakor kje drugod naše poljske pridelke spodjeda. Ta nadloga nam plodove in hoste uničuje. Ta sila nam pa tudi doma nikdar miru ne dá, ter nam neprenehoma, poleti in pozimi – dan na dan – sitnost in škodo dela.«²⁷²

Kmetje na Kranjskem so torej iz dneva v dan živeli v nenehnem strahu pred potepinskimi Cigani. Tožili so, da že nekaj let nimajo nobenega miru več pred to tatinsko drhaljo. »Včasih so se pritepli kak teden v en kraj, potem smo imeli nekoliko časa

271 Pančur, Problem samoodgovornosti, str. 140.

272 *Novice*, 15. 1. 1881.

mir. Al zdaj še ne odnese ena jata svojih nestrpljivo nadležnih pet, že je druga drhal, še hujša tukaj. Ogrski, hrvaški, nemški Cigani zraven kranjskih – vsa sodrga se sme klatiti tu okoli. Vsi jesenski pridelki, vsaka hosta in vsi pašniki, od kar mora ubogi kmet tako visoke davke odrajtovati, to vse je prosto tej nesnagi, ki seboj vlačí po več razstradanih kljus, psov in svinj, ki nam brez vsega strahu veliko škodo dela.«²⁷³

Kranjski deželni zbor je leta 1884 obravnaval težavne agrarne razmere in položaj kmetov, ki so vse bolj propadali. Ob naštevanju vzrokov za slabo materialno stanje kmečkenga stanu je deželni odbor med velike nadloge uvrstil tudi berače in Cigane, »ker mu odnesejo marsikak težko prislužen krajcar in se redé od živeža, ki si ga je kmet še zase premalo pridelal.«²⁷⁴ Deželnozborski poslanec dr. Maks Samec je poročal o prošnji občine Brusnice za pomoč zoper cigansko nadlogo. Najprej je opozoril, da cigansko vprašanje ne zadeva samo krajevnih razmer omenjene občine, ampak »da merijo ukrepi upravnega odseka na odpravo ciganstva in potepištva v obče«. Nato je nanizal nekaj ukrepov proti »druhalí Ciganov, ki vedno in venomer našo deželo nadlegujejo«:

1. Deželni zbor naj naprosí visoko c. kr. vlado, »da skuša po svojih podrejenih oblastvih dognati domovinstvo Ciganov, ki po naši deželi pohajkujejo, da skuša poizvedeti, koliko in katere ciganske trope imajo v naši deželi, in v kateri občini svojo domovinstvo in katere pripadajo drugim deželam. Imenik v občinah naše dežele pristojnih Ciganov naj se vročí vsem sodnijam, političnim oblastvom, žandarmerijskemu poveljstvu in vsem občinam na Kranjskem.
2. Vse ciganske trope, katere niso v katero občino naše dežele pristojne, se imajo iz naše dežele iztirati. /.../
3. Slavna c. kr. deželna vlada se naprosí, da podrejenim oblastvom glede izdajanja potnih legitimacij Ciganov /.../ za-

²⁷³ Prav tam.

²⁷⁴ Obravnave deželnega zbora Kranjskega od 9. septembra do 18. oktobra 1884, Priloga 14 – Poročilo deželnega odbora gledé agrarnih razmer na Kranjskem, str. 127.

brani neomejeno izdavanje potnih listov Ciganom, od katerih je obče znano, da porabijo svoje legitimacije kot dovolilnice za potepanje in beračenje.

4. Slavna c. kr. deželna vlada naj blagovoli potom justičnega ministrstva obrniti se do vseh sodnij, da izrekajo pri obsodbah zaradi potepuštva tudi Ciganom nasproti v smislu zakona od 10. maja 1873 pripor v prisilni delavnici, na kar že tudi ukaz ministrstva notranjih zadev od 14. januarja 1874 opominja.
5. Deželnemu odboru se naroča, da stopi z visoko vlado v dogovor glede spremembe odgonskih postaj v naturalne hranilne postaje (*Naturalverpflegsstationen*) in o napravi delavskih kolonij.«²⁷⁵

Potem ko je namestnik deželnega glavarja Peter Grasselli pozval k razpravi, je za besedo zaprosil poslanec Fran Šuklje. Poudaril je, da je treba proti Ciganom nastopiti kar najbolj energično, saj iz ciganske kuge izvira nevarnost za celotno deželo in si pred njo ne gre več zatiskati oči. »Imel sem priliko iz poročil g. žandarmerijskega majorja Romana Gramposchicha /.../ poizvedeti, da se ravno v najnovejšem času izredno množe Cigani v naši deželi in po njih prouzročene tatvine in drugi zločini. Od meseca maja t. l. pa do začetka septembra so Cigani le na Dolenjskem 11krat vlomili. Prebivalci se niti braniti ne morejo pred tako tropo, ker so Cigani večjidel s pištolami in drugim orodjem oboroženi. Drastičen slučaj vem povedati, ki se je pripetil v Smerji v Ilirsko-Bistriškem okraji, kjer je cela druhal Ciganov prišla k nekemu mlinarju ter zahtevala od njega, da jim da prenočišče. Mlinar jim odredi poseben prostor, toda tolpa se poda na pod (narečno skedenj, op. a.), in – kaj se zgodi? – Cigani so začeli po noči plesati in razsajati in tak hrup delati, da se je začel pod dirati. Posestnik mlina jih je začel miriti in jih je prosil, naj se odstranijo, ali oni so mu pretili s pištolami in še le, ko je sosede poklical, so pobegnili.« Šuklje je v nadaljevanju opozoril, da se postava zoper vagabunde z dne 10. maja 1873

²⁷⁵ Prav tam, str. 279.

ne izvaja dovolj rigorozno. Tako žandarji kot okrajna glavarstva in zlasti sodnije bi morali bolj strogo nastopati »zoper to kugo«. »Dostikrat se pripeti, da žandarmi Cigane k sodnji pritirajo in sodnija jih kar oprostí. S takim postopanjem ne bomo dosegli, kar se doseči želi. Iz dežele iztirati se tudi vsak ne more, ker je veliko Ciganov pristojnih na Kranjsko, vsaj v Novomeškem okraji jih je blizu 100. Če jih pošljemo v prisilno delavnico, kaj bo potem z njihovo deco? Pogrešamo zavod, kateri bi se imel briniti za mladi naraščaj Ciganov; v takem zavodu bi bilo morebiti vendar mogoče, da bi se sčasoma tudi Cigani odgojevali za kako dostojno delo.«²⁷⁶

Opozorila, da se proti Ciganom ne nastopa dovolj ostro, so v določeni meri držala, ponazarja pa jih primer odgonskopostajne občine Kranj, kamor se je »priteplo« zlasti veliko Ciganov iz postojnskega okraja.²⁷⁷ Iz ohranjenih odgonskih protokolov (1876–1881) razbiramo, da naj bi bili prijeti Cigani nevarni, »ker jih je bilo veliko in zaradi nadležnega beračenja«. Ciganska družina Hudorovič, ki so jo leta 1877 žandarji zaradi potepuštvá prijeli v Zgornji Besnici, se je denimo zagovarjala, »da naj bi šli iz Prema skozi gozdove iz svojega domačega kraja na romanje«. Po prijjetju so jih odgnali.²⁷⁸

Zanimiv primer sedemčlanske družine Gregorja Helda (štirje odrasli, trije otroci), ki so jo leta 1878 prijeli žandarji s postaje Tupaliče, pa lepo kaže na »nemoč odgona, če prijeti ni hotel povedati, kam je pristojen, ali če se je zlagal, da je pristojen drugam, kot je bilo res«. Na ta problem je med drugim opozarjala tudi okrožnica deželnega odbora odgonskopostajnim občinam iz leta 1881: »Dalje se opozarja, da je pred izrekom odgonskega razsodila oziroma pred odtiranjem domovinstvo dotičnega odgonca natanko določiti in sicer na podlagi pisnih dokazil, katere ima odgonec v rokah, ali pa na podlagi poizvedovanja pri oni občini, katero je odgonec obznanil kot svojo domovno občino; nikakor pa ne zadostuje, da se osebe od sodnij še z

zaporom kaznovane in izročene na podlagi sodnijske obsodbe – brez konstatovanja domovinstva in brez izreka odgonskega razsodila kar naravnost odpravljajo. Vsako odgonsko razsodilo se ima potem naznaniti deželnemu odboru one dežele, kamor je odgonec pristojen.«²⁷⁹

Prijeto družino osemindvajsetletnega Helda so žandarji najprej zaprli, a družina jim je že naslednji dan pobegnila iz odgonskega zapora. Held je pred zaprtjem na zaslišanju trdil, da so pristojni v Sežano. Tja so jih po ponovnem prijjetju zato tudi odgnali, a ker so v Sežani ugotovili, da tja niso pristojni, so jih vrnili v Kranj. Held se je na ponovnem zaslišanju opravičil, »da je pri prvem zaslišanju prišlo do pomote in da so v resnici pristojni v Šempas pri Gorici, v drugo kronovino. V občinskem dopisu okraju so nadalje zapisali, da je po tem drugem zaslišanju prišlo do nesporazuma na odgonski občini, da je občinski sluga očitno napačno razumel nadrejene in je Cigane izpustil. Dejansko seveda ni šlo za noben nesporazum, ampak se je občina ciganske težave elegantno rešila tako, da so jih izpustili, češ, naj se z njimi ukvarja kdo drug, kje drugje. V dopisu stoji, da so se Cigani po Poljanski dolini vrnili v svojo domovino (?), občinskega slugo pa so odpustili.«²⁸⁰

Čez mesec dni, eno leto po prvem prijjetju Heldov, je okrajno glavarstvo Kranj o tem domnevno neljubem dogodku obvestilo deželni odbor v Gorici. V dopisu so opozorili, da so tudi iz Šempasa prejeli odgovor, da Heldi niso pristojni k njim.²⁸¹ Podobno kot številne druge občine v Cislajtániji se je tudi odgonska občina Kranj otepala prevelikih stroškov. »Občinam je bil enostavno vsak krajcar za odgon proč vržen denar.«²⁸² Sežanska občina je kranjski vrnitev tja nepristojnih Ciganov seveda zaračunala. Odgonski stroški za železnico, oskrbo in spremstvo so znašali 14,57 gld in kranjska občina jih je kljub izgovarjanju končno morala plačati.²⁸³

279 Prav tam.

280 Prav tam, str. 65.

281 Prav tam.

282 Prav tam, str. 49.

283 Prav tam, str. 65.

276 Prav tam, str. 279–280.

277 Stariha, Z nobenim delom, str. 52.

278 Prav tam, str. 63.

Notranjščina šotora. Reportaža o Ciganih pri Krškem, januar 1967
(MNZS, Fototeka, foto: Svetozar Busic, DE3913-1 in DE3913-12)

Ostrejše ravnanje s Cigani, ki ga je leta 1884 napovedal kranjski deželni zbor, so že prvi dan leta 1885 s komentarjem pozdravile tudi Dolenjske novice: »Bog daj, da bi se te želje in prošnje dolenjskega ljudstva spolnile. – Vsaj vsakdo ve, kakošna nadloga so nam Cigani.«²⁸⁴

Že sredi marca pa se je pojavila bojazen, da napovedani proticiganski ukrepi pač ne bodo kaj dosti zalegli. Da bi se »ta nadloga popolnoma odpravila«, je bralec *Dolenjskih novic* iz Stopič predlagal naslednjo možno rešitev: »Govorilo se je, da bo naša ljuba Avstrija v Afriki dobila prostor za malopridneže. Ko bi Avstrija tak prostor v Afriki že imela, bi mi visoko vlado prosili, da nam Cigane prve tje doli odpelje; ker pa v Afriki takega prostora še nimamo, naj bi se pa tu doma poiskal. Pravijo, da so ob Dalmaciji pripravni otoki za tako robo, če pa to ne dopade, je

²⁸⁴ *Dolenjske novice*, 1. 1. 1885.

pa na Dolenjskem dosti graščin naprodaj, naj bi se tedaj ena za gg. Cigane kupila (prav iz srca jim jo privoščimo), in naj bi se jim dala pod nadzorstvom oskrbnikov v obdelovanje. Ako so nekdanj Izraelci pod oskrbniki s trdim delom si morali kruh služiti, zakaj bi tega ne mogli in ne smeli Cigani? Naj se jim torej pomaga, da postanejo koristni udje človeške družbe! /.../ Čudno je res, da vsredi med nami žive divjaki – Cigani – brez vsakega poduka, v zakonu brez zakona, in nihče se jih ne vsmili!«²⁸⁵

10. aprila 1885 se je s pismom na uredništvo oglašil še bralec iz Svibnega, ki je ves zgrožen ugotavljal, da bo dejansko treba »priti v okom« nevarnim in predrznim Ciganom, saj so se v zadnjem času silno namnožili, in to ne samo na Kranjskem, temveč tudi v drugih deželah.²⁸⁶ »Na Kranjskem je te druhal – po moji skušnji – največ v novomeškem okraju in sicer se držijo najrajši okoli Novega mesta in Trebnjega, kjer se jih zbere včasih do 60 glav skup iz različnih rodbin in krajev. Kjer se ti prijatelji utaborijo, ima tista okolica od njih mnogo trpeti, ker jim ni nikoli dosti; ako mu pa ne daš, vzame si sam po sili. Ni tudi dovolj, da bi sami Cigani sitnost delali, ampak imajo tudi konje s seboj in jih pasejo, kjer se jim poljubi. Pa kaj bi naštevali njih običaje natančno, vsaj so že več ali manj vsakemu znani. Omeniti hočem le jeden slučaj, kateri se je pretečeno jesen na Mirni prigodil:

Nekega dne se pripodi ciganska družina Brajdič na Mirno. Tam se ustavi. Tu začno ženske prav pridno po hišah prositi, med tem, ko moški ostanejo pri svojih konjih, da jih pridno pasejo po travnikih, nekateri se pa še celo predrznejo, da planejo po poljskih pridelkih. Ko se že tamkajšnjim prebivalcem preveč zdi, začnejo

²⁸⁵ *Dolenjske novice*, 15. 3. 1885.

²⁸⁶ Po letu 1860 se je število tujih Ciganov v Cislajtanijski sicer občutno povečalo, a čeprav je uradna stran to predstavljala kot pravo invazijo, o njej le težko govorimo, saj so imele oblasti tako kot že prej opravka predvsem z »domačimi«, katerih pristojnost pa glede na pomanjkanje dokazil ni bila povsem jasna ali priznana. Tendencia, da bi malodane vse Cigane, na katere so naleteli, vnaprej imeli za vsiljivce ali pa za brezdomovince, je slonela bolj na praktični računici kot pa na realnih razmerah. Takšen kriterij za presojanje je odvezal oblasti od vsake odgovornosti za te nadležne ljudi in jim dopuščal, da so jih nemudoma spravili nazaj tja, od koder naj bi domnevno prišli. – Samer, Die behördliche Bekämpfung, str. 94.

vendar temu ugovarjati. Toda Cigani, mesto da bi bili prosili potrpljenja, vzdignejo se s koli in kamenjem v roki proti domačim ljudem, ter pretijo celi trg pregnati. Ko so bili od krepkih možakov s pomočjo gospoda župana vendar odgnani, se je to ovadilo c. kr. sodnji zaradi javnega nasilstva. Ali kaj se je potem z njimi zgodilo? Gospodje c. kr. orožniki so si mogli pete brusiti, predno so jih v pest dobili in jih v zapor djali. Tu so bili malo časa v preiskavi in zopet prosti spuščeni. Ti Cigani so ne dolgo potem gospoda župana iz Mirne na cesti napadli, ali brez vspeha.«²⁸⁷

Anonimni bralec iz Svibnega je v nadaljevanju opozoril še na praznovnost nekaterih dolenjskih kmetov in jih pozval, naj bodo vendar pametne in da naj nikar ne verjamejo goljufivim ciganskim pijavkam. Babjeverstvu v poduk je obelodanil naslednjo dogodbo iz sv. Križa pri Kostanjevici: »Žena potoži Ciganki, da je v hiši veliko ščurkov. ‚Dajte mi masla in špeha,‘ pravi Ciganica, ‚jaz jih odpravim precej.‘ Nespametna kmetica da. In Ciganka začne križe delaje v vsakem voglu hiše govoriti: ‚*etum ščurkum, etum grilum, etum grilum, etum ščurkum*‘ in pristavi: jaz sem jih že na pol ugnala. Mati, sedaj pa še vi tako delajte – preden sem jaz pri križevske cerkvi so vsi ščurki, *kaput!*‘ Le ubogajte. Nora kmetica je ubogala, Ciganica špeh odnesla – ali v hiši je ščurkov in grilov, kolikor jih je bilo poprej!«²⁸⁸

Zaključek dopisa iz Svibnega so nato objavili v naslednji številki *Dolenjskih novic*. Pisec je navedel primer neke občine na Češkem, ki je na deželni odbor naslovila prošnjo, »da bi se otroci od jedne tam pristojne ciganske družine v odgojevalnico, stariši od teh pa v prisilno delalnico odveli«. Deželni odbor se je nato v svojem poročilu strinjal, da Cigani niso nadloga samo za deželo, temveč tudi za celo državo, da jih bo silno težko privaditi oziroma prisiliti k delu ter da se bodo še naprej »okoli potepali in pa krali. /.../ Jedina pomoč bi bila, ciganskim navadam precej v začetku v okom priti in jih poštenega delalnega življenja s tem privaditi, ako bi se na podlagi §§ 169 in 177 občinskega reda

287 *Dolenjske novice*, 15. 4. 1885.

288 Prav tam.

otroci starišem proč odvzeli in jih v odgojevalnico odvedli, ter jih na javne /državne/ stroške izrejali, ob enem pa tudi Ciganom iz tujih dežel uhod v dežele avstrijske države prepovedali.« Anonimnež se je strinjal, da bi na tak način lahko reševali cigansko vprašanje tudi pri nas in omenil, da naj bi tudi nek župan na Dolenjskem obljubil, da bo na kranjski deželni zbor naslovil podoben predlog, njegov dobrohotni namen pa naj bi rade podprle vse občine. A na koncu je resignirano zaključil: »Ali bojim se, da bi omenjeni gospod župan te obljube ne pozabil.«²⁸⁹

Na dopis iz Svibnega se je navezal še dopis izpod Gorjancev, katerega avtor je tudi poudaril, da so »Cigani za kmeta velika nadloga, posebno za Dolenjce.« Poročal je, da so se malo pred veliko nočjo »v naš kraj priteple cele trume tega nepotrebne naroda«, da so se na njegovem svetu utaborile kar štiri družine in na štirih kuriščih kurile les njegove ograje, da so podobno škodo povzročale tudi kmetom v Gornji Težki Vodi, da je v Orehku v zavetju teme izginilo več kokoši, da je prišlo celo do fizičnega obračuna med Cigani in domačini in da so Cigani prestrašenim ljudem žugali: »Vaša vas se vam bo posvetila!« Dalje, da so nekomu v Hrušici ukradli žepno uro, da so »po vseh boljših vaseh po trikrat, štirikrat na dan hišo za hišo nadlegovali«. Pisec je ugotavljal tudi razliko med javno varnostjo na podeželju in v urbanih središčih: »Resnica je, da po mestih in trgih še prav za prav ne veste, kaj je ciganska nadloga, ker ta sodrga se gg. žandarmerij močno boji, in po mestih in trgih jih imate blizu, in tako se Cigani med vami nikdar ne upajo vse svoje predrznosti pokazati, kakor na deželi.« Nato je poudaril, da lahko ubogega kmeta te nepotrebne nadloge reši »samo slavna gosposka. Kmet sam si v tem nič ne upa in tudi res družega storiti ne more, ko zdihovati in Ciganu naglo dati, da se ga pred odkriža.« Na koncu se je zavzel za čimprejšnjo izgradnjo novih prisilnih delavnic, v katerih bi potepuhe, postopače in še zlasti Cigane privadili delu, dokler pa teh ustanov za lenuhe še ni, pa naj c. kr. glavarstva in c. kr. žandarmerija prepovedo in preprečijo potepanje in

289 *Dolenjske novice*, 1. 5. 1885.

nadlegovanje vsaj tujih ciganskih družin »po naših vbožnih krajih«. ²⁹⁰

Prej navedeni sklepi slavnega deželnega zbora z dne 18. oktobra 1884 glede ukrepov proti Ciganom so se naznanili visoki c. kr. deželni vladi, ki je dne 10. aprila 1885 podrejenim oblastvom ukazala, da naj »ciganske trope« iz tujih dežel, takoj ko jih zasačijo, tudi izženejo. Če je le mogoče, naj se jim sploh prepreči prestop čez deželno mejo. Deželna vlada je priporočila kar najtesnejše sodelovanje z orožniškimi postajami. Previdno naj se ravna tudi s Cigani, pristojnimi na Kranjsko, »ker nikakor ni vseeno, ali je Cigan (ciganska tropa), ki se je zasačil pri nepostavnem dejanju, v tisto občino ali v tisti okraj pristojen ali ne.« C. kr. okrajnemu glavarstvu naj se pošlje tudi »od c. kr. žandarmerijskega poveljstva sestavljen izkaz vseh na Kranjsko pristojnih ciganskih družin v lastno uporabo in v to svrhu, da ga na znanje da svojim podrejenim občinam, žandarmerijskim postajam in sodnijam«. Glede izdajanja potnih legitimacij v okraj pristojnim Ciganom pa je deželna vlada poudarila, da naj se te izdajajo le onim Ciganom, »katerim se dozdej ni moglo ničesar očitati, in ki se morejo izkazati s poštenim zaslužkom«. C. kr. deželni predsednik je pozval deželni odbor, da naj da v zvezi s spreminjanjem odgonskih postaj v naturalne hranilne postaje in z ustanovitvijo delavskih kolonij bolj konkretne in utemeljene predloge, da bi se ti lahko obravnavali. Poleg tega je tudi c. kr. deželno žandarmerijsko poveljstvo izdalo v zvezi s perečim ciganskim vprašanjem vsem podrejenim oddelkom primerne ukaze in o tem obvestilo deželni odbor. ²⁹¹

Deželnozbornski poslanec Fran Šuklje je na IX. seji kranjskega deželnega zbora dne 22. decembra 1885 predlagal, da se »zadeva o Ciganih, ki je vendar tako važna v gospodarskem obziru«, izroči gospodarskemu odseku. ²⁹² V poročilu gospodarskega

odseka o ukrepih proti Ciganom, ²⁹³ ki ga je kranjski deželni zbor obravnaval na XV. seji dne 16. januarja 1886, je dr. Samec najprej ponovil zgoraj omenjene sklepe in še enkrat nanizal pravkar navedene ukaze c. kr. deželne vlade podrejenim oblastvom z dne 10. aprila 1885. Ukazom je bil priložen »izkaz o Ciganih, ki imajo domovinstvo v naši deželi. Po tem izkazu (seznamu) bi bilo v našo deželo pristojnih 268 Ciganov, med katerimi so šteti tudi otroci. Največ Ciganov je pristojnih v političnem okraju Novo mesto, namreč 101, najsrečnejši v tej zadevi je okraj kamniški, kjer nima noben Cigan domovinstva. Med vsemi Cigani v našo deželo pristojnimi je 9 muzikantov, 7 konjskih kupcev (mešetarjev), 13 kovačev, se ve da brez ognja in orodja in dva, ki dežebrane (dežnike) popravljata. Ta izkaz pa ni sestavljen na podlagi pravomočnih razsodb političnih instancij o domovinstvu posameznih ciganskih oseb in rodovin ali na podlagi pripoznanega domovinstva od strani občin, ampak je sestavljen po poročilih žandarmerijskih postaj na Kranjskem samo nekako za informacijo o temu, koliko Ciganov se navadno v enem ali drugem kraju nahaja. Torej ni ta izkaz avtentičen in odgonske postaje se ne morejo naslanjati nanj, kadar hočejo nagnati Cigane. Neobhodno potrebno je, da se v resnici določi domovinstvo Ciganov po občinah, in da se v resnici tudi poizve, kateri so naši deželani.« ²⁹⁴

Iz poročila izvemo tudi, da so imela okrajna sodišča »v teku štirih mesecev z 198 Cigani opraviti, od katerih je bilo 146 kaznovanih in 52 oproščenih.« Poročevalec je cinično pripomnil, da naj bi se najbolje godilo Ciganom, ki so jih obravnavala sodišča v Ljubljani, Krškem in Postojni, »kjer so se od žandarmerije zaradi beračenja in potepuštva prijete Cigani kar nekaznovani izpuščali. Enako se je godilo enkrat v Kamniku, kjer sodišče proti Ciganom od žandarmov prijete in k sodišči pripeljane še postopati ni hotelo.« Dr. Samec je pripomnil, da naj bi takšno ravnanje samo spodbujalo beračenje in postopanje, hkrati pa je izrazil zaskrbljenost, da nihče izmed Ciganov ni bil oddan v

290 *Dolenjske novice*, 15. 5. 1885.

291 Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani od 25. novembra 1884 do 23. januarja 1886, *Naredbe zoper Cigane*, str. 184 in 186.

292 Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani od 25. novembra 1884 do 23. januarja 1886, str. 154.

293 Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani od 25. novembra 1884 do 23. januarja 1886, *Priloga 73*, str. 533–534.

294 Prav tam, str. 533.

prisilno delavnico, ki naj bi bila pač v »sedanjih razmerah edino sredstvo, s katerim se Ciganom pride do živega in s katerim bi se vsaj deloma zabranilo, da bi se plodili kakor kobilice: humaniteta ni na pravem mestu pri rešitvi ciganskega vprašanja.«²⁹⁵

Po drugi strani pa dr. Samec ni pozabil pohvaliti »trudapolnega, požrtvovalnega postopanja žandarmerije proti Ciganom pod vodstvom neumornega in skušenega deželnega poveljnika«, katerega poročilo na visoko deželno vlado z dne 20. januarja 1885 se po Samčevem mnenju »čita kakor roman in ironija«, namreč, »da je en sam žendarm ustavil tropo Ciganov obstoječo iz 65 glav, ki je eno samo revno vas Klenik cele 3 dni z beračenjem nadlegovala; 30 izmed njih je sam eskortiral k sodišči v Postojno, kjer so bili – oproščeni, češ, da so v postojnskem okraju pristojni. V teku 4. mesecev, namreč od 1. novembra 1884 do konca februarja 1885, je prišla žandarmerija 384 Ciganov in to 335 zaradi beračenja in postopanja.«²⁹⁶

Gospodarski odsek kranjskega deželnega zbora je v poročilu izrazil tudi mnenje o spreminjanju odgonskih postaj v naturalne hranilne postaje in ustanavljanju delavskih kolonij. Kot zgled je navedel nekatere nemške dežele, »kjer je po nekoliko občin, v katerih dobijo berači in potujoči rokodelci na račun domovinske občine proti nakaznici občinskega predstojništva toliko jedi, da se enkrat nasitijo. Take občine se razglasijo po celi deželi. Vso ljudstvo je opozorjeno na to, da ne da nobenemu beraču denarja, ampak vsakemu pokaže, kam se naj obrne. Beračenje po hišah je strogo prepovedano. Ker tak berač ne dobi nikjer denarja, odrine precej, ko se je nasitil, naprej. Skušnje kažejo, da se berači in postopači teh dežel jako boje in da je potepuštvo skoraj nepoznano postalo. Pri nas je to drugače. Rafiniran postopač pride v kraj, naberači od hiše do hiše precej denarja in potem razgraja in popiva po krčmah. Kadar je vse obral, gre k županstvu, najrajši k magistratom v večjih mestih in prosí podpore na stroške domovinske občine. Vsak dan obiše

295 Prav tam.

296 Prav tam, str. 533–534.

drugo občino, ter z raznimi izgovori izprosi denarne podpore. Pri nas bi se tak delokrog pridjal odgonskim občinam, ki bi se pa vsekakor morale pomnožiti. Razume se, da se namen take naredbe brez sodelovanja občanov ne bode dosegal in da je za to treba krepih občin in največje strogosti.«²⁹⁷

O delavskih kolonijah je gospodarski odsek menil, »da je delo za delomržne ljudi največji strah. Dela se nikjer ne manjka, ne tacega, ki ga daje in plačuje država, ne tacega, ki ga dajejo in plačujejo dežele ali velike občine in družbe. Ustanovitev tacih posilnih delavnic, kjer bi prostora našli vsi delomržni ljudje kake dežele, bi požrla velikanske vsote. Dela na prostem je dosti. Dežela ima uravnavati deroče reke, zasaditi Kras, osušiti močvirja, graditi in vzdrževati ceste, za kar vse bode treba izdati velike vsote. Zakaj bi se ne prisilile trope delomržnih ljudi, med katere spadajo tudi Cigani, h takim delom.«²⁹⁸

Gospodarski odsek je na koncu predlagal, da naj pravosodno ministrstvo blagovoli vplivati na podrejena sodišča, da obsojene Cigane izročijo prisilnim delavnicam. Predlagal je tudi, da se visoka vlada znova naprosi, »da konskribira vse po deželi se nahajajoče ciganske rodovine in posamezne Cigane in dožene njih domovinstvo.«²⁹⁹

V splošni razpravi je poslanec Jakob Hren poudaril, da so potepinski Cigani »zares velika in prevelika nadloga za vsako občino, kjer se je ta izvržek človeštva vgnjezdil, velika nadloga za vsako deželo, kjer se je to, žalibog, preplodno pleme zarodilo in vdomačilo, ker, kakor vemo, se ti pustolovci kar v celih trumah širijo po deželi, in čeravno niso niti orali niti sejali, vendar žanjejo povsod kamor pridejo. Deloma z beračenjem, deloma s špekulacijo na neumnost in lahkovernost našega kmeta, vlačijo se po deželi, in naš ubogi kmet dá od malega kar ima, samo da se tega mrčesa znebi.« Hren je pozval k doslednemu zatiranju potepuštva in delomrznosti.³⁰⁰

297 Prav tam, str. 534.

298 Prav tam.

299 Prav tam.

300 Prav tam, str. 258.

Poslanec Viljem Pfeifer je glede na svoje izkušnje opozoril, da se že leta veliko govori o zatiranju ciganske nadloge, a da so vsa prizadevanja doslej ostala brez vidnejših uspehov. Pridušal se je, da je zlasti njegov, torej novomeški volilni okraj »pravi eldorado Ciganov«. Hudoval se je nad Cigani brez premoženja ter nad njihovo »izmišljeno obrtnijo, s katero si vsaj navidezno prislužijo kruha, v resnici seveda ne delajo nič«. Glede na omenjeni izkaz ali seznam naj bi bili kmetom nevarni tako precej muzikalični gorenjski in notranjski Cigani, ki se »kot godci potikajo od sela do sela«, kot tudi dolenjski Cigani, ki zelo »obrajtajo konjsko kupčijo« in s svojimi sestradanimi konji »ubogemu kmetu vrtove in košenice popasejo«. Tudi nadležni ciganski otroci naj bi venomer lazili od hiše do hiše in moledovali za kruh, krompir in špeh in druge reči. Najbolj sitne pa naj bi bile po besedah poslanca Pfeiferja »črno-rujave Ciganke, ki se ne puste z lepo odpraviti, – nikdar nimajo dosti, prej so se še zadovoljile s kakšnim čikom, sedaj so že bolj razvajene, zahtevajo cvenk in groš; tudi vedeževajo lahkovernim ljudem, katere na ta način opeharijo za marsikatero srebrno petico.«³⁰¹

Pfeifer je opozoril, da naj bi Cigani hudo ogrožali zlasti kmete v odročnih in samotnih krajih. Če jih ti napodijo, se jim je namreč bati maščevanja. Niti muzikalični Cigani naj ne bi bili ravno pohlevni, saj naj bi »pod varnim krilom potnega lista (legitimacije) stikali in ovohali vse, kjer bi za cigansko malho kaj pripravnega bilo – nič ni varno pred njimi.« Pfeifer je zato menil, da sploh nobenemu Ciganu ne bi smeli dati potnega lista, »ker ga zlorabijo, da beračijo in vse oblazijo ter na ta način raznašajo nalezljive bolezni /.../ in ker so nepoboljšljivi, uzmoviči«.³⁰²

Energični poslanec deželnega zbora je seveda zastavil tudi vprašanje, kako naj se ravna z v deželo Kranjsko pristojnimi Cigani. Precej radikalno je ugotavljal, da tako »kakor proti trtni uši tudi proti ciganski ni prave pomoči«, razen če bi se jih enostavno izgnalo iz dežele. Po drugi strani pa se je Pfeifer

301 Prav tam, str. 259.

302 Prav tam, str. 259.

zavedal, da takšna radikalna rešitev ciganskega vprašanja tudi za gospodarski odsek kranjskega deželnega zbora ne bi prišla v poštev. Predlagal je sicer, da bi vse Cigane vtaknili v prisilno delavnico, a hkrati opomnil, da bi se s tem prikrajšal zaslužek poštenim obrtnikom.³⁰³ K temu dodajmo, da so kranjski in štajerski obrtniki dejansko naslavljali prošnje na avstrijsko vlado, da »naj se po kaznilnicah več ne pripušča izdelovati različnih reči, ker to škoduje obrtnikom. Minister je obljubil, da bode storil kolikor je mogoče ter dejal, da vlada namerava velike hudodelce pošiljati v vročo Afriko k reki Kongo, da ondi zemljo obdelujejo«. Dolenjske novice so to izjavo pozdravile kot pametno misel, češ, »mi se jih znebimo«.

Potem ko so na zgoraj omenjeni seji deželnega zbora sklenili, da je neizogibno potrebno popisati Cigane na Kranjskem in določiti njihovo pristojnost oziroma domovinstvo po občinah, je c. kr. deželno orožniško poveljstvo v letu 1886 izvedlo popis ciganskih družin v deželi. Na Kranjskem je po tej statistiki živelo 60 družin oziroma 281 v deželo pristojnih duš. Okraju Postojna je pripadalo 6 družin (od tega občini Postojna 2 z imenom Brajdič in Levakovič; občini Zagorje 1 z imenom Hudorovič; občini Sv. Peter 1 z imenom Hudorovič; občini Prem pa dve, obe z imenom Hudorovič). V kočevskem okraju so popisali 4 družine v občini Osilnica z imenom Hudorovič, v krškem okraju pa 5 družin (1 v Studencu z imenom Hočevar; v Raki 2 z imenom Jurkovič; v Škocjanu in Cerkljah pa po eno z imenom Kovačič). V okraju Kranj so živele 3 družine (v občini Voglje 3 družine, 1 z imenom Mayer in 2 z imenom Huber). V okraju Ljubljana okolica so popisali 1 družino v občini Šmarje z imenom Turner. V litijskem okraju so beležili 3 družine (v občini Litija 1 z imenom Petan; v občini Kresnice 1 z imenom Breščak in v občini Dole 1 z imenom Pestner). V okraju Logatec je živela ena družina v občini Godovič z imenom Full. V radovljiškem okraju so popisali 4 družine v občini Kropa z imenom Reichard.

303 Prav tam. O problemu konkurence prisilnega dela s »poštenim delom« obrtnikov prim.: Pančur, Boj obrtnikov str. 40–56.

Največ, kar 22 družin je bivalo v novomeškem okraju (občina Šmihel-Stopiče je štela 21 družin, občina Brusnice pa eno, vse z imenom Brajdič). Veliko ciganskih družin srečamo tudi v okraju Črnomelj, namreč 11, vse z imenom Hudorovac (občina Tančna gora je štela 6, občina Vinica pa 5 družin). Med 60 ciganskimi družinami, ki so se klatile naokrog, naj bi se jih 8 ukvarjalo z muziciranjem, 23 s kovaštvom, 5 naj bi jih trgovalo s konji, 1 s kovaštvom in muziciranjem, 1 z zbiranjem cunj, 3 družine naj bi popravljale dežnike, 10 družin pa naj bi bilo enostavno brez zaposlitve in so samo postopale naokrog. Zabeležili so še enega samskega Cigana-vojaka in enega samskega Cigana-dninarja.³⁰⁴

POROČILA O NEVARNIH TATOVIH

25. septembra 1896 se je v Strugah prikazala ciganska družina. Sem je prišla iz Trebnjega preko Sela, Lučerskega Kala, Zagradca, Ambrusa in Tisovca po stranskih poteh. Njen osliček je nosil precej težko breme. »V neki krčmi so se prav dobro gostili, ko pride opoldan k tukajšnjemu županu mož iz Lučerskega Kala, Št. Viške fare, kateri ima majhno štacunico, in pove, da so ga Cigani okradli in mu vzeli denarja 100 gld. Župan gre z možem v omenjeno krčmo in ko zagledajo Cigani okradenega moža, se spogledajo, ženske zbežijo, edini moški Cigan potegne iz zapasa dolg nož, mahne proti županu, ta se odmakne in Cigan zbeži. Župan teče za njim in ker je bilo več ljudi na polju, prične se velik pa tudi nevaren lov. Cigan je imel dva velika noža, vidili so tudi popred nekateri pri njem revolver ali pištolo. Z velikim nožem je mahal proti vsakemu, kateri ga je hotel prijeti. V begu je vrgel tat od sebe denarni mošnjiček, v katerem je bilo drobiža kakih 13 gld., vrgel v neki grm denarno listnico, v kateri je bilo 47 gld., tudi uro in en nož je vrgel stran, z drugim nožem je še zmirom naprej tekkel, potem je še ta nož vrgel od sebe in se potem predal, ko je videl, da ne more ubežati. Vse reči so se najdle, le ne veliki nož in revolver, o katerem pravi tat, da ga ima ena od žensk. Medtem ko so Cigana lovili, so tudi

³⁰⁴ *Laibacher Zeitung*, 21. 11. 1887. Glej tudi: *Dolenjske novice*, 1. 12. 1887.

ženske ušle, ko so z osla potegnile popred vrečo, v kateri je bilo marsikaj notri, s čimur se vrata odpirajo. V drugih vrečah je bila vsakovrstna ukradena drobnarija, tudi dve vrvi, pile, demant / diamant, op. a./ za šipe rezati, smodnik, kroglice, vse take reči, s katerimi se pride popred do ptujega blaga. Proti večeru so prišli orožniki iz Ribnice, iskat so šli še ženske v gojzdu, če se ne bodo umaknile in šle čez Kočevsko na Hrovaško, posebno, če so še trije moški v gojzdu čakali, kakor je tat izpovedal. Znabiti je ta eden tistih, ki so letos na Veliki petek pri prodajalnici tukajšnjega trgovca dvojca z železom obita vrata prevrtali, odprli in bi bili še tretja, ko bi ne bili odpodeni. Cigani in druga taka druhal so po Suhi krajini že veliko pokradli, zato je bilo ljudstvo silno razburjeno in pričakuje, da se bo zoper to sodrgo ojstro postopalo.«³⁰⁵

Navedeno bližnje srečanje z oboroženimi in tudi nevarnimi Cigani³⁰⁶ predstavlja samo primer poročil, ki jih lahko prebiramo na straneh časopisov pred prvo svetovno vojno. Leta 1899 se je eno takšnih srečanj civilistov s sumljivo gručico oboroženih Ciganov končalo celo z umorom, zaradi katerega je Cigan Simon Held končal na vešalih. Preiskava je pokazala, da je imela omenjena gručica na vesti več vlomov in tatvin. Zajeten seznam grehov dolgoprste tolpe je navajala tako tiskana sodba kot drugi dokumenti:

»V culah, ki sta jih odvrгла bežeča Cigana so našli številne ukradene predmete. Na Štefanovo (26. decembra 1898) so vlomili v trgovino Franca Oblaka pri Sv. Gregorju južno od Krke in ukradli 40 kron gotovine, 8 figovih venčkov, različne stvari za kuho, 50 cigar, moško suknjo in več ženskih oblek. Trgovec Franc Oblak je v Simonu Heldu prepoznal enega od obeh Ciganov, saj sta dan poprej v družbi Ciganke v njegovi trgovini pila žganje. Bremenilni dokaz pa je bil tudi velik nož, ki so ga

305 *Slovenec*, 29. 9. 1896.

306 Poročali so celo o pravih bojih s Cigani. Nepoboljšljivi Alojzij Mayer, ki je v družbi z neko Ciganko na Spodnjem Štajerskem izvršil mnogo vlomov, je sicer večkrat ušel orožnikom. V nekem spopadu z njimi pa je vendarle nevarno ranil stražmojstra Kosarja in tudi več kmetov, ki so pomagali orožnikom. – *Slovenec*, 5. 12. 1903.

omenjeni trije Cigani ukradli na božični dan (25. december) pri Janezu Drobniču v Perovem, kasneje pa so ga našli v trgovini. Tudi Janez Drobnič in njegov sin sta v Simonu Heldu prepoznala večjega od obeh Ciganov troglave tatinske združbe.

Vasi Dobliče, Krasica in Jelševnik v Beli Krajini (sodni okraj Črnomelj) ležijo čisto blizu druga druge. Trojica Ciganov jih je obiskala zgodaj zjutraj na sv. Tri kralje, 6. januarja 1899, in kradla v skoraj vsaki malo bogatejši hiši. Nakradli so zopet mnogo pripomočkov za kuho, jajca, sir, slivovko in brinjevec, ženske in moške obleke in perilo ter posteljno odejo, dva dežnika, tri britve, dva glavnika, krtačo itd. Pri vlomih so jih dvakrat zasačili. Tatove je slišala Katarina Grahek. Ko je pogledala skozi okno, jo je eden izmed tatov sunil z lopato po glavi. Proti Janezu Banovcu iz Jelševnika, ki je zavljal za bežečimi tatovi, pa je eden izmed tatov celo streljal, vendar je krogla na srečo moža zgrešila.

Dokaze o delovanju tatinske tolpe Simona Helda so našli v odvrženih culah, ukradene predmete pa so prepoznali njihovi lastniki. Neka priča je tudi zatrdila, da je tik pred vlomnimi tatvinami videla Simona Helda v bližini mesta zločina.

Tatinska trojica se je 7. januarja 1899 z velikimi culami na ramah napotila proti Toplicam. V noči iz 7. na 8. januar so vlomili v Sitarjevo trgovino v Toplicah in nakradli 80 kron gotovine, 3 velika ogrinjala v vrednosti 36 kron, 3 bale sukna v vrednosti 106 kron, česano prejo, vredno 40 kron in 40 vinarjev, 3 čepice, 3 srajce, 30 kosov vrečevine, 6 ovratnikov, 12 kravat, dva paketa sveč Milly, pisalo, tobačno pipo, notes, krtačo, signalno piščalko, kavo v vrednosti 30 kron, 3 kg sladkorja, 1 kg sira, hlebec kruha in še nekaj drugih jedil. Trgovec Ivan Sitar je prepoznal nakradene predmete. Iz Toplic so Cigani pobegnili preko Velikih in Malih Šic ter Brezja proti Krki. Okrog treh popoldne so zverinsko umorili Martina Novljana.«³⁰⁷

Simona Helda so časopisni poročevalci slikali kot prekanjenega uzmoviča. Nevarnemu zvitežu, pripadniku ničvredne sodrgje, o kateri so po poročanju Janeza Trdine dolenski

307 Studen, »Hudiči! Le naglejte se me ...«, str. 205–206.

kmetje menili, da »vsaki ve, da so vsi Cigani tatovi in malopridneži, ki delajo škodo in nadlego«,³⁰⁸ je eden poročevalcev celo pripisal, da »nima navadnih podplatov, ampak spodaj kosmato kožo, da se sled ne pozna in nič ne sliši«. ³⁰⁹ Glede na povedano naj bi se torej malopridni Held na svojih tatinskih pohodih priplazil do plena povsem neslišno, kakor najbolj spretna roparica.

Cigančica s šopkom, romsko naselje pri Murski Soboti, ok. 1962
(MNZS, Fototeka, foto: Edi Šelhaus, ES272-1)

Potepinske Cigane so v časopisnih poročilih ves čas prikazovali kot brezvestne škodljivce, lenuhe, prevarante. Ta nadležna drhal naj bi bila skrajno nevarna zlasti tuji lastnini. »Znana narodna odlika« Ciganov naj bi bila »namerna kleptomanija«. ³¹⁰ »Davkar se prikazuje v Ciganih v četrteh podobah: berač, pre-rokovelec, konjski barantač in tat.« Najhujši davek za kmeta naj bi bil seveda Cigan tat. »Nobena stvar ni varna pred njim, on

308 Prav tam, str. 211.

309 *Slovenec*, 17. 1. 1899.

310 *Laibacher Zeitung*, 19. 11. 1886.

krade vse, kar more, posebno perutnino, perilo, ki se zunaj suši, poljske pridelke v hiši in na polji, sadje, razen tega pa drva v hosti, s katerimi si kuha in za gorkoto kuri. To uganja tem lajše, ker se ga kmet resno lotiti prav ne upa – boječ se, da bi mu ne zažgal ali ‚zacopral‘, ker po nekaterih krajih pripisujejo Ciganom še zdaj neko čarovniško moč.«³¹¹

V nekaterih primerih so Ciganom naprtili tatvino kar tako, brez dokazov, češ, kdo drug pa naj bi bil, saj so vendar rojeni tatovi. Tak primer je, denimo, poročilo o tatovih v Metliki iz leta 1903: »V Metliki so v noči 8. t. m. dosedaj neznani tatovi vlomili vinsko klet trgovca Friderika Skuška in so ukradli iz kleti 10 litrov slivovke in 6 steklenic likerja Triglav. Tudi pri prodajalnici trgovca Antona Rajma v Metliki so tatovi poskušali ulomiti pri prodajalničnem oknu, toda bili so popred prepodeni. Slednjič so ukradli Josipu Segedinu v Metliki št. 67 srajco in spodnje hlače, katere so pred hišo na ograji visele. Tatvine izvršili so najbrž Cigani.«³¹²

Ali pa: »V torek ponoči so do sedaj neznani tatovi vlomili v Dolenji vasi pri Venetu, ter pobrali več obleke, nekaj žepnih ur, prstanov in drugih reči v vrednosti 150 K. To jim pa še ni dosti zadostovalo, ampak so si poiskali še kaj za želodec. Šli so naprej k posestniku Kirnu in pobrali več prekajenih klobas, masti in soli, potem pa izginili neznano kam v noč. Tatvine sumljivi so Cigani, ki so se potikali pred kratkim tam v bližini. Orožništvo storilce pridno zasleduje, a dosedaj se jim še ni posrečilo dobiti tičke v pest.«³¹³

Časopisne strani so polnila tudi pogosta poročila o krajih konj. Dolenjske novice so se leta 1896 razpisale o tatinski družini Hudorovič, ki se je znašla v preiskovalnem zaporu deželnega sodišča v Ljubljani, ker naj bi »v zadnjih 3-4 letih /.../ po raznih krajih ukradla 50 konj in le malo prišlo jih je zopet v roke svojih

311 *Novice*, 19. 10. 1881.

312 *Slovenec*, 16. 3. 1903.

313 *Dolenjske novice*, 15. 5. 1914. Podobno: »Po okolici so se klatili Cigani; torej je padel sum nanje.« – *Dolenjske novice*, 21. 3. 1918; ali »Sumi se, da so bili tatovi Cigani ... « – *Dolenjske novice*, 9. 5. 1918.

lastnikov. Skupna škoda iz vseh tatvin znaša blizu 7000 gld., in ta škoda je tembolj občutna, ker so vsi prizadeti kmetovalci, katerim je ukradena živina (konji), vsebovala znaten kos imetja in neobhodno potrebo pri gospodarstvu. V preiskovalnem zaporu se nahaja 28 Ciganov in Cigank, zasleduje se jih pa še 11. Ker je preiskava jako otežkočena, dokler niso v zaporu vsi osumljeni Cigani, obrača se preiskovalni sodnik dež. sodišča v Ljubljani tem potom do sl. občinstva, da pripomore oblastvom zaslediti preganjane Cigane in da izvoli vsakdo naznaniti takoj bližnjemu orožništvu, ako vidi koga v nastopnem popisanih Ciganov: 1.) Jurij Hudorovič, imenovan Pipi, 35–40 let star, srednje velikosti, grdega, močno kozavega obraza z rujavo, redko brado. 2.) Miha Hudorovič, brat prejšnjega, 17–20 let star, velike, tenjke postave, bolj belega in čednega obraza, nosi majhne brke, ali pa je golobradat; le ta živi s spodaj pod 6.) navedeno Frančiško Hudorovič in ima z njo leto starega otroka, zelo bele polti. 3.) Matija Hudorovič, imenovan Matijče, okoli 17 let star, srednje velikosti, precej široke postave, golobradat, bratranec prej navedenih dveh Ciganov in sin hrvaškega Cigana Luke iz Kukuljanova, ki je radi tatvine v kazenskem zaporu pri tukajšnjem deželnem sodišču. Ti trije Cigani so zelo drzni tatovi in sumni jako mnogih tatvin. 4.) Jože Hudorovič, kakih 55 let star, velike, močne postave, nekoliko kozav, nosi polno brado temne barve in ima debel nos; njegova ženska je pred 2 letoma v Rakitni, okraja vrhniškega, umrla; on je stric doslej imenovanih 3 Ciganov. 5.) Marija Hudorovič, hči prejšnjega, okoli 22 let stara, velike postave, podolgastega, nekoliko kozavega in suhega obraza, ima zavite lase in debele oči. 6.) Frančiška Hudorovič, sestra poprejšnje, 16–17 let stara, močne postave (ženska pod 2.) navedenega Mihe). 7.) Miha Hudorovič, imenovan Luder, brat pod 3.) navedenega Matijčeta, okoli 30 let star, rojen v Poljanah pri Škofji Loki, srednje, močne postave, ima sive oči in rujavkaste brke, živi z Anico, hčerjo Cigana bogatega Janeza Pavleta; Luder je glasovit konjski tat. 8.) Matija Hudorovič, oče pod 1.) in 2.) imenovanih Ciganov, okoli 70 let star, srednje, široke postave,

ima sive lase in sivo, polno brado. 9.) Miha Hudorovič, okoli 18 let star, rojen na Brezovici pri Ljubljani, sin Franceta Hudoroviča iz Košane, ki je umrl v Nevljah pri Kamniku; on je velike, tenjke rasti, ima rujave, zavite lase ter je škilast. 10.) Jožef Hudorovič, sin umrlega Jurja iz Vrbovskega na Hrovaškem, okoli 30 let star, srednje, zelo široke postave, debelega obraza, ima polno, črno brado; rojen je v Podkloštru na Koroškem. 11.) Tone Hudorovič, brat poprejšnjega, okoli 28 let star, velike postave, suhega obraza, ima rujavo brado in take lase, rojen je v Rovtah pri Logatcu.«³¹⁴

Konjskih tatov glede na poročila seveda niso vedno zasačili. Takšne novice so navadno zaključili: »Najbrže so jih Cigani odpeljali.«³¹⁵ Ali pa: »Tatvine dolžijo Cigane.«³¹⁶ Skratka, pri kakršnihkoli tatvinah je sum najprej padel nanje: »Mislimo, da ne storimo krivice, ako sodimo hrvaške Cigane za tatove, kateri so najbrže v zvezi z našimi in jih je tedaj zaradi bližnje meje težje zasledovati.«³¹⁷

Kurji tat je bil, glede na poročila z Dolenjske, tipičen ciganski poklic.³¹⁸ V njihovih malhah je dejansko večkrat končala raznovrstna perutnina, če pa jim hudodelstva niso mogli dokazati, so jih vsaj sumničili. Gospodinje so se pogosto pritoževale, da jim zmanjkujejo kokoši, piščanci in jajca, »na sumu« pa so imele »cigane, kragulje in dihurje«.³¹⁹ Bale pa so se tudi, da bi hudodelce ovadile oblastem, da naj jih preganjajo ali zaprejo, saj so jim Cigani grozili s požigom ali zastrupljenjem živine. »Zaradi tega je vsak prisiljen, da trpi in molči in se s tem obvaruje še večje nesreče.« Mnogo pritožb zaradi kurjih tatov se je pojavilo v letih med prvo svetovno vojno, ko sta pomanjkanje in varčevanje s hrano iz dneva v dan naraščala. Bolj ko se je velika vojna približevala svojemu koncu, večje je bilo pomanjkanje kokoši in njihovih jajc, katerih ceno bi tedaj lahko merili v zlatu.

314 *Novice*, 10. 10. 1896; *Dolenjske novice*, 15. 10. 1896; *Slovenski gospodar*, 15. 10. 1896.

315 *Dolenjske novice*, 1. 9. 1895.

316 *Dolenjske novice*, 15. 11. 1898.

317 *Dolenjske novice*, 15. 10. 1895.

318 *Dolenjske novice*, 2. 4. 1915.

319 *Dolenjske novice*, 2. 8. 1917.

Šaljiva zgodba o lovu na dihurja, o »krvoločni zveri na štirih nogah, ki krade kokoši in pije prav rada jajca«, seveda potem, ko je brez sledu izginil najlepši petelin, naslednji dan pa mu je sledila »gospica Kokodajsa«, iz kroga osumljenih ni izpustila »vražje zalege Ciganov«, pa čeprav je bil njen razplet na koncu povsem drugačen.³²⁰

Vso pripisano delinkventnost tega nesrečnega ljudstva so dopolnjevala še dokaj pogosta poročila o požarih. Krivi ali nedolžni, z njimi so tudi zaradi groženj prebivalstvu, da jim bodo zažgali hišo,³²¹ Cigane vedno povezovali. V ilustraciji naj navedem poročilo Bleiweisovih *Novic* iz leta 1877: »Konec avgusta okrog devete ure zvečer je zagorelo pri mizarju Janezu Plečniku v Hotedrščici na Notranjskem. Predno so ljudje prihiteli z vodo in brizgljo, bil je požar že tako močan, da se pogasiti ni dal.« Dobrosrčni Plečnik naj bi dal dvema potujočima Ciganoma, ki sta prosila za prenočišče, slamo za ležišče. »Ko pa pride še tretji cigan prosit ga, mu reče, da mu ne more več slame dati, temveč naj pride pod njegovo streho ležat. Cigan je prišel, pa – ogenj zatrosil. Priča tega je velika lončena tobačna lula, katera se je našla na pogorišču, kakoršna je navadna le Ciganom, kateri so pa med ognjem zbežali.«³²²

Orožništvo se je sicer pri zatiranju »ciganskih hudodelstev« nadvse trudilo, a zaradi vse pogostejših tatvin in vlomov »na jako predrzni način« so, denimo, v novomeškem okrajnem glavarstvu na pomoč pri obrambi pred Cigani in drugimi zmikavti pritegnili tudi civilno prebivalstvo. Ukrepali so z ukazi županstvom, da naj po vaseh organizirajo posebne nočne straže in ustrezno ukrepajo proti klateštvu. Enega teh ukazov ilustrirajo poročanja časopisov leta 1899: »V vaseh z raztresenimi hišami mora vsako noč od 10 ure zvečer do 4 ure zjutraj sleherna deseta hiša dati po enega nočnega in požarnega stražnika. V vaseh z gosto naseljenimi prebivalci zadostuje na 20 hiš en stražnik.«

320 Glej: *Lov na dehorja. Resnična zgodba sedanjega veka. V: Dolenjske novice*, 12. 9. 1918.

321 Glej npr. poročilo o porotni obravnavi proti Ciganu Alojzu Mayerju, v katerem se omenja tudi grožnja s požigom: *Laibacher Zeitung*, 9. 3. in 10. 3. 1885.

322 *Novice*, 15. 9. 1877.

Za nadzor nad opravljanjem stražarske dolžnosti naj vsak župan določi zanesljivega občana, stražniki pa naj bi v primeru tatvine ali ognja odgovarjali. Žandarmerijske patrulje naj bi bile odslej še posebej pozorne na Cigane, ki se potikajo naokrog. Slavno novomeško okrajno glavarstvo je ukazalo, da je treba vsakega Cigana, ki ni pristojen v dotični občini in se klati naokrog, s pomočjo žandarmerije nemudoma odgnati. Če Cigani ali njihovi konji povzročijo na poljih, travnikih ali v gozdovih škodo, se lahko od njih zahteva povrnitev škode, lahko se jim zapleni konje ali pa odvzame imetje. Ukazalo je tudi, da se Cigane ali Ciganke, ki imajo uši, popolnoma kratko ostriže in tudi sicer osnaži, ter izrazilo prepričanje, da se potem ne bodo nikoli več prikazali. Okrajno glavarstvo je na koncu še pristavilo, da naj se »vsakega Cigana, tudi ako bi imel pravilni potni list, prime kot klateža in iztira, ako se ne izkaže, da si pošteno svoj kruh služi«.³²³

Navedki iz časopisja se seveda nanašajo na zahteve odloka notranjega ministrstva iz leta 1888, a s stališča javne varnosti je zanimiva zlasti uporaba nočnih straž, ki naj bi bile uradnim organom pregona v pomoč pri preprečevanju tatvin in vlomov. Opravljanje nočne straže pa je bilo za kmete vse prej kot prijetno. Bilo je dodatna, hudo naporna zadolžitev, na kar nas opozarjajo tudi takratne pritožbe na »preslavno c. kr. deželno vlado« v Ljubljani.

Županstvo Orehovice je npr. dne 19. novembra 1899 v imenu občanov prosilo deželno vlado, »da bi se odstranila že šest mesecev držajoča po vaseh ponočna straža, ker celi ta čas se ni pripetilo nič tatvinskih vlomov« in ker tudi občine v sosesčini že dolgo nimajo nočnih straž. Županstvo je poudarilo, da so »sedaj že jako mrzle noči in se bliža zimski čas« in da se ljudje zavoljo tega ponoči upirajo izvajanju straže. Podobno je ravnalo tudi županstvo Šmihel-Stopiče, ki je na višje oblasti naslovilo prošnjo za odpravo nočnih straž, »ker se vže dalj časa nikaka tatvina ni pojavila in pa ker je zima pred durmi in je to službo, posebno starim ljudem nemogoče opravljati«.³²⁴

323 *Dolenjske novice*, 15. 5. 1899; *Slovenec*, 23. 5. 1899.

324 ARS, AS 16 /IV/ 035, Deželno predsedstvo za Kranjsko, Konvolut 78 (Roparske tolpe na Dolenjskem 1898–1900, 1903), Mapa 213, 1900, predzadnji ovitek, dopis županstva Orehovica, 19. 11. 1899; dopis županstva Šmihel-Stopiče, 2. 12. 1899.

A nejevolje in upiranja kmetov, ki so bili ob pojavu predrznih tatinskih vlomov pozvani na opravljanje nočne straže, niso spodbujale samo mrzle, temveč tudi vroče poletne noči. Opravljanje te neljube dolžnosti (oziroma strogega ukaza c. kr. deželnega glavarstva) je bilo »kmečkemu stanu zelo težavno v sedanjem za kmeta velevažnem letnem času«, saj so »kmetje od ranega jutra do pozne noči preobloženi z delom, trudeči se za vsakdanji kruh /čas žetve/ in za pridobitev denarja v plačilo davkov in družeh neizogibnih davkov – in vendar bi morali vrh tega še tistih par uric žrtvovati kot stražarji, katere naj bi njim bile v prepotrebni odpočitek, kajti sicer zapadejo strogi kazni.«³²⁵ Problem župnij županstva Šmihel-Stopiče je bil zlasti v zakotnih in malo obljudenih vaseh tudi v pomanjkanju stražarjev, ki bi morali opravljati dolžnost vsako drugo noč. Številni gospodarji kmetij so bili namreč v Ameriki, njihovi odrasli sinovi pa pri vojakih.³²⁶

V časopisju niso umanjale tudi zgodbe o grozljivih ugrabitvah otrok. Poleg večno krivih Judov naj bi bili tozadevno dejavni tudi Cigani. Novomeško c. kr. okrožno sodišče je leta 1878 o domnevni ugrabitvi otroka v okraju Stična objavilo sledeče podatke: »Ciganska tolpa, ki poseduje več konj, je 8. maja 1878 s pašnika odpeljala sina kajžarja Franca Megliča, ki je služil kot pastir pri po domače Martinovih. Ugrabljeni deček je 12 let star, njegova postava je abnormalno majhna in ne odgovarja njegovi starosti, ker je deček bolj podoben sedemletnemu otroku. Ciganska tolpa se je nazadnje gibala v Fužinah, okraj Žužemberk. V Gabrovki je bil med Cigani opažen nek drugi dečko, ki prav tako ni bil njihovega rodu. V Črnučah, okraj Ljubljana, je 10. maja videl Cigane tamkajšnji usnjar, ki je povedal, da se je med njimi nahajal tudi mali Meglič. V Fužinah so Cigani poskušali ugrabiti še enega otroka, a mu je

325 Tu pripomnimo, da je bila nočna straža dolžnost in da jo je moral župan ali njegov namestnik vsake 14 dni nadzorovati.

326 ARS, AS 16 /IV/ 035, Deželno predsedstvo za Kranjsko, Konvolut 78 (Roparske tolpe na Dolenjskem 1898–1900, 1903), Mapa 213, 1900, predzadnji ovitek, dopis županstva Šmihel-Stopiče, 18. 7. 1899.

uspelo uiti. To nakazuje, da se ciganska družina profesionalno ukvarja z ugrabitvami otrok. S kakšnim namenom so počeli ta hudodelstva, ni znano. Domneva se, da so ugrabljene otroke pohabili in jih nato silili k beračenju.«³²⁷

Cigani ali Judje? To je bilo vprašanje, ki si ga je zastavljala naslednja notica o domnevnih ugrabitvah otrok: »Tisti dan, v ponedeljek 12. junija 1911, je v Gameljnih videla neka ženska odurnega človeka, ki je hitro šel in nesel težko vrečo, v kateri se je slišalo, kot bi otrok zastokal. Takrat so hodili po Rašici in Dobnem trije ,havzirarji' /krošnjariji, op. a./ (Cigani? ali Judje z Ogrskega?), ki prodajajo po deželi prtove in drugo. Eden od teh je bil posebej priliznjen otrokom. Pri Trojanškovem sosedu na Dobnem je vzel otroka k sebi, ga božal, objemal in poljuboval čez mero. Tudi v sosednji vasi Rašici je to storil in je otroka celo iz hiše nesel, da je morala mati za njim iti in je videla, kako je hotel otroka vsega ,oblizati' ... «³²⁸ Strašenje otrok, da jih bodo v svojih rjavih bisagah ali v koših odnesli strašni in zlobni Cigani, še zlasti, če se ne bodo umivali, oziroma če ne bodo pridni, se je tradicionalno napajalo tudi v takšnih predstavah.

Nezadovoljstvo prebivalstva s Cigani vse do razpada avstroogrske monarhije ni popustilo, saj tudi oblast ni uspela najti ustreznih rešitev tega perečega problema. Zlasti ob izrednih dogodkih, če med drugim omenimo npr. prijetje Simona Helda kot glavnega osumljenca za umor Martina Novljana januarja 1899, je časopisje zagnalo vik in krik, naj oblast vendarle kaj ukrene. Katoliški *Slovenec* je, denimo, ob »izjemnem stanju« zahteval kar »nagli sod« za ničvredno cigansko sodrgo. Poudaril je, da je napočil zadnji čas, »da se kaj zdatnega stori proti Ciganom, pred katerimi nismo že varni ne življenja ne imetja«. Zadnji čas je, da se oblast spravi na noge, kajti prebivalstvo dolenskega podeželja je zelo vznemirjeno, možje po vaseh čujejo vse noči in bolj plašni si sploh ne upajo zaspati. Strah pred Cigani, ki se zopet potikajo po dolenskih goščah in so

327 *Laibacher Zeitung*, 29. 5. 1878.
328 *Slovenec*, 27. 6. 1911

oboroženi »z dleti, puškami in sekirami«, je gromozanski, zato so proticiganski ukrepi več kot samo nujni.³²⁹

Cigani naj bi bili, glede na poročila, ves čas velika nadloga in strah zlasti tam, kjer so se pojavljali v večjem številu. Moteč element so bili predvsem na Dolenjskem, v novomeškem okraju. Od razprav v deželni zboru v osemdesetih letih 19. stoletja se razmere praktično niso izboljšale. Kot so ugotavljali na V. seji kranjskega deželnega zbora 1. februarja 1912, »imetje prebivalstva pred njimi posebno po vaseh in seliščih, ki so oddaljena od prometa, nikdar ni varno«, ljudje pa se jih zaradi njihovih groženj preveč bojijo in ne upajo naznaniti oblasti. »Zgodila so se dostikrat tudi nasilstva, ki so pa ostala nekaznovana, ker je Cigana težko izslediti. Najžalostneje pa je, da vhaajo Ciganom delomržni posli in s tem množe vrste brezdelnih klatežev.«³³⁰ Skupina petnajstih deželnih poslancev z Josipom Dularjem kot zastopnikom kmečkih občin na čelu je zato visokemu deželnemu zboru predlagala:

1. naj dožene po županstvih približno število Ciganov na Kranjskem in njih domovinstvo, kolikor je to mogoče;
2. naj v zvezi z deželno vlado stori vse mogoče, da se odpravi brezdelno klatenje Ciganov in se ti prisilijo k delu;
3. naj proučuje vprašanje stalne naselitve Ciganov in naj poroča o tem deželnemu zboru na prihodnjem zasedanju.

Poslanci so o tem predlogu razpravljali na XI. seji 22. februarja 1912. Poročevalec je bil Ivan Hladnik, župnik iz Trebelnega, ki je zastopal splošni volilni razred. »Med nadlogami, ki so trle dolenjskega kmeta, je poleg toče, slabih letin in slabih cest naštel tudi Cigane.« Poročevalec se je glede približnega števila Ciganov in njih domovinstva na Kranjskem oprl na že četrto stoletja staro štetje, na zgoraj omenjeni popis ciganskih družin iz leta 1886, ki ga je izvedlo c. kr. deželno orožniško poveljstvo. Nato je »v imenu upravnega odseka predlagal sprejem treh sklepov, in sicer malce drugačnih od tistih, ki jih je predlagala petnajsterica poslancev: a) deželna vlada naj strogo

ukrepa proti Ciganom, ki beračijo, tiste, ki na Kranjskem nimajo domovinske pravice, pa naj izžene; b) tistim z domovinsko pravico naj zagotovi javna dela; c) zgraditi bi bilo treba naselbine zanje.« Hladnikov predlog je bil sprejet, navedene sklepe pa so »sporočili deželni vladi za Kranjsko s prošnjo, naj po možnosti ustreže željam poslancev«.³³¹

Na podlagi sprejete resolucije kranjskega deželnega odbora »o preureditvi ciganskega vprašanja« so c. kr. okrajna glavarstva prejela dopis, da naj od vseh županstev zahtevajo natančne podatke v zvezi s Cigani. Okrajno glavarstvo Logatec, če ga vzamemo kot primer, je 2. maja 1912 občinam poslalo ukaz, da naj napravijo in nato najkasneje do 15. maja predložijo glavarstvu »sledede tri pri tem v poštev prihajajoče izkaze:

1. Izkaz o Ciganih in ciganskih rodbinah, ki imajo v tamošnji občini domovinsko pravico.
2. Izkaz o Ciganih in ciganskih rodbinah, ki se nahajajo sedaj v ondotni občini, pa imajo domovinsko pravico v kaki drugi občini na Kranjskem.
3. Izkaz o v tamošnji občini sedaj stalno se nahajajočih, torej naseljenih Ciganih in ciganskih rodbinah, ki imajo domovinsko pravico izven Kranjske ali kojih pristojnost se ne da dognati.

Vsakemu teh izkazov je pri posamezniku navesti kar najbolj natančno ime in priimek, dan in leto rojstva, rojstni kraj, domovinsko občino, bivališče, poklic ali opravilo, čas bivanja, je li opravilo stalno ali ne in slednjič dokaze o domovinstvu. Te izkaze je v interesu občine same sestaviti kar najbolj vestno in je tudi v slučaju, da bi se ne imelo poročati ničesar v smislu tega izkaza, poslati semkaj do zgoraj omenjenega roka tozadevno poročilo.«³³²

Župan občine Črni vrh Ivan Raznožnik je že 5. maja 1912 sporočil v Logatec, »da v tukajšnji občini ni niti začasno ali stalno

329 *Slovenec*, 16. in 17. 1. 1899.

330 Čelik, *Orožništvo na Kranjskem*, str. 316–317.

331 Prav tam.

332 ARS, AS 134, Okrajno glavarstvo Logatec, AE 1314–1327, tehnična enota 206, 1912, 13–19, 1317/206.

naseljenih, niti sem pristojnih ciganskih rodbin«. Podobna poročila so oddali tudi župani občin Bloke, Žilče, Rovte, Dole pri Idriji in Cerknica. Glede na popis Ciganov iz leta 1886 pa preseneča s svojim dopisom župan občine Godovič Ivan Pagon. Zapisal je, »da v tukajšnji občini ni sedaj nobenega Cigana, pač pa se nekje po svetu klatijo Cigani z imenom Full, kateri si lastijo, da imajo domovinsko pravico tu, kar pa še ni dognano. Koliko, da je vseh teh Ciganov, pa se ne more dognati.«³³³ Primer lepo kaže, kako se je občina otepala Ciganov, župan namreč ni bil prepričan v domovinsko pristojnost nedobrodošlih občanov. To je, kot smo videli, povzročalo tudi težave žandarjem in instituciji odgona.

Cigani z medvedoma v Kandiji
(KMJ NM, Posebne zbirke Boga Komelja, IN=810013470)

Tik pred prvo svetovno vojno je, podobno kot mnogi drugi pred njim, tudi pravnik Fran Ogrin v svojem podrobnem prispevku za rešitev perečega ciganskega vprašanja razglasil Cigane za eno največjih nadlog, zavoljo katere neprestano trpi

³³³ Prav tam.

predvsem podeželsko prebivalstvo. Kmetom delajo škodo, jim kradejo in jih goljufajo. Delo, s katerim si pošteni ljudje služijo vsakdanji kruh, Ciganom ne diši. »Že sam pojem ciganske narave, bolje rečeno, ciganske nenaravnosti (*Zigeunerunwesen*) kot tudi k temu oprijemajoče se zlo je izraženo v besedi ‚nomadsko življenje‘. Z roko v roki z neprestanim potepanjem Ciganov pa gre nemorala, odpor do dela in prizadevanje, da bi se kot parazit prehranjevali na telesu drugega. Posledica vsega tega zla je na eni strani odpor, nenaklonjenost in sovraštvo civilnega prebivalstva do Ciganov in zaprtost in čudno posebno življenje slednjih na drugi strani.«³³⁴

Fran Ogrin je menil, da je »cigansko zlo z vsemi svojimi posledicami v sramoto moderno urejeni državi«,³³⁵ oziroma da je Cigane »treba sistematično pripravljati za civilizacijo, kajti ciganske druhalni in njih življenje sredi med civilnim prebivalstvom je velik madež za moderne države.«³³⁶ Reševanja državne sramote bi se morala oblast lotiti brez odlašanja, sistematično in predvsem z veliko mero potrpežljivosti, četudi bi civiliziranje Ciganov trajalo pol stoletja.³³⁷ Odsvetoval je tudi preveč radikalen pristop k reševanju ciganske problematike, denimo, da se »Cigane loči od Cigank in pošlje obojne (seveda posebej) v tovarne, njih otroke pa v šolo in zavode.«³³⁸

Pri reševanju ciganskega vprašanja naj bi bili izredno pomembni vzgojni ukrepi, saj naj bi bilo splošno znano, da je njihova vzgoja popolnoma zanemarjena. Otroke naj bi ločili od slabega zgleda in vpliva staršev. Ciganski otroci namreč kljub šolski zakonodaji zaradi stalnih selitev niso obiskovali šol, da bi se česa naučili in se civilizirali. Oblast naj bi torej uredila, da bi šole redno obiskovali.³³⁹

³³⁴ *Laibacher Zeitung, Die Zigeunerfrage*, 18. in 19. 7. 1913.

³³⁵ Ogrin, Cigansko vprašanje, str. 111.

³³⁶ Prav tam, str. 116.

³³⁷ Prav tam.

³³⁸ Prav tam, str. 111.

³³⁹ O problemu šoloobveznih otrok se je npr. leta 1887 razpisal avtor članka O šolskem poslovanju v *Dolenjskih novicah*, ki je poudaril, da ciganski otroci ne obiskujejo šole, čeprav bi jim bil pouk bolj potreben kot drugim – »normalnim« – otrokom, ki zaradi

Poostiril naj bi se tudi policijski nadzor, uredili naj bi jim državljanstvo in domovinstvo in rešili vprašanje odgona in odprave Ciganov. Cigane bi tudi pritegnili k delu. V poboljševalnicah bi prevzgjajali mlade od 14 do 18 let, odrasli Cigani pa bi se priučili k delu v prisilnih delavnicah. Uporabili bi jih lahko zlasti za javna dela. Pri tem ni zanemarljivo, da je Ogrin opažal, da naj bi se Cigani v primerjavi s prejšnjimi leti ne pečali več toliko s krajo in goljufijo, kar se tiče delavnosti Ciganov, pa ugotavlja, da se je situacija tudi na tem področju malenkost izboljšala in da največ Ciganov dela pri cestnih delih, pri popravljanju cest in tolčenju gramoza za njihovo posipanje.³⁴⁰

CIGANSTVO V NOVONASTALI JUGOSLOVANSKI DRŽAVI

V novi jugoslovanski državni tvorbi so avstrijski zakon o potepuštvi in beraštvu iz leta 1885 nadomestili z novimi zakoni, ki pa se v glavnih potezah niso razlikovali od starega avstrijskega zakona. »Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi je leta 1921 za osebe, ki so se potepale in niso mogle dokazati, da se preživljajo na pošten način, prav tako predpisal kazen do 3 mesecev zapora. Takšne osebe so lahko oddali tudi v prisilno delavnico. Po novem kazenskem zakoniku iz leta 1929 se je z zaporom do enega leta kaznovalo delomrzneže, ki so se potepali in beračili. Vendar je bilo v primeru te kazni na sodišču najprej treba dokazati, da se je ta oseba resnično potepala zaradi delomrznosti.«³⁴¹

Zgoraj omenjeni Fran Ogrin je aktivno razmišljal o ciganskem vprašanju tudi v času kraljevine Jugoslavije. Za problematiko potepuških Ciganov je bilo največ zanimanja zlasti v času velike gospodarske in moralne krize v tridesetih letih 20. stoletja. Ogrin je ugotavljal, da je ciganstvo, beračenje in potepanje takrat dobilo »najboljše netivo in hranivo«. Omenjeno zlo naj bi iz dneva v dan naraščalo, navzlic nekaterim odredbam

kakšnih drugih ovir ne prihajajo v šolo. Slednji naj bi imeli namreč doma »ljubečo mater, ki jih vadi v verskih resnicah, da postanejo vsaj pravi kristjani«. Cigančki in Cigančice pa da take vzgoje nimajo, saj »Cigan misli, da ne potrebujejo znanja krščanskega nauka« in da zato tudi »ne poznajo božjih zapovedi kot so: posvečuj praznik, ne ubijaj, ne kradi itd.« Pisec se je zavzel, da bi morale višje oblasti poskrbeti, »da bi i ta zarod šolske postave tako izpolnjeval, kakor jih drugi občani izpolnjujejo. Seveda bi bilo to delo težavno, pa bi se vsaj sčasoma priveli otroci do delavnosti; tako bi se zatrl ta rod, ali bolj prav njihova grda navada.« – *Dolenjske novice*, 15. 10. 1887.

340 Ogrin, Cigansko vprašanje, str. 116. V časopisju sicer prevladuje negativen pogled na Cigane, a redko so bili deležni tudi pohvale. Poročilo o delih na cesti Muljava–Gabrovčič omenja 170 delavcev, med njimi »približno 40 Ciganov, ki prav pridno šuto tolčejo«. – *Dolenjske novice*, 28. 5. 1909.

341 Pančur, Problem samoodgovornosti, str. 142–143.

in pravnim predpisom, predvsem zaradi pereče brezposelnosti, ki je dajala »prav posebno pobudo za beračenje in postopanje, iz česar se rodi nadaljnje zlo – delomrznost«. ³⁴²

Pravnik dr. Ogrin je ugotavljal, da poleg potrebnih berači vse več mladih, zdravih ljudi, ki se potepajo kot delomrzneži iz kraja v kraj in so ponavadi nagnjeni k nemoralnim in zločinskim dejanjem. »Taki elementi so dostikrat tudi nasilni in nevarni posameznemu človeku ter vplivajo kvarno na mladino, posebno, ker vodijo s seboj mlado deco ali jo pošiljajo na beračenje. Prav posebno pa postaja ciganska nadloga čedalje bolj odvrtna in občutna.« ³⁴³

Za pobijanje omenjenega zla naj bi bili po mnenju dr. Ogrina obstoječi pravni predpisi povsem ustrezni. Med določbami kazenskega zakonika je navedel:

§ 158 Kdor iz delomrznosti preživi čas tako, da se potepa, vlačugari, da berači ali se profesionalno bavi z igrami na srečo, se kaznuje z zaporom do enega leta.

§ 159 Kdor napoti svojega otroka ali otroka, ki je pod njegovim nadzorom, beračit, se kaznuje z zaporom do 6 mesecev.

Ti dve določbi sta bili zelo pomembni za izvajanje § 52 kazenskega zakonika iz leta 1929, ki se je glasil: »Za osebo, ki je storila ob potepanju, beračenju in vlačuganju v povratku kakršnokoli kaznivo dejanje, ki se preganja po službeni dolžnosti, izreče sodišče sodbo, da jo je oddati po prestani izrečeni kazni v prisilno delavnico kot nevarno za javno varnost, če spozna, da je nagnjena na izvrševanje kaznivih dejanj, a je sposobna za delo. Pridržavanje traja najmanj 1 leto, najdalje 5 let.« ³⁴⁴

Paragrafa 158 in 52 kazenskega zakonika naj bi bila »važno sredstvo za pobijanje beračenja in potepanja«, med upravo pravnimi določbami pa je Ogrin izpostavil določila še vedno veljavnega starega avstrijskega odgonskega zakona z dne 27.

³⁴² Ogrin, Beračenje, potepanje in ciganstvo, str. 93.

³⁴³ Prav tam.

³⁴⁴ Prav tam, str. 94.

julija 1871, s katerimi smo se že seznanili. K temu je dodal pomembno naredbo bana Dravske banovine z dne 29. marca 1933 o podpiranju brezposelnih in pobijanju delomrznosti, ki je predvidevala »ustanovitev osrednjega pomožnega odbora na sedežu kraljevske banske uprave in občinskih pomožnih odborov pri občinah. Slednjim je naloženo, da sestavijo sezname brezposelnih in jih vodijo v evidenci, da podpirajo brezposelne s sredstvi posebnega sklada in da pazijo na njih kretanje. Brezposelni morajo biti v smislu § 10 naredbe opremljeni z razvidnico za brezposelne, ki jo izstavlja občina bivališča. Poleg te izkaznice morajo brezposelni imeti še druga po zakonu predpisana izkazila (poslovna, poselska knjižica), kadar so ta sicer predvidena.

Ker so določbe nadaljnjih paragrafov te naredbe važne za pobijanje beračenja (od hiše do hiše) in potepanja, se navajajo v celoti ali v izvlečku:

§ 11 Iskati dela pri pomožnih odborih zunaj okoliša lastne občine je dovoljeno samo takim osebam, ki se izkažejo z razvidnico za brezposelne, opremljeno z uradno ugotovitvijo občine o nemožnosti zaposlitve, odnosno prehrane v območju stalnega bivališča.

§ 12 Vsi organi javne varnosti so dolžni osebe, na katere naletijo pri iskanju zaposlitve ali podpor, legitimirati v smislu §§ 10 in 11 te naredbe. Če se dotična oseba ne more izkazati z izkazili po § 10 ter se na podlagi celotnega zaslišanja ugotovi, da je vzrok njenemu pohajkovanju delomrznost, jo je izročiti pristojnemu sodišču radi kazenskega pregona. Po 3. odstavku tega paragrafa je take osebe in one, ki zlorablajo javno dobrodelnost, odpraviti v domovinsko občino, brezposelne delomrzneže iz drugih banovin ali inozemce pa je izgnati iz banovine, oziroma iz države. Glede delomrznežev, ki so naši državljani, more sresko načelstvo razpisati tiralico v policijskem dnevniku, oziroma jih razglasiti za delomrzneže.

§ 13 Kjer je občinski pomožni odbor preskrbel za preživljanje ubožcev in nezaposlenih, je vsako beračenje od hiše

do hiše brezpogojno odpraviti. Osebe, ki se kljub temu zalotijo pri tem poslu, je napotiti pristojnemu pomožnemu odboru, v ponovnih primerih pa izročiti varnostnim organom, ki postopajo po prednjih odredbah te naredbe.

§ 14 Prekrške te naredbe (§§ 10, 11) je kaznovati neškodljivo sodno-kazenskemu postopanju. /.../ V smislu te naredbe je kaznivo tudi beračenje in potepanje, ako se vrši v zvezi z iskanjem zaposlitve na protipraven način, beračenje iz delomržnosti pa je sodno kaznivo.«³⁴⁵

Posebej izpostavljeno naj bi bilo seveda »ciganstvo, ki je v bistvu potepanje in beračenje iz delomržnosti«. Zato se morajo »pri pobijanju tega zla izvajati vse gori označene zakonite določbe. Njih uporaba je pa seveda pri Ciganih, ki jih označuje posebna lokavost in nestalnost, otežkočena. Za pobijanje ciganstva so tedaj potrebne še posebne odredbe.«³⁴⁶

Pravni predpisi za pobijanje beračenja, potepuštva in ciganstva so torej obstajali, mnogo pomanjkljivejša pa sta bila njihovo izvajanje in enotna organizacija za zatiranje naraščajočega zla. Ogrin je poudaril, da naj bi se vsako sodno ali policijsko kaznivo dejanje (tatvina, goljufija, nespodobno vedenje v javnosti, škoda na polju, pašniku ali v gozdu), ki ga zagrešijo berači, potepuhi ali Cigani, nemudoma naznanilo pristojnemu sodišču ali upravni oblasti (občini), ki naj bi takoj ukrepala z izrekom najstrožje po zakonu dopustne kazni. Kaznivo početje družbeno škodljivih elementov naj bi strogo nadzorovali zlasti orožniki, pa tudi občine. Slednje so morale skrbeti za javno, osebno in imovinsko varnost, moralo, red in mir, še posebej pa so morale nadzorovati potepuhe in pobijati beračenje, vzdrževati »poljsko policijo in red na /javni/ paši«. Občine naj bi tako imele zakonito možnost, da skupaj z orožništvom nastopajo »zoper Cigane, ki kradejo na polju in pasejo svoje konje po tujem svetu.«³⁴⁷

345 Prav tam, str. 94–95.

346 Prav tam, str. 95.

347 Prav tam, str. 95–96.

A Fran Ogrin je priznaval, da se tako izdana banska naredba iz leta 1933 kot tudi »razpis o pobijanju ciganstva« kraljevske banske uprave z dne 22. oktobra 1931 (ponovljen 8. junija 1935) v pogledu enotne organizacije za pobijanje tega zla izvajata ob zelo velikih težavah, čeprav sam »razpis« nudi podrejenim oblastvom dovolj manevrskega prostora za ustrezno ukrepanje proti ciganski nadlogi. Še boljša rešitev bi bil nov enoten zakon proti pobijanju tega zla, ki bi vseboval splošno prepoved beračenja. Poleg upravnih in kazenskih odredb zoper beraštvo, potepuštvo in zlasti ciganstvo pa naj bi ukrepali tudi na področju sociale. Hudo socialno breme za občine je bila namreč ubožna oskrba, ki naj bi jo izboljšali ob izdatni pomoči države in banovine. Država naj bi si še bolj prizadevala za odpravo brezposelnosti z izvajanjem velikih javnih del. Delazmožne in tiste brez lastnih sredstev za preživljanje bi lahko po vzoru Nemčije in Italije pritegnili k javnemu delu v prisilnih taboriščih. Delomrznеže, manj prištevne osebe in alkoholike naj bi navajali k delu in jih prevzgjajali v koristne člane družbe v novozgrajenih prisilnih zavodih. Poleg javne borze dela in zasebnih društev naj bi delo posredovale tudi državne in okrajne (občinske) posredovalnice dela, z namenom, »da je vedno znano stanje o nezaposlenosti in o številu služb, ki se oddajajo in iščejo v dotičnem, pa tudi v sosednem upravnem okolišu. Te posredovalnice dela naj bi vršile tudi zadostno preskrbo brezposelnih, dokler ne dobijo dela, oziroma kolikor se ne morejo takoj pritegniti k skupnemu življenju v javnih taboriščih in k skupnemu delu pri javnih napravah. Ako se združi brezhibno izvajanje upravnih in upravno-kazenskih ter socialnih odredb, se bo moglo beračenje, potepuštvo in ciganstvo ob skrbni organizaciji ne samo omiliti, marveč v veliki meri sploh odpraviti.«³⁴⁸

V zvezi s ciganskim vprašanjem je Ogrin končno posebej naglasil, da je napočil skrajni čas za odločitev, »ali je Cigane in njih življenje vključiti v obstoječi socialni in državni red (z rednim izpolnjevanjem šolske in vojaške dolžnosti itd.), ali pa je

348 Prav tam, str. 96.

Cigane eliminirati iz zveze s splošno družbo, tako da se jih naseli npr. na posameznih samotnih otokih ob morski obali, kakor je bilo to že v nekem listu nasvetovano. Ciganska nadloga postaja namreč ob rastočem številu Ciganov že opasna za javni red in moralo.«³⁴⁹

Ciganska družina, julij 1958
(MNZS, Fototeka, foto: Edi Šelhaus, DE1833-11)

Leta 1936 se je z zanimivim pogledom na cigansko nadlogo v odročni Beli Krajini oglasil tudi Špiro Vrankovič, ki je predlagal, da je treba to nesrečno ljudstvo kolonizirati, ker neprestano ogroža narodovo zdravje in gospodarstvo. Zaostalo belokranjsko podeželje je označil kot zelo primerno gojišče za razne parazite in nezdrave pojave, a »največje zlo, ki razkrajja in izčrpava življenjske sokove belokranjskega prebivalstva v gospodarstvu in zdravju, so belokranjski Cigani. Kakor da se je mati narava hudo zmotila, ko je ta nesrečna človeška bitja

349 Prav tam.

prignala sem, v popolnoma pasiven kraj, kjer ubogi Belokranjec komaj samega sebe prehranjuje na trdi ilovici.«³⁵⁰

O duševnih značilnostih, telesnih sposobnostih in življenjskih razmerah belokranjskih Ciganov je Vrankovič zapisal, da jih ne gre primerjati s slavenskimi kotlarji ali vojvodinskimi muzikanti, »ki so gmotno precej dobro stoječi ljudje in ki zavzemajo v človeški družbi vendar nekakšno mesto«. Belokranjski Cigani namreč v primerjavi z njimi »stojijo neprimerno nižje. Kdor jih dobro pozna, ve, da nimajo nobene npravne zavesti, kakor tudi ne občutja krivde, ker živijo v prepričanju, da jim je dovoljeno vse, kar od njih zahtevajo nagoni. Delomrzni in tudi nesposobni za resno delo, ravnodušni nasproti vsemu, sestradani, gologlavi, bosji in raztrgani se klatijo iz vasi v vas, iz gozda v gozd, večno prenašajoč svoje plesnive, raztrgane šotore. Raztreseni po vsej Beli Krajini /.../ razkrajajo zdravi organizem našega ljudstva, zanje ni zakona, vere in morale, oni hočejo brezbržno življenje na račun tujih žuljev.« Poleg tega živijo »večinoma v priležništvu, ker to najbolj ugaja njihovim nemirnim potepuškim naravi in njihovim večnim negotovostim. Če prištejemo k temu še siromaštvo, različne bolezni, precejšnja nagnjenost k alkoholu, nam mora biti jasno, da Cigani niso v stanju voditi vsakdanji boj za obstanek, še manj, da bi skrbeli za redno rodbinsko življenje.«³⁵¹

Vrankovič je menil, da naj bi bili belokranjski Cigani »hudi škodljivci, pravi bič božji našega kmeta«. Tožil je, da nenehno uničujejo gozdove, da je njihov večni ogenj pred šotori zakurjen z ukradenimi drvami. S svojim hitrim množenjem naj bi dušili in siromašili Belo Krajino, zato je predlagal, da bi jih kolonizirali nekje drugje v Jugoslaviji, saj naj bi bilo neobdelane zemlje dovolj. Primeren kotichek za Cigane bi lahko po njegovem predlogu našli čisto v bližini, »na ogromnem neokrnjenem veleposestvu Auerspergov«, kjer ne manjka neobdelane zemlje, zanemarjenih pašnikov in travnikov, v gozdovih naj bi trohnel les, nekatera

350 *Jutro*, 14. 6. 1936.

351 Prav tam.

naselja pa naj bi bila popolnoma prazna ali v razvalinah. »Tu naj bi belokranjski Cigani – v primerni razdalji od večjih krajev – poizkusili z lastnimi rokami obdelovati zemljo in se truditi za vsakdanji kruh.«³⁵²

Vrankovič se je skliceval na zgledе drugih držav (Avstrija, Češkoslovaška, Madžarska, Bolgarija), ki so »za svoje Cigane pohajkovalce in kandidate ječe« uredile taborišča za prisilno delo, »ki so pod stalnim nadzorom oblasti, ki vodijo kontrolo nad posamezniki s pomočjo strogo obvezne kartoteke in s tetoviranjem. Vsekakor je na ta način oblastvom zelo olajšano delo glede identifikacije po najrazličnejših zločinih, h katerim so Cigani nagnjeni in ki jih dosledno radi zvrčajo na druge. Z ustanovitvijo takšnih taborišč za prisilno delo pojenjajo zločini, a tudi vloženi denar se polagoma amortizira. Še delomrzneži sami imajo od tega korist, ker se navadijo dela, zaslužijo vsaj za obleko in čevlje, ženske pa se naučijo gospodinjsva. Za obdelavo polja dobe taborjani seveda od države potrebno orodje, kakor tudi semena, živino in druge nujne potrebščine. Kakor rečeno, končni uspeh vsega je zelo važen – število zločinov naglo pada; zasebna lastnina, za katero je siromašni kmet občutljiv, potem ni več tako brezobzirno ogrožena...«³⁵³ Vrankovič je zato izrazil upanje, da bo tudi jugoslovanska država našla sredstva za koloniziranje nadležnih belokranjskih Ciganov. Pa ne samo zaradi njihovega razbojništva, temveč tudi zato, ker so bili nevarni prenašalci bolezni.

Ciganski način življenja, ki se ni oziral na priporočila takratnih higienikov, naj bi namreč hudo ogrožal zdravje belokranjskega prebivalstva in tudi živine. Njihova neumita in nepočesana telesa ter nesnažna bivališča naj bi bila prava žarišča kužnih bolezni. »V takih razmerah in ob najboljši volji oblasti so vse koristne in stroge zdravstvene odredbe zaman. Vse zdravstveno delo ne bo imelo trajnega in polnega uspeha, dokler

352 Prav tam.

353 Prav tam.

ne bo iz Bele Krajine popolnoma izginila ciganska nevarnost, odpravljena s pomočjo temeljitega koloniziranja.«³⁵⁴

Zavoljo tega, ker Cigan pač ostane Cigan, je Vrankovič nasprotoval poskusom njihove integracije v belokranjsko okolje. Menil je, da »samo duševno in telesno zdrav narod more vzdržati v življenju in s pridom izkoristiti vse pridobitve kulture in civilizacije. Cigan pa ostane Cigan po svoji zunanosti in notranosti. To naj si zapomnijo zlasti oni, ki se tako vneto zavzemajo za zgraditev ciganske šole v Beli Krajini in silijo Cigane v zakon, ko se že brez tega množijo kakor kunci. Mar mislijo ciganski odrešeniki, da bodo le na ta način rešili gospodarske in zdravstvene probleme Bele Krajine? Danes se v mnogih kulturnih državah propagira evgenika, veda, ki ji pritiče naloga, da pri posameznih narodih popravlja in ustvarja čisto pleme, da se ojači bodoče potomstvo. In pri nas? Bela Krajina, ki nam je dala že nekaj slavnih pesnikov in javnih delavcev, naj se na račun demokracije obogati z moderno cigansko šolo na Kanižarici?«³⁵⁵

Kakšne evgenične prijeme naj bi oblasti konkretno uporabile proti belokranjskim Ciganom, proticigansko nastrojeni Vrankovič ni pojasnil. Rešitev ciganskega vprašanja kot najhujšega gospodarskega in zdravstvenega vprašanja Bele Krajine je še vedno videl v njihovi prisilni kolonizaciji. Vztrajal je, da so Cigani nepotreben tujek v tkivu Bele Krajine, ki se ga je potrebno hitro znebiti. Mati narava naj bi to nadlogo namreč zanesla tja povsem po pomoti, da povečuje siromaštvo že tako ali tako ubogih krajev.

354 Prav tam.

355 Prav tam.

NEKAJ ARHIVSKIH POROČIL IN ODREDB O »POBIJANJU CIGANSTVA«

Tudi v novi državi so številni problemi na področju javne varnosti ostali podobni tistim, s katerimi so se srečevale že oblasti rajne Habsburške monarhije. Oddelek za javno varnost ministrstva za notranje zadeve je že v dvajsetih letih, torej v času pred diktaturo in pred ustanovitvijo Dravske banovine (1929–1941), ugotavljal, da sta »potepuštvo in brezdelje največja nevarnost za javno varnost in red. Od potepuštva do zločina često ni niti en korak in potepuhi dajejo največ zločincev. Radi tega se že samo potepuštvo in brezdelje preganja in kaznuje. Znano je, da se mnoge ciganske družine tudi sedaj klatijo iz enega kraja v drugi, a kadar jih kaka policijska oblast zasači v svojem področju na klatenju in jih začne navajati, da se na gotovem kraju nase- lijo, trdijo, da so se že na drugem nastanili, a to jim je samo izgovor, da se izognejo stalni naselitvi in nadaljujejo potepuško življenje.« Večji del Ciganov »nadaljuje potepuško življenje pod pretvezo, da gredo v ta ali oni kraj radi dela, a njim ni do tega, ker ne prevzamejo nikjer nobenega posla, ampak se klatijo iz kraja v kraj, se vdajajo prosjačenju, goljufiji in tatvini, kar je vse v škodo splošne varnosti in v breme oblastvom. Ob priliki zadnjih

čestih gozdnih požarov so neke politične oblasti dognale, da so te požare zanetili Cigani, ki so bili nastanjeni v gozdovih.«³⁵⁶

Zaradi vseh »slabih posledic«, ki so glede na pritožbe nastajale zaradi potepuškega in brezdelnega načina življenja Ciganov, je veliki župan ljubljanske oblasti dr. Fran Vodopivec dne 14. septembra 1928 izdal ukaz, »da se napravi konec ciganskemu klatenju, ki se je vršilo v prvi vrsti radi nezadostnega nadzorstva oblastev nad Cigani in ker se s Cigani ni postopalo tako, kakor je bilo zapovedano«. Vodopivec je podrejenim oblastvom pravzaprav priobčil odlok ministrstva za notranje zadeve z dne 22. avgusta 1928, ki je odredil, da morajo biti Cigani »kakor vsi državljani nastanjeni stalno na enem določenem mestu in biti člani ene občine«. Tistim, »ki do sedaj niso pripadali nobeni občini«, naj se izkaže mesto stalnega bivanja, tistim, »ki hočejo iti iz kraja, kjer jim je določeno stalno bivališče«, pa naj pristojne občinske oblasti izdajo potna dovoljenja, kjer naj se poleg podatkov o dotičnih osebah navede tudi, »kam, v kateri kraj, za koliko časa in radi česar gredo«. Nepoznane Cigane, ki se brez posla in brez dovoljenja potepajo, naj občinske oblasti takoj izročijo policijski oblasti, brezdelno potikanje Ciganov pa naj se kaznuje po zakonu o zaščiti javne varnosti in reda v državi s predvideno kaznijo do 3 mesecev zopora in z oddajo v prisilno delavnico. V primerih kaznovanja Ciganov naj se ravnajo tudi po čl. 4 uredbe o pospeševanju poslov sodnih in preiskovalnih oblasti. Skratka, oblasti naj ciganskim potepuhom nikakor ne dopuščajo, da se prosto potepajo, pa četudi samo po občini, kjer so nastanjeni. Oblasti naj Cigane stalno nadzirajo, kontrolirajo pa naj tudi njihovo živino in, ali imajo ustrezne živinske potne liste. Veliki župan je ukaz zaključil: »Cigane, ki pridejo iz inozemstva in ki niso nastanjeni v naši kraljevini, je takoj odgnati čez mejo.«³⁵⁷

S ciganskim vprašanjem se je v tridesetih letih intenzivno ukvarjala tudi kraljevska banska uprava. V sodelovanju s po-

356 ARS, AS 131, Okrajno glavarstvo Kranj, AE 1029–1041, tehnična enota 69, mapa Cigansko vprašanje, Dopis velikega župana ljubljanske oblasti z dne 14. 9. 1928.
357 Prav tam.

veljstvom dravskega žandarmerijskega polka in policijo se je z različnimi okrožnicami in ukrepi trudila urediti perečo problematiko, saj so se Cigani »še naprej potikali naokrog in v mnogih primerih izvršili kazniva dejanja«. Z različnimi izgovori se tudi niso hoteli stalno naseliti, s tem pa »samo podaljšujejo dosedanje potepuško življenje«, ki je polno kraj in prevar.³⁵⁸

Ministrstvo za notranje zadeve je poleti 1930 obvestilo upravo Dravske banovine, da se v zadnjem času vse pogosteje pojavlja razbojništvo. Veliko nevarnost za javno varnost naj bi predstavljali tudi pobegli zaporniki in drugi oboroženi neznanci. »Prav tako so vse bolj pogoste kraje, ropi in vlomi, ki jih, glede na prejeta poročila, največkrat vršijo Cigani, potepuhi, ki so se razlezli po celi deželi.« Ministrstvo je bansko upravo pozvalo, da v sodelovanju z žandarmerijo nemudoma ukrene vse potrebno za zagotovitev javne varnosti in zatiranje kriminalitete. Tako pristojne oblasti kot orožniki naj bodo pozorni na vse sumljive osebe, nezaposlene in brezdelneže, na bivše obsojence ali pogojno izpuščene, ki se, kot je splošno znano, radi ponovno vračajo med storilce kaznivih dejanj. Najbolj učinkovit ukrep za odvracanje od hudodelstev naj bi bili po prepričanju ministrstva takojšnja hitra in energična preiskava zagrešenega zločina kot tudi hiter pregon in prijetje storilcev. Ministrstvo je predlagalo, da naj se pritiska na načelnike teritorijev, kjer se je zgodilo več razbojništev in drugih kaznivih dejanj, če ti ne bi bili uspešni pri njihovem razjasnjevanju in pri lovljenju storilcev. V primeru, da so načelniki in njihovi podrejeni pri svojem delu premalo dejavni in neuspešni, naj se jih pokliče na zagovor, lahko pa se jih tudi zamenja z bolj odločnimi in sposobnimi. Podobno naj se ravna ob nevestnem, nezanesljivem in zanikrnem ravnanju občinskih uradnikov, ki naj bi bili obenem zelo slabo nadzorovani tudi s strani nadzorne oblasti. Tako sreski načelniki kot občinske oblasti naj torej kar najstrožje postopajo zlasti s potepuški Cigani. In končno, kraljevska banska uprava in žandarmerijsko poveljstvo »naj odredita posebne inšpektorje, ki

358 Prav tam, Dopis kraljevske banske uprave, 3. 7. 1930.

bodo v najbolj ogroženih krajih čim bolj pogosto vršili kontrolo, ali se vsi naročeni ukrepi s strani za to poklicanih organov izvajajo v popolnosti, o vsaki, še tako majhni nepravilnosti pa naj takoj obvestijo tudi ministrstvo.« Ban ing. Dušan Serbec je v zvezi z navedenim obvestilom ministrstva za notranje zadeve odločno pozval vse podrejene organe, da naj opozorila jemljejo skrajno resno, da naj čimprej zatrejo potikanje Ciganov in s tem povezano naraščanje kriminala v državi.³⁵⁹

A razmere se kljub vsem ukrepom niso vidno izboljšale. Naslednje leto je bilo stanje ciganskega vprašanja, kot je razvidno iz dopisa bana Draga Marušiča, približno sledeče:

»Cigani, kolikor jih je v Dravski banovini, so po večini stalno nastanjeni. Od teh jih je največ v srezu Murska Sobota in sicer 572, v srezu Dolnja Lendava 23 družin, v srezu Novo mesto 179, v srezu Kočevje okrog 40. Večje število jih je še v črnomaljskem in metliškem srezu, nekaj jih je tudi še po nekaterih drugih srezih. Skupno število se po dobljenih – deloma še netočnih – podatkih ceni okrog 1100. Dasi so ti Cigani tukaj naseljeni, se vendar mnogokrat oddaljujejo iz svojih selišč. Iz več poročil je razvidno tudi, da sreski načelniki še niso storili vsega, da se odkaže Ciganom stalno bivališče in da dobe domovinstvo v odrejeni občini.«³⁶⁰

A po mnenju banske uprave so mnogo večjo nadlogo predstavljale »dostikrat prav močne tolpe Ciganov, ki se priklatijo iz sosednje Savske banovine. Tako se je npr. 29. julija 1931 pojavila v rajonu novomeškega orožniškega voda tolpa Ciganov iz rodu Gomanov iz Savske banovine. Bilo jih je za 22 voz. Žandarmerija jih je pognala proti Št. Jerneju, kjer so pa Cigani – ker so bili na vozovih – pobegnili v smeri proti Kostanjevici. Pozneje so bili zatečeni v veliki Krakovski šumi in so bili deloma pognani v Savsko banovino, deloma so pobegnili v brežiški srez. Grupa Gomanov /42 oseb z 11 vozovi/ se je približno v istem času pojavila v srezu Krško.«³⁶¹

359 Prav tam, Dopis kraljevske banske uprave z dne 2. avgusta 1930.

360 ARS, AS 137, 06 Radovljica, 1216, Okrožnice 1923–40, mapa Cigansko vprašanje, Dopis kraljevske banske uprave Dravske banovine z dne 22. oktobra 1931.

361 Prav tam.

Navzlic vsem varnostnim odredbam naj bi redko minil dan brez poročila o kriminaliteti Ciganov. Dopis kot drastičen primer navaja, da naj bi 10. septembra 1931 »grupa okrog 10 Ciganov v gozdu blizu Nove vasi v srezu Ptuj zajela neko ženo in jo nekaj časa zadrževala v taborišču. Pri tem jo je 7 Ciganov posililo. Isti Cigani so že prej v Vurbergu izvršili vlomno tatvino večjega obsega. Žandarmeriji se je posrečilo, da je 4 bandite ujela, ostali so pa pobegnili. Na mestu taborišča je našla žandarmerija več strelnega orožja in municije.«³⁶²

Navedeni primer naj bi kazal, kako nevarni naj bi bili Cigani. Delo žandarjev naj bi bilo zelo otežkočeno, ker so morali ciganskim tolpom, ki so imele navadno vozove, slediti peš. Naslednjo težavo pri delu žandarjev naj bi predstavljala sodišča, pa tudi sreska načelstva, ki se preprosto niso hotela oziroma so se nerada ukvarjala z ujetimi Cigani in so se jih hotela čimprej znebiti tako, da so jih preprosto odpravila dalje.

Ban Marušič je zato sreskim načelstvom, policijski upravi v Ljubljani in predstojništvom mestne policije v Mariboru in Celju ponovno naročil, da v praksi dejansko izvršujejo okrožnico z dne 3. julija 1930 o ureditvi ciganskega vprašanja kot tudi okrožnico z dne 2. septembra 1930 o ukrepih za pospeševanje javne varnosti, saj naj bi se le tako doseglo »zadovoljivejše stanje«. Za Cigane, nastanjene v Dravski banovini, je ban 22. oktobra 1931 »konkretno naročil:

1. Vsi Cigani domačini morajo biti nastanjene v odrejenem kraju in morajo biti pristojni v eni tukajšnjih občin.
2. Onim, ki dosedaj ne pripadajo nobeni občini, odredite kraj stalnega bivališča in poskrbite, da si pridobijo domovinstvo. Delati je na tem, da se Cigani sklenjeno naseljujejo. Gradnja ciganskih hiš in kolib v gozdovih in skritih krajih se ne sme dopuščati. Občine naj sestavijo v ta namen sezname vseh v dotični občini bivajočih Ciganov, pa naj bo njihovo domovinstvo že dognano ali ne. Seznam naj obsega te-le rubrike: Zaporedna številka, rodbinsko in roj-

³⁶² Prav tam.

stno ime, starost, bivališče, pristojnost in večja rubrika za opombo, kjer naj se vpišejo posebni znaki Ciganov in eventualne kazni. En seznam pridrži občina za svojo uporabo, prepise pa predloži sreskemu načelstvu in pristojni orožniški postaji. Vsako spremembo mora občina tekoče zabeleževati in obveščati sresko načelstvo in orožniško postajo.

3. Brez nujnega razloga se Ciganu ne sme dopustiti, da bi odšel iz okolice, kjer ima redno bivališče. O priliki popisovanja naj občina vsakemu to predoči in mu zagrozi, da bo drugače kaznovan zaradi potepuštva in oddan v prisilno delavnico. To naj oblastva in organi povedo tudi ob vsaki drugi priliki, ko bodo imeli z njimi opravka. Nasprotno pa naj oblastva tudi skrbje, da bodo Cigani v svojem kraju dobili možnost za preživljanje. Če pa mora Cigan radi za služka res iz svojega kraja, mu županstvo izda potrdilo za potovanje, na katerem se mora označiti: Rodbinsko in rojstno ime, starost, osebni opis, posebni znaki, kam potuje za kateri čas in po kakšnem opravku. Načelno se potrdilo ne sme izdati za potovanje izven dotičnega sreza.
4. Ciganska selišča naj žandarmerija od časa do časa ponoči in podnevi nepričakovano kontrolira. Pri kontroli naj bo oseba, ki Cigane v naselju osebno pozna, da se more dognati, ali se ni kdo brez dovoljenja odstranil. Vzrok odsotnosti se mora točno ugotoviti ter po vrnitvi dognati, kod je Cigan hodil. Preišče naj se obenem, ali ni sledov kaznivih dejanj /ukradeno blago itd./ ter naj se v danem slučaju uvede kazensko postopanje. V večjih seliščih in sploh, kjer bi bilo potrebno, naj se za kontrolo pritegne tudi moštvo sosednih orožniških postaj, da med kontrolo zločinski Cigani ne pobegnejo. V vsakem ciganskem selišču naj ima žandarmerija svojega zaupnika, ki ima dolžnost javiti vse, kar sumljivega opazi.
5. Žandarmerija mora vsakega Cigana, na katerega naleti ob patroljiranju, perlustrirati /pregledati, preiskati/, da ugotovi, ali ima dovoljenje za potovanje in sploh da ugotovi

njegovo identiteto. Pri kontroli se mora vedno pregledati roba, ki jo Cigani nosijo ali vozijo s seboj. Če se pri tem dožene, da Cigan brez dovoljenja potuje, ga je treba odpraviti v njegovo redno bivališče, v danem slučaju pa povzročiti kazensko postopanje. Ciganom je na vse mogoče načine zagreniti gibanje izven domačije, treba jih je na vsakem koraku vznemirjati. Taborjenja na prostem jim ne dopuščati. Vsak posestnik, na čigar zemljišču so se ustavili, naj to takoj javi žandarmeriji ali županstvu. Pristop na sejmišče naj se jim zabrani.

6. Ciganom naj se načeloma ne izdajajo dovoljenja za obhodne obrti. V izjemnih slučajih je v licencah izrecno označiti, da je spremstvo rodbinskih članov izključeno.
7. Zoper Cigane, ki se brez dovoljenja potepajo, naj se povzroči postopanje po § 158 kazenskega zakonika in čl. 12 zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi, ako ni povoda za zasledovanje po kakem drugem zakonu.
8. Najtočnejše naj se izvršujejo predpisi o izdaji živinskih potnih listov za živino, ki jo posedujejo Cigani, kontrolira naj se, ali imajo potrebne živinske potne liste in ali živina ni ukradena ali očitno bolna na nalezljivih boleznih. Ciganski konji naj se iz veterinarsko-policijskih ozirov ne dopuščajo na sejmišču. Ne dopušča se jim imeti psov, ker so jim nepotrebni, a jih tudi naučijo, da z lajanjem opozarjajo na prihod žandarmov, ali jih dresirajo za lov na divjačino.«³⁶³

Navedenih 8 točk zgovorno slika željo oblasti, da bi se izboljšala javna varnost in učinkovitost organov pregona. Cigane naj bi s strogimi ukrepi bolj kot doslej nadzorovali, disciplinirali, pa četudi bi jim ob tem zagrenili življenje. Tuje Cigane naj bi se takoj vrnilo tja, od koder so prišli, že na meji banovine, saj »potnih listov ali drugih dokumentov itak nimajo. Ker se je izkazalo, da od časa do časa vpadajo v Dravsko banovino ciganske tolpe iz sosednje Savske banovine, naročam posebno sreskim načelstvom ob meji Savske banovine ter občinam in

³⁶³ Prav tam.

orožniškimi postajami v teh srezih, da preprečijo dohod takih band. Če se pa že kje pojavijo, naj se po najkrajši poti iztirajo, od koder so prišle.« Ban Marušič je na koncu od vseh občin in orožniških enot zahteval, da mu do 1. januarja 1932 poročajo o uspehih svojega dela.³⁶⁴

Sreski načelnik v Kranju dr. Fran Ogrin je glede na banovo zahtevo dne 18. novembra 1931 pozval vsa županstva, da se strogo držijo odloka z dne 22. oktobra 1931 in posebej opozoril na določilo, da Cigani ne smejo imeti psov in da naj se opozori prebivalstvo, »da ne sklepa s Cigani nikakih kupčij, zlasti ne kupuje od njih konj, ker so kupci navadno vedno prevarani. Pri ciganskih konjih je vedno tudi velika verjetnost ali možnost, da ima žival kužno bolezen.« Sreski načelnik je županstva pozval, da naj mu do 15. decembra 1931 »zanesljivo poročajo o številu nastanjenih in o številu potujočih Ciganov ter kaj bi bilo eventualno še potrebno ukreniti, da se rešimo ciganske nadloge«.³⁶⁵

Županstvo Hrastje, če ga vzamemo za primer, je 14. decembra 1931 sreskemu načelniku Ogrinu poročalo, »da v občini ni stalno nastanjenih Ciganov. Potujočih Ciganov, ki so se v občini zadržali po en dan do dva, je bilo v letu 1931 do 350 oseb, ki so se delile v več družin. Cigani so res v veliko nadlogo, da se ta nadloga omeji, bi bilo potrebno: 1. da se jim določi skupna zemlja, na kateri bi morali Cigani stanovati in jo obdelovati; 2. vsako beračenje in nadlegovanje ljudstva naj bi se jim zakonito prepovedalo, prestopki pa strogo kaznovali.«³⁶⁶

K temu dodajmo, da je sreski načelnik Ogrin že pred izidom »razpisa o pobijanju ciganstva« z dne 22. oktobra 1931 zaradi vse pogostejših pritožb nad potepuški Cigani pozval županstva, da naj proti ciganstvu postopajo glede na navodila z dne 20. septembra 1928 in da naj se držijo zlasti določil pod točkami 1 do 4, »glasom katerih morajo biti Cigani nekje stalno nastanjeni,

³⁶⁴ Prav tam.

³⁶⁵ ARS, AS 131, Okrajno glavarstvo Kranj, AE 1029–1041, tehnična enota 69, mapa Cigansko vprašanje, Dopis sreskega načelstva v Kranju z dne 18. 11. 1931.

³⁶⁶ Prav tam, Dopis županstva Hrastje z dne 14. 12. 1931.

Šotori v snegu. Reportaža o Ciganih pri Krškem, januar 1967
(MNZS, Fototeka, foto: Svetozar Busić, DE3913-4 in DE3913-9)

da morajo, če hočejo oditi iz kraja, dobiti pri županstvu bivališča objavo, da se morajo, če se potepajo brez posla, oddati nadzorni oblasti itd.« Ogrin je opozarjal tudi na nedopustno ravnanje nekaterih županstev ob izdajanju delavskih knjižic, saj naj bi

se s tem »dala Ciganom le še boljša prilika za potepanje itd.« Ogrin je županstva pozval k bolj energičnemu sodelovanju, da bi se ublažila ciganska nadloga: Potrebna navodila je poslal tudi orožniškim postajam, katerih stalež naj bi bil po njegovem mnenju »nezadosten, da bi mogli sami z uspehom vršiti vse naloge, ki se jim nalagajo« v boju proti ciganstvu.³⁶⁷

Nekatera ohranjena poročila pričajo, da se banova proticiganska odredba z dne 22. oktobra 1931 ni povsod točno izvajala, oziroma da se sploh ni izvajala. Iz poročila, ki ga je dne 29. maja 1935 na bansko upravo poslalo sresko načelstvo v Radovljici, je razbrati, da so se pojavljale težave z vodenjem evidence Ciganov, ki da ni popolna; da so nekaj časa sicer izdajali potrdila za potovanje na področju sreza, a da so to v zadnjem času enostavno opustili. Pohvalili so se, da so nad Cigani – zlasti poleti – izvajali kar najstrožjo kontrolo in da so se ti zaradi tega začeli srezu izogibati. Glede na dopis banske uprave z dne 23. 4. 1935, v katerem je ta poizvedovala, kako se izvaja omenjeni »razpis o pobijanju ciganstva« in ali bi bilo potrebno odredbe glede na razmere še dopolniti ali spremeniti,³⁶⁸ pa je sresko načelstvo v Radovljici odgovorilo, da »z ozirom na okolnost, da je v srezu nastanjenih le manjše število Ciganov in da ciganska nadloga ni občutna, ne bi bila potrebna poostreitev predpisov, ki jih vsebuje okrožnica z dne 22. oktobra 1931«.³⁶⁹

Ban Dinko Puc je 8. junija 1935 ponovil navodila okrožnice iz leta 1931 in jih na koncu še nekoliko dopolnil. Odredil je:

1. Orožni listi in dovoljenja za nabavo ali posest orožja se Ciganom ne smejo izdajati. Pri perlustracijah naj se preišče zlasti tudi, ali Cigani posedujejo orožje, municijo in eksplozive.
2. Domovinstvo oziroma članstvo občine gotovo v mnogih slučajih še vedno ni dognano. Zato naročam, da se v tem cilju dela dalje z vso energijo ter opozarjam na predmetne

³⁶⁷ Prav tam, Dopis sreskega načelstva v Kranju z dne 9. 10. 1931.

³⁶⁸ ARS, AS 137, 06 Radovljica, 1216, Okrožnice 1923–40, mapa Cigansko vprašanje, Dopis banske uprave z dne 23. 4. 1935.

³⁶⁹ Prav tam, Dopis sreskega načelstva v Radovljici z dne 29. maja 1935.

predpise zakona o občinah, posebno na § 17, s katerim je omogočeno pridobiti članstvo občine že s petletnim bivanjem v občini.

3. Urede naj se matrike Ciganov (rojstva, poroke, smrtni slučaji).
4. Razmotriva naj se, da se za vse Cigane uvedejo osebne legitimacije s fotografijami. Ako je to izvedljivo, naj se legitimacije izdajo brez stroškov. Pri izdaji kakršnegakoli dokumenta Ciganom je treba postopati z vso opreznostjo in natančnostjo.³⁷⁰

Zanimiva je zlasti odredjena ureditev matrik Ciganov, saj naj bi bili tozadevni podatki občinam pri urejanju vprašanja pristojnosti Ciganov lahko dejansko v pomoč. V to nas prepriča, denimo, dopis županstva občine Kropa z dne 22. marca 1933 sreskemu načelstvu v Radovljici glede domovinstva Rajhartov. Župan Franc Šolar je v njem poročal, da je bil »v tukajšnji fari in občini krščen dne 12. 8. 1785 leta Cigan Franc Rajhart. Rojen je bil ta Cigan, čigar oče je bil Martin, mati Marjana, roj. Tiber, na Brezovici, občina Ovsišje. Od dne 12. 8. 1785 pa do leta 1917 ni bil v tukajšnji občini niti rojen niti krščen noben Cigan. Ne more se dognati, ali je bil leta 1785 rojeni Franc Rajhart poročen ali ne. Po večini niso Cigani nikjer poročeni in najbrže tudi imenovani ni bil. Domovinstva si ni mogel pridobiti, ker so Cigani Rajhart nestalnega bivališča. Vzrok, zakaj se od tistega časa vsi Cigani z imenom Rajhart prištevajo kot v občino Kropa pristojni, ni znan, tem manj, ker tudi leta 1785 rojeni Cigan na Brezovici ni imel domovinstva v Kropi.«³⁷¹

Čeprav naj bi ponovljeni »razpis o pobijanju ciganstva« z dne 8. junija 1935 natančno določal, kako naj občine in druga oblastva postopajo s Cigani, je praksa pokazala, da se ta ponekod »v ničemer ne izvaja«. Žandarmerijska postaja Domžale je junija 1937 npr. poročala, da »nima nobena občina popisanih svojih Ciganov, niti niso za Cigane določene pristojne občine, temveč se Cigani še bolj kot prej klatijo iz kraja v kraj in izvršujejo

kazniva dejanja. /.../ Vsi Cigani so brez vsakih izkazil in si imena ob priliki kontrole od strani žandarmov poljubno izmišljajo. Cigani, ki posedujejo licence za izvrševanje obhodnih obrti, vlačijo cele trope rodbinskih članov s seboj, a poleg teh še Cigane od drugih družin, ne meneč se za tozadevno prepoved.«³⁷²

Poročilo v nadaljevanju navaja še konkreten primer: »Dne 19. februarja je patrola tukajšnje stanice ob priliki nočne zasede pri hiši Orehek Maksa na Gorjušah št. 7, občina Dob, srez Kamnik, zasačila enega Cigana in Ciganko, ki sta prenočevala pri omenjeni hiši. Pri kontroli je Cigan izpovedal, da se piše Levankovič Franc /po vsej verjetnosti Levakovič, op.a./, star 20 let, rojen v Stari Vrhniki, pristojen na Vrhniko, sin pokojnih Jurija in Marije Levankovič, a Ciganka je navedla, da je Rajhard Marija, stara 23 let iz Laškega. Nobeden od teh ni imel pri sebi nikakega dokumenta. Radi tega sta bila od patrole privedena v tuk. žand. stanico, kjer se ju je radi ugotovitve identitete priprlo v občinski zapor. Žand. stanica Vrhnika je na tukajšnje brzojavno vprašanje odgovorila, da je Levankovič Franc tam nepoznan, ni tam rojen, niti tja pristojen.«³⁷³

Po daljšem poizvedovanju so končno ugotovili »pravilno ime privedenega Cigana«. Šlo je za Jožeta Brajdiča, rojenega leta 1915 v Vavti vasi in »baje« pristojnega pod Šmihel-Stopiče. Poročilo razkriva, da se je taisti Cigan na naboru v celjskem vojaškem okrožju predstavljal kot Pavel Rosenfeld. Izvemo, da je krstni list s tem imenom dobil od Cigana Franceta Gartnerja, v občini Bizeljsko (srez Brežice) pa naj bi si pridobil tudi delavsko knjižico, »katero je nato zastavil pri nekem mehanikarju v Kranju.«³⁷⁴

Svojo zgodbo je pisala tudi Ciganka, ki ga je spremljala. Po poizvedovanjih se je izkazalo, da gre za petnajstletno Rozalijo Rajhard, pristojno v Kropo (srez Radovljica), ki naj bi jo imenovani Jože Brajdič januarja 1937 »nasilno odvezel njenim staršem in odpeljal v nameri, da je z njo živel v nečistosti in to

370 Prav tam, Dopis kraljevske banske uprave Dravske banovine z dne 8. junija 1935.

371 Prav tam, Dopis županstva občine Kropa z dne 22. marca 1933.

372 Prav tam, Dopis kraljevske banske uprave Dravske banovine z dne 27. 6. 1937.

373 Prav tam.

374 Prav tam.

kljub temu, da je že poročen – po cigansko – z drugo žensko Šajnovič Olgo, s katero ima že dva otroka...« Aretirani Cigan Jože Brajdič je bil oborožen z revolverjem. Orožniki so ga oddali v varstvo zapora kamniškega sreskega sodišča, priležnico Rozalijo Rajhard pa so »oddali nazaj k njenim staršem«. Njena starša naj bi ob predaji izpovedala, »da se vsi Cigani skrivajo pod tujimi imeni« in da se s tem izmikajo roki pravice. Povedala sta tudi, da samokrese navadno skrivajo ženske pod krilom. Banska uprava je vse pristojne pozvala, da naj se odslej ravna po predpisih, saj naj bi samo to prispevalo k drastičnemu upadu števila takšnih primerov.³⁷⁵

Korespondenca banske uprave s sreskimi načelstvi, policijo in žandarmerijo pa razkriva tudi posebne taktike, ki so jih uporabljali potepuški, zlasti tuji Cigani pri svojih manevrih prosjačenja. Nekateri so prosjačili s prodajo slik članov kraljevskega dvora, nekateri so zbirali sredstva za domnevno pogorele cerkve in samostane. Tovrstni berači naj bi izkoristili tudi vsako priložnost za krajo. Svojo »obrt« naj bi mnogi »nemoteno opravljali« celo z dovoljenji, čeprav so oblasti pozivale, da se tovrstno prosjačenje »prepreči in onemogoči«.³⁷⁶

Tuja ciganska tolpa Jovanović in Dimitrijević (iz vasi Bukovik, Donavska banovina), ki se je junija in julija zadrževala na področju Dravske banovine, je štela 25 oseb, njihove tri vozove je vleklo 7 konj, z njo pa so potovali še tri opice, dva medveda, morski prašiček in pes. Tolpa je prišla iz Savske banovine in se klatila po Štajerskem, kjer so jo večkrat kontrolirali žandarji, ki pa so bili, kot se zdi, ob pogledu na dovoljenje s strani notranjega ministrstva za potovanje po celi državi povsem nemočni. Dovoljenje za bivanje naj bi si omenjena ciganska tolpa pridobila tudi v posameznih sreskih načelstvih (Maribor, Ljutomer, Murska Sobota). Izkazalo se je, da so bila vsa dovoljenja potvorjena, zato so varnostnim organom zabičali, da »naj vsako tujo cigansko tolpo, ki jo zalotijo na svojem področju,

³⁷⁵ Prav tam.

³⁷⁶ Prav tam, Dopis kraljevske banske uprave Dravske banovine z dne 23. 5. 1937.

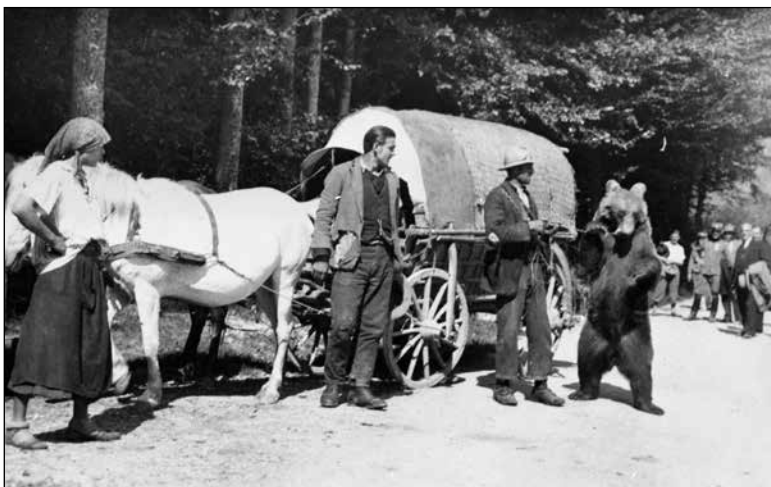
in ki ni tja domovinsko pristojna, oziroma nima tam svojega stalnega domovališča, takoj odpravijo nazaj, od koder je prišla. /.../ Kljub jasnim in neštetim navodilom, ki jih je izdala banska uprava, kako je postopati s ciganskimi tolpmi, ki se vlačugarijo iz kraja v kraj, je zgoraj omenjeni ciganski tolpi uspelo, da je nemoteno prispela iz Savske v našo banovino in da se je dalj časa zadrževala na tukajšnjem področju. Najmanj, kar bi morali storiti varnostni organi, zlasti pa sreska načelstva v tem primeru, bi bilo to, da takoj na primeren način preizkusijo /revidirajo/ pristnost dovoljenja, ki ga je ta tolpa posedovala.« Sum, da so se omenjeni Cigani dokopali do vizumov nezakonito, ni bil v skorumpirani stari Jugoslaviji seveda nič kaj nenavaden pojav. Banska uprava je varnostne organe zato pozvala, da naj bodo kar se da pozorni pri preverjanju dovoljenj, ki so bila izdana Ciganom, in to ne glede na to, katero oblastvo jih je izdalo. Sreske načelnike je pozvala, da »svojim podrejenim referentom naročite, da v bodoče ne smejo izdajati ali vidirati Ciganom in ciganskim tolпам, ki bi prišle iz krajev izven Dravske banovine, takih dovoljenj, ker bodo v nasprotnem slučaju pozvani na odgovor in se bo proti njim postopalo po zakonu«.³⁷⁷

V tridesetih letih je morala banska uprava Dravske banovine kljub striktnim navodilom »o postopanju s Cigani in osebami, osumljenimi potepuštva« neprestano opozarjati občinske uprave, da naj izdajajo delavske knjižice »raznim osebami in posebno Ciganom /.../ strogo po zakonu in z vso opreznostjo in natančnostjo«, da naj se prepričajo o domovinski pristojnosti prosilca in o tem, da prosilec ne navaja lažnega imena, saj naj bi bila »s tem dana možnost zlorabe uradnih listin«. Ban Marušič je zaradi tovrstnih pojavov, denimo, občinskim upravam dne 30. avgusta 1932 ponovno zabičal, da naj se strogo ravna po danih odredbah in še posebej opozoril na »razpis z dne 3. julija 1930 z naročilom, da ne izdajajo Ciganom in drugim osebami, ki so osumljene potepuštva, delavskih knjižic, ne da bi se prej

³⁷⁷ Prav tam, Dopis kraljevske banske uprave Dravske banovine z dne 20. 8. 1938.

prepričali o istovetnosti in zanesljivosti take osebe, prav gotovo pa ne osebam, ki niso pristojne v dotično občino.«³⁷⁸

Cigani in drugi nadležni berači pa so škodili tudi »jugoslovanskemu ugledu in časti, a tudi razvoju turizma«. Nad njimi naj bi se namreč pritoževali številni tuji turisti. Ministrstvo za notranje zadeve je zlasti opozarjalo, da je potrebno »posebno pozornost posvetiti preprečevanju beračenja otrok, ki so pogosto žrtve svojih staršev ali drugih odraslih oseb, ki jih izkoriščajo.«³⁷⁹

Cigani z medvedom
(MNZS, Fototeka, TN6932-8)

Problemi s Cigani v Dravski banovini so kljub prizadevanju oblasti po ustrezni rešitvi ciganskega vprašanja trdovratno vztrajali vse do njene ukinitve. Časnikar *Jutra* je decembra 1938 ponavljal staro prepričanje, da naj bi bili Cigani, odkar žive v naših krajih, zmeraj enaki. »Vsi poskusi, da bi jih privadili na

378 ARS, AS 131, Okrajno glavarstvo Kranj, AE 1029–1041, tehnična enota 69, mapa Cigansko vprašanje, Dopis kraljevske banske uprave Dravske banovine z dne 30. 8. 1932.

379 ARS, AS 137, 06 Radovljica, 1216, Okrožnice 1923–40, mapa Cigansko vprašanje, Dopis kraljevske banske uprave Dravske banovine z dne 6. 11. 1937.

mirno življenje, so ostali doslej brez najmanjšega uspeha. Vse odredbe in prizadevanje oblastev so se razbile na ciganski trmi in pretkanosti. Ciganska narava ni zmožna mirnega življenja na enem kraju in je zmerom pripravljena, da se okoristi z zvitostjo, silo in nasiljem na škodo drugega, ne da bi se brigala za pravico ali zakon.«³⁸⁰

Tudi poslednji ban Marko Natlačen je v dopisu banske uprave z dne 26. septembra 1940 resignirano ugotavljal, da se razmere v zvezi s Cigani niso izboljšale, temveč kvečjemu poslabšale, ker »da posamezni Cigani in ciganske tolpe vedno bolj nadlegujejo kmečko prebivalstvo in kradejo ter uničujejo vse prek poljske pridelke. Tako si neupravičeno prisvajajo zlasti jesenske poljske pridelke (krompir, fižol, koruzo itd.). Ker brez potrebe redijo konje, kradejo tudi krmo. Samo v občini Kočevje okolica živi okoli 150 Ciganov, ki nimajo ne stalnega bivališča, ne primerne zaposlenja in se selijo iz kraja v kraj. Od 150 Ciganov dela samo 1 družina, drugi pa se delu izogibajo, oziroma tolčejo kamenje na cesti in zaslužek sproti zapijejo. Večina se skozi celo leto preživlja s prosjačenjem in tatvinami. Pri kraji postajajo čedalje bolj predrzni. V novomeškem srezu povzroča prebivalstvu ogromno škodo ciganski živelj, ne samo na polju, ampak tudi po hišah in gospodarskih poslopijih. Ukradene stvari poceni prodajajo, kar kupce zavaja, Ciganke pa so povod nečistovanju. Zlasti občutna je postala ciganska nadloga v letošnjem letu, ko izvršuje tatvine, ne samo ponoči, ampak tudi podnevi po poljih in celo po hišah, ko so ljudje na polju. Ne bojijo se niti gospodarjev, ki branijo svoj pridelek. V krajih Dol. Kamence in Bučna vas so na nekaterih njivah izkopali krompir do ¼ njive ter potrgali ves fižol. Kradejo vse, kar jim pride pod roko, celo male prašiče, kokoši in gospodinjske predmete. Slične pritožbe prihajajo tudi iz drugih krajev.«

Zamisel, ki jo je leta 1936 predlagal Špiro Vrankovič, torej da bi se »na radikalen način uredilo cigansko vprašanje s prisilnimi taborišči, oziroma s preselitvijo v primerne kraje, kjer

380 *Jutra*, 12. 12. 1938.

bi se ciganske družine primerno zaposlile«, se je banu Natlačenu v težkih časih, ko je ponekod že divjala vojna, zdela neizvedljiva. Njena izvedba bi namreč »zahtevala veliko materialnih sredstev za ureditev in vzdrževanje taborišč, s čemer pa kraljevska banska uprava trenutno ne razpolaga in tudi sedanji časi, spričo reševanja važnejših vprašanj, zaenkrat še ne dopuščajo, da bi se moglo cigansko vprašanje dokončno urediti«. ³⁸¹

Banu torej ni preostalo nič drugega, kot da ponovno zabiča upravnim oblastvom in varnostnim organom, da proti »ciganskemu življu« postopajo dosledno po že znanih odredbah, navodilih in predpisih.

³⁸¹ ARS, AS 131, Okrajno glavarstvo Kranj, AE 1029–1041, tehnična enota 69, mapa Cigansko vprašanje, Dopis kraljevske banske uprave Dravske banovine z dne 26. 9. 1940.

OBJEKTI UNIČEVALNE POLITIKE

Od preloma 19. in 20. stoletja naprej so se teorije in razglabljanja o rasah, dedovanju in degeneraciji iz znanstvenih vod vse bolj širile v bulvarski tisk in postopoma dobivale priznanje laične javnosti. Iz steklenice je ušel duh, ki ga kasneje ni bilo mogoče več obvladovati. Pravo nevarnost je predstavljalo zlasti »mešanje ras, ob katerem so se odslej bali biološkega mešanja krvi in bastardiranja potomcev. Kot ena izmed negativnih posledic je bila predvidena degeneracija. S tem je mišljeno poslabšanje karakterističnih lastnosti domnevno superiornih ljudi zaradi ras in posameznikov, ki so bili v rasistični terminologiji klasificirani kot manjvredni in med katere so v Evropi poleg Judov prištevali v prvi vrsti Rome.« ³⁸² Poljudnoznanstvene ugotovitve o degeneraciji je širša javnost sprejela z grozo, sloj izobraženega meščanstva pa je vse bolj verjel, da je evropska družba obsojena na propad, če se grozljivo zastrupljanje dednega materiala ne bo v najkrajšem času ustavilo. Razpravljalo se je o padcu števila rojstev v vrstah večvrednih in o naraščanju števila rojstev manjvrednih. Socialni darvinisti in evgeniki so zato v okviru populacijske teorije začeli iskati rešitve za problem progresivne dege-

³⁸² Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner*, str. 330.

neracije posameznika, družbe in celih narodov. Prizadevali so si torej zaustaviti zastrupljanje dednega materiala. Družba je postala bolnik, ki se ga je potrebno lotiti z ekstremnimi prijemi. Za vselej naj bi jo ozdravila evgenika. Medicina in antropologija sta se pri tem ponujali kot naravna in logična izbira, zdravniki in antropologi so si postopoma pridobivali pravico razsojanja o vprašanih spolnosti, higijene in zdravega rodu ter o običih moralnih vprašanih.³⁸³

Ideje evgenike in rasne higijene so se do skrajnosti razvile v nacistični Nemčiji v tridesetih letih 20. stoletja, ko so se »teoretiziranja o plemenitenju človeškega rodu začela spreminjati v živo nočno moro«. Nacistična stranka je imela v svojem programu vključeno skrb za rasno higieno, ki je prišla tudi v zakonske akte nacistične Nemčije. Treba pa je poudariti, da »zakonov, ki so uvajali npr. prisilno sterilizacijo, ni sprejela samo nacistična Nemčija. O udejanjanju evgenike so razmišljali zdravniki in antropologi po vsej Evropi. Sterilizacijske zakone so takrat sprejele mnoge države, kot so Norveška, Švedska, Danska, Kanada in nekatere zvezne države ZDA.«³⁸⁴

V slikanju podobe Ciganov, arhaičnega praljudstva sredi moderne civilizacije, ki naj bi bilo zapisano propadu, so spet silile v ospredje predstave o kriminalni tolpi prevarantov, tatov in ugrabiteljev otrok, ki so bile znanstveno utemeljene, češ da so Cigani rojeni zločinci, ki posredujejo svoje kriminalne lastnosti naprej na potomce. Kot etnično skupino so jih prištevali k rasno pogojenim asocialnim bitjem, ki so neprilagojeni in nesposobni za življenje v »civilizirani« skupnosti, ki so delomrzni in imajo patološko slo po neprestanih selitvah. V času nacionalsocialističnega gospostva so bile take sodbe o Ciganih medsebojno povezane, tudi znanstveno utemeljene in načrtno so jih širili v vse pore države in družbe, da bi upravičili množično uničenje nezaželenih, pokvarjenih, degeneriranih in manjvrednih. Skratka, nacistična maksima je bila: »Da bi

paralizirali zločinske nagone tega ljudstva, moramo proti njim ukrepati s silo.«³⁸⁵

Biopolitika oziroma rasna selekcija sta se celokupno usmerili proti kolektivnemu telesu Ciganov, čeprav so z jemanjem prstnih odtisov, antropometrije (torej z zelo detajlnim merjenjem lobanj, ušes itd.), odvzemom krvi ipd. posegali v telo posameznika. Telo družbe naj bi bilo pač zdravo in se mora zato »braniti pred škodljivim vplivom parazitskih tujkov. Rasistične teorije so namreč zagovarjale prepričanje, da smrt bolne rase, nižje (degenerirane ali anormalne) rase v obče prispeva k bolj zdravemu in čistemu življenju, o tem, kdo naj živi in kdo umre, pa odločajo tisti, ki se prištevajo k superiorni rasi.«³⁸⁶

Cigani so pod vplivom psihiatrije podobno kot drugi »izrodki« veljali za manjvredne. Obravnavali so jih kot zaostala bitja, ki naj bi zavirala civilizacijski razvoj tretjega rajha in jih je zato treba iztrebiti. Že davno pred porajanjem znanstveno legitimnega rasizma so jih povezovali z najnižjo stopnjo človeškega rodu. A v nasprotju s predhodniki so moderni znanstveniki prve polovice 20. stoletja, ki so prisegali na družbeni napredek, praktično uporabo izsledkov in natančno naravoslovno paradigmo, »zavestno poviševali in upravičevali politiko preganjanja, izključevanja in uničevanja« divjega tkiva v telesu družbe. »Univerzitetne znanosti kot medicina, psihiatrija, biologija, družboslovje in pravna znanost (oz. kriminologija) so teoretično in empirično raziskovale zločin in asocialnost kot fenomena ‚odstopanja‘ (deviance) od normalnega in zdravega družbenega razvoja.« Te znanstvene raziskave pa so spremljale »v svojih predpostavkah še vprašljive raziskave celega vala popularno- in psevdoznanstvenih pamfletov in hujskaških spisov, ki so, kot na primer Hitlerjev *Mein Kampf*, iz tega skušale izpeljati politične programe. /.../ Evgenični ukrepi kot prepoved porok, sterilizacija, internacija in odvzem otrok od 20. let naprej niso obstajali samo v Nemčiji in niso zadevali samo

383 Studen, *Pijane zverine*, str. 152 in tam navedena literatura.

384 Polajnar, *Narod bo obstal*, str. 355–356.

385 Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner*, str. 339.

386 Prav tam, str. 341.

tako imenovanih duševnih bolnikov. V državah kot Švedska, Švica ali Avstrija so prav tako naleteli na ‚potujoče‘ in s tem na Rome. Z rasizmom prežete raziskave ‚smrtonosnih znanosti‘ pa so napredovale šele v okviru nacionalsocialistične uničevalne politike.«³⁸⁷

Decembra 1938 so tudi bralci nekaterih časopisov v Dravski banovini lahko prebrali, da je nemška vlada sklenila, da bo poleg judovskega (Nürnberška rasna zakonodaja 1935) dokončno rešila še cigansko vprašanje.³⁸⁸ Komentator Slovenskega naroda je zapisal, da se je vlada odločila za ostrejši nastop proti tamkajšnjim Ciganom »že zaradi tega, ker kriminalna kronika v zadnjem času beleži največ kaznivih del zagrešenih po Ciganih in ker so bile vse policijske odredbe in poskusi, da bi se Cigani za stalno naselili na enem kraju, doslej brez uspeha«. ³⁸⁹ Šef nemške policije Heinrich Himmler je odredil, da se morajo vsi Cigani in njihovi sorodniki na območju tretjega rajha obvezno javiti policiji, da bi lahko ugotovili stopnjo rasne čistosti njihove krvi. Z odredbo naj bi se razbilo ciganske tolpe, omejilo njihovo gibanje, izgnalo vse tuje Cigane, zadrževanje Ciganov na mejah rajha pa naj bi bilo sploh strogo prepovedano. Odredba je poudarjala, da se morajo domači Cigani stalno naseliti na določenih krajih. Da ne bi preveč obremenili podeželskega prebivalstva, je Himmler »ustrežljivo« odredil, da se Cigani lahko tolerirajo v mestih z več kot 500.000 prebivalci, v kolikor so koristno zaposleni.³⁹⁰

Posledica nacistične vizije rasno čiste družbe je bilo tudi rasnobiološko raziskovanje Ciganov, ki so za Judi zasedli drugo najpomembnejše mesto med tujerasnimi skupinami. Center za rasno higieno, ki ga je vodil Robert Ritter (1901–1951), je s pomočjo genealoških podatkov in antropometričnih meritev izvajal klasifikacijo »čistokrvnih Ciganov«, prevladujoče asoci-

387 Prav tam, str. 340 in 342. V Avstriji sta npr. nedavno izšli naslednji študiji: Mindler, »Die Zigeuner und die Juden ...«, str.117–139; Teichmann / Urbaner, »(... dass) die Zigeuner ...«, str. 347–383.

388 O tem glej npr.: Meuser, *Vagabunden und Arbeitsscheue*, str. 124.

389 *Slovenski narod*, 15. 12. 1938.

390 *Slovenec*, 16. 12. 1938; *Mariborer Zeitung*, 16. 12. 1938; *Domovina*, 22. 12. 1938.

Izvenevropske rase na evropskih tleh: Cigani. Nacistična propaganda (Objavljeno v: *Rassenpolitik, Schriftenreihe für die weltanschauliche Schulung der Ordnungspolizei*, Jg. 1943, Heft 4 bis 6)

alnih »mešancev« (ali Polciganov op. a.) in »oseb, ki se po cigansko klatijo«. Polcigani ali mešanci naj bi bili »delomrzen lumpenproletariat, ki je ohranil vse ciganske lastnosti«. ³⁹¹ Vse kategorije so opremili z izkaznicami različnih barv, ³⁹² kar je deloma prispevalo k različnemu ravnanju z njimi, kasneje, ob zagonu nacionalsocialističnega stroja smrti ob internacijah v koncentracijska taborišča, pa tudi različne barve izkaznic niso imele več nobenega pomena. Znanstveniki Centra za rasno higi-

391 Hund, *Das Zigeuner-Gen*, str. 33.

392 Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner*, str. 345–346.

eno so znatno prispevali k zločinu, ki je bil storjen nad Romi, saj so si s svojimi rasističnimi raziskavami in izvedenskimi mnenji še enkrat izmislili »Cigane« in jih s tem označili za objekte uničevalne politike.³⁹³

Nacisti so v obdobju med 1933 in 1945 »ubili šest milijonov Judov in milijone drugih, Rome in Sinte, rasno manjvredne Slované, politične nasprotnike, homoseksualce, vojne ujetnike, telesno slabotne in duševno prizadete.«³⁹⁴ Heinrich Himmler (1900–1945), »eden glavnih organizatorjev in izvajalcev nacističnega genocida, šef nacističnih koncentracijskih taborišč in velik borec proti ‚romski kugi‘, si je kot po tekočem traku izmišljal protiromske zakone in dekrete za njihovo množično uničevanje. /.../ Med letoma 1939 in 1945 so nacisti pobili skoraj 500.000 Romov, po novejših ocenah celo okoli 600.000. Genocid nad Romi, t. i. porrajmos, se je začel na veliko izvajati predvsem po 16. decembru 1942, ko je Heinrich Himmler ukazal deportacijo vseh Ciganov iz rodu Romov in Sintov, ki so prebivali na območju tretjega rajha. Njegov dekret (*Auschwitz-Erlass*) je naročal množične, skupinske deportacije in popolno uničenje etnične manjšine Romov in Sintov. /.../ 15. novembra 1943 je Himmler Rome tudi uradno izenačil z Judi in s tem se je začelo ‚končno reševanje romskega vprašanja‘.«³⁹⁵

Največ Romov in Sintov je bilo ubitih v zloglasnem taborišču Auschwitz-Birkenau, kjer »so morali nositi temen trikotnik, na roke pa so jim vtetovirali črko Z. Izmed taboriščnikov je zanje

393 Z nacionalsocialistično uničevalno politiko in Romi kot žrtvami genocida se ukvarja večina historičnih raziskav in to je tudi najbolj razširjen, odprt in nedorečen fokus študij o podobi Ciganov in »ciganski politiki«. Zimmermann je na začetku 21. stoletja npr. sestavil pregled dotedanjih študij. Predstavil je tako celovite kot tudi deželne in lokalne študije. Glej: Zimmermann, *Zigeunerbilder und Zigeunerpolitik*, str. 35–58. Nekaj literature navaja tudi razprava: Robel / Herold, *Romi kao žrtve genocida*, str. 193–215.

394 Toš, *Genocid nad Romi*, str. 63. Toš je s podobnim člankom z naslovom *Porrajmos, pozabljeni holokavst* seznanil tudi širšo javnost. V: *Delo. Sobotna priloga*, 24. 1. 2015, str. 14–15. Kot upravičeno opozarja Bojan Godeša, ne gre pozabiti, da enačenje holokavsta z genocidom nad Judi velikokrat zastira tudi preostale, zgoraj naštetih žrtve, ki jim je bila tako kot Judom namenjena popolnoma enaka usoda. – Godeša, (intervjuvanec). *Pri nas se vsi ne dojemajo kot zmagovalci : nekateri v Sloveniji se ne počutijo kot del antihitlerjevske koalicije. Delo*, 28. januar 2015, 57, št. 23, str. 3.

395 Toš, *Genocid nad Romi*, str. 64.

zabeležena najvišja stopnja umrljivosti: 19.300 jih je tam izgubilo življenje. Od tega jih je v plinskih celicah umrlo 5600, preostalih 13.700 pa od lakote, zaradi bolezni ali medicinskih poskusov.«³⁹⁶ Nečloveške in brutalne medicinske poskuse je izvajal »angel smrti« dr. Josef Mengele, »ki je še posebno užival pri poskusih z romskimi otroki«. Grozoto Auschwitz pa je 2. avgusta 1944 zaznamovala t. i. »ciganska noč« (*Zigeunernacht*), ko so v eni sami noči s plinom usmrtili 4000 Romov.³⁹⁷ Auschwitz je postal kraj, kjer »naj bi se rasistična Himeria pri vživljanju v tujo usodo in izključevanju pokazala v najbolj perverzni luči.«³⁹⁸

Mnogo Romov je končalo tudi v drugih taboriščih (Treblinka, Chelmno, Mauthausen, Buchenwald, Dachau, Bergen-Belsen). Mnogo jih je našlo smrt v getih (Varšava, Lodž). Na zasedenih ozemljih je bila pri genocidu udeležena tudi nemška armada. Pri množičnem uničevanju in deportacijah so sodelovali tudi oblastni organi okupacijskih sil in domačih marionetnih režimov v Franciji, Italiji, Ukrajini, Romuniji, Srbiji, v baltskih državah, na Poljskem, Madžarskem, Slovaškem in na Hrvaškem. Na Slovaškem je prišlo do nasilnih ekscesov fašistične Hlinkove garde, v Romuniji pa je ob neki deportaciji v Transnistrijo umrla od lakote ali zmrznila večina od 25.000 s silo odpeljanih.³⁹⁹

Eden redkih, ki v okviru splošnih pregledov dogajanja v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno obravnava romsko problematiko, je Jozo Tomasevich, ki opozarja, da so bili nacisti in ustaši odločni, da poleg Judov likvidirajo tudi Rome, da pa se ta slikovita in deloma nomadska manjšina samo mimogrede omenja v nemških ali ustaških poročilih in njihovi propagandi.⁴⁰⁰ Tomasevich piše, da je bila »situacija v Neodvisni

396 Prav tam. Številke so velik problem raziskovalcev porrajmosa, točne ali približne pa vendarle razkrivajo grozljivo razsežnost pozabljenega holokavsta. Romski aktivist in raziskovalec Jožek Horvat Muc v najnovejši študiji navaja okoli 21.000 pobitih Romov in Sintov, ki so jih pripeljali iz 14 evropskih držav. – Muc / Acković / Djurić, *Porrajmos*, str. 8.

397 Toš, *Genocid nad Romi*, str. 65. Muc navaja, da je bilo 2. avgusta 1944 umorjenih okoli 3000 Romov. – Muc / Acković / Djurić, *Porrajmos*, str. 18.

398 Hund, *Das Zigeuner-Gen*, str. 11.

399 Bogdal, *Europa erfindet die Zigeuner*, str. 347.

400 Tomasevich, *Rat i revolucija*, str. 675–682.

državi Hrvaški povsem drugačna« kot drugod v Jugoslaviji. »Ustaši so verjeli, da nomadski Romi širijo kužne bolezni in s krajo uničujejo kmetijstvo in kmeta. Zato bi jih morali kot nižji razred ljudi pobiti.«⁴⁰¹ Najbolj zloglasno morišče Romov je bilo seveda koncentracijsko taborišče Jasenovac, kjer so jih pokončali kar s kiji, kladivi, noži in bodali. Tomasevich meni, da je mnenje povojnih jugoslovanskih komisij, ki so preiskovale zločine okupatorjev in njihovih domačih kolaboracionistov, češ da so ustaške oblasti v Jasenovcu pobile 40.000 Romov, pretirano. Bolj realne se mu zdijo ocene bivšega interniranca v Jasenovcu Jakoba Danona, ki mu je kot tamkajšnjemu brivcu uspelo preživeti vojno. Danon meni, da je bilo v Jasenovcu pobitih okrog 20.000 Romov, po Tomasevichevih izračunih pa naj bi jih leta 1941 v NDH živelo okrog 25.000.⁴⁰² Medtem ko je velikemu številu Romov v mnogih predelih Jugoslavije nekako uspelo preživeti vojno, je po mnenju Tomasevicha »njihovo skoraj popolno uničenje v NDH še dodatni pokazatelj moralnih standardov ustaškega režima.«⁴⁰³

Tudi v okupirani Srbiji naj bi bili Cigani poleg Judov »odgovorni za posebna zverinstva in za opravljanje obveščevalne službe«. ⁴⁰⁴ »Nemci so tam ustrelili nekaj sto Romov – moških«. ⁴⁰⁵ Poleg množičnih usmrtitev Romov na beograjskem Sajmištu

je bila tudi »vojna resničnost nižkih Romov zaznamovana z zločinom, preganjanjem in diskriminacijo«. ⁴⁰⁶ Natančno število žrtev ni znano, manjkajo tudi sistematizirane ugotovitve o tem, usoda Romov med vojno pa ni bila deležna posebnega zanimanja. Đokica Jovanović upravičeno poudarja, »da se seveda pozablja celo to, da se o Romih nič ni želelo vedeti«. ⁴⁰⁷

401 Prav tam, str. 675. Sosednja Madžarska je imela leta 1942 podoben pogled in tamkajšnja kmetijska zbornica je vladi predlagala, da naj uspešno reši cigansko vprašanje z dosledno kastracijo Ciganov, saj so ti tako iz higienskega kot rasnega stališča nevarni za madžarski narod, še posebej zaradi mešanja nižjih slojev Madžarov z njimi. Po uradni statistiki naj bi tam živelo ok. 150.000 Ciganov, ta številka pa ne vključuje mešančev. – *Marburger Zeitung*, 2. 6. 1942.

402 Tomasevich, *Rat i revolucija*, str. 676. Danes prevladuje mnenje, da so v Jasenovcu pobili več kot 16.000 romskih žrtev. Leta 2012 so prvič organizirali spominsko slovesnost na te grozote ob spominskem obeležju »*Romsko groblje*« v vasi Uštica pri Jasenovcu. Glej: Klopčič, Začetki, str. 64. Enako številko navaja Kuzmič, Holokavst in prekmurski Romi, str. 75. Tudi Jožek Horvat Muc najprej navaja, da so v taborišču Uštica v Jasenovcu pokončali več kot 16.000 Romov. V nadaljevanju pa nato ugotavlja, da gotovo ne bo mogoče precizno rekonstruirati in ugotoviti števila pobitih Romov v NDH. Večina avtorjev naj bi ocenjevala, da jih je bilo med 20.000 in 30.000, Narcisa Lengel Krizman v delu *Genocid nad Romi: Jasenovac 1942* predvideva, da je v taborišču tragično končalo ok. 8500 Romov, demografa V. Žerjavić in B. Kočović pa sta ocenila, da je bilo teh žrtev 15.000 itd. – Muc / Acković / Djurić, *Porajmos*, str. 7, 62–65.

403 Tomasevich, *Rat i revolucija*, str. 677.

404 Jovanović, Čuo je da su Cigani, str. 84.

405 Tomasevich, *Rat i revolucija*, str. 676.

406 Jovanović, Čuo je da su Cigani, str. 84.

407 Jovanović, Čuo je da su Cigani, str. 83.

ROMSKE ŽRTVE VOJNEGA NASILJA NA SLOVENSLEM

Tragična zgodba Romov in Sintov na Slovenskem med drugo svetovno vojno še ni docela raziskana, njihova usoda pa se je razlikovala po okupacijskih območjih. Na eni strani je šlo v primeru mnogih žrtev za zavesten genocid, za načrtno uničenje neke skupnosti, čeprav množični pomor Romov in Sintov v javnem diskurzu za razliko od holokavsta nad Judi še dolgo po drugi svetovni vojni ni bil uradno priznan.⁴⁰⁸ Na drugi strani pa je široki javnosti manj znano partizansko nasilje nad Romi, ko lahko govorimo o vojnem zločinu, ne pa o genocidu, »saj slovenske partizanske oblasti niso nikoli ukazale načrtnega ubijanja Romov«.⁴⁰⁹

Italijanske okupacijske oblasti na ozemlju Ljubljanske pokrajine sicer niso načrtno preganjale Romov, a vendar so že leta 1941 opozarjale, da je treba razmisliti o njihovi internaciji, »saj da gre za družbeno nevarne Cigane, ki so vsi slovanskega izvora ter brez definirane državlanskega statusa, za katere se predlaga internacija v koncentracijskem taborišču«.⁴¹⁰ Nastali

408 Nemčija se je šele leta 2012 s spomenikom v Berlinu poklonila tudi Romom in Sintom, ki so bili žrtve nacističnega holokavsta. – Muc / Acković / Djurić, *Porajmos*, str. 7.

409 Podbersič. *Žrtve revolucije med Romi*, str. 92.

410 Toš, *Genocid nad Romi*, str. 65.

so nekateri konkretni predlogi za internacijo Romov, ki so se zadrževali na območju Julijske krajine in v okupirani Ljubljanski pokrajini. »Poznan je telegram prefekta iz province Teramo, ki je 23. julija 1942 obvestil zunanje ministrstvo o internaciji večje skupine Romov z območja Ljubljane. Šlo je za 78 Romov iz 17 družin.«⁴¹¹ Med njimi je bilo 53 otrok, 32 mlajših od 10 let in tudi v njih so videli »družbeno nevarne elemente«. Romi so bili zaprti tudi v taboriščih Gonars in Chiesanuova di Padova. O tem pričajo sezname mrtvih in rojenih. Novorojenčki niso preživeli zaradi močne atrofije oziroma podhranjenosti. Imena umrlih razbiramo na spomeniku na pokopališču v Gonarsu.⁴¹²

Licia Porcedda, ki na École des Hautes Études en Sciences Sociales v Parizu že vrsto let dela na doktorski disertaciji z naslovom *Restriktivni ukrepi, internacije in deportacije Romov v Italijo med fašizmom*, mi je ljubeznivo odstopila zbrane podatke o Romih iz Slovenije, ki so bili med drugo svetovno vojno internirani ali konfinirani v Italijo. Poleg Bogdana Janka, rojenega v Mengšu, in Elene ter Janusa Racha (verjetno Raka), srečamo na t. i. seznamu Ciganov, ki so izvirali iz Ljubljane (*Zingari provenienti da Lubiana*) 48 oseb s priimkom Brajdič, 30 oseb s priimkom Kariž, 31 oseb s priimkom Held, 114 oseb s priimkom Hudorovič, 35 oseb s priimkom Levakovič in 8 oseb s priimkom Mayer. Porceddova je koncu seznama priložila tudi približno število interniranih ali konfiniranih Romov v italijanske kraje ali taborišča: Agnone (44), Boiano (7), Mangone (5), Tossicia (125), Gonars (9), Ravenna (10), Sardinia (12) in Valdastico (23).⁴¹³

Drugačne razmere so vladale na nemškem okupacijskem območju (slovenska Štajerska, Gorenjska) in v Prekmurju, ki so ga po kratkotrajni nemški okupaciji zasedli Madžari. Nemške oblasti so pripravile načrt za preselitev Ciganov v Prekmurju, a ga zaradi predaje oblasti Madžarom niso uspeli izvesti. Madžarske

411 Podbersič, *Žrtve revolucije med Romi*, str. 81.

412 Toš, *Genocid nad Romi*, str. 65.

413 Za posredovani seznam se dr. Licij Porcedda iskreno zahvaljujem.

oblasti so proti Romom nastopile z ostrimi ukrepi. »Prepovedali so jim rejo psov, uporabo dvokoles, uvedli so dnevno in nočno dežurstvo v romskih naseljih. Ko je madžarskim oblastem začelo primanjkovati delavcev, so morali na delo tudi Romi (znan je primer prisilnega dela Romov iz Pušče v Šopronu, nekaj so jih na prisilno delo iz Prekmurja transportirali tudi v Nemčijo). Franc Kuzmič navaja, da ni zasledil, »da bi koga iz Prekmurja ubili ali odpeljali v koncentracijsko taborišče. Edini primer do zdaj je Janez Horvat iz Pušče, ki pa je umrl ob zavezniškem bombardiranju taborišča na Madžarskem. V dostopnih seznamih koncentracijskega taborišča v Jasenovcu prav tako nisem zasledil nobenega Roma iz Prekmurja.«⁴¹⁴ Med romskimi žrtvami nacističnega nasilja je bilo 6 talcev 27. februarja 1945 ustreljenih v Turnišču.⁴¹⁵

Nemški okupatorji na Gorenjskem so se kmalu lotili romskega vprašanja. Aprila 1941 so vse Sinte z Gorenjske in nekaj tudi s Koroške zaprli v kaznilnico v Begunjah. Izvedli so natančen popis 107 ljudi, ki so jih nato deportirali v Srbijo. Med okupacijo je bilo okoli 300 Romov pobitih ali odpeljanih v gestapovske zapore v Begunjah na Gorenjskem ali na zbirališče v Šentvidu pri Ljubljani, od koder so jih nato vozili v taborišča po Evropi.⁴¹⁶ Raziskovalec in publicist Rinaldo DiRiccardi Muzga navaja, da je etnična manjšina Sintov med najhujšim etničnim preganjanjem v zgodovini utrpela velik strah.⁴¹⁷ »Na Gorenjskem je bilo ubitih 400 Sintov v koncentracijskih taboriščih in 350 ustreljenih v osvobodilnem boju; le 50 se jih je po končani drugi svetovni vojni vrnilo na Gorenjsko.«⁴¹⁸ Iz časa po kapitulaciji Italije, torej po nemški zasedbi Ljubljanske pokrajine, je znan še veliki transport 77-ih Romov, ki so jih 2. decembra odpeljali iz okolice Novega mesta. Največ je bilo Brajdičev (57), nato

414 Kuzmič, Holokavst in prekmurski Romi, str. 76; Toš, Genocid nad Romi, str. 65; Muc / Acković / Djurič, *Porajmos*, str. 22.

415 Muc / Acković / Djurič, *Porajmos*, str. 30.

416 Toš, Genocid nad Romi, str. 65–66.

417 Muc / Acković / Djurič, *Porajmos*, str. 43.

418 Toš, Genocid nad Romi, str. 66.

Kovačičev (15), trije so se pisali Kastigar in dve ženski Jurkovič. Označeni so bili z internacijskimi številkami od Z 8923 do Z 8952 in od Z 9620 do Z 9666. Za 41 oseb je naveden datum smrti.⁴¹⁹

Poleg romskih žrtev, ki so jih povzročili italijanski in predvsem nemški okupatorji, moramo omeniti še žrtve partizanskega nasilja. Leta 1942 so partizani na območju Ljubljanske pokrajine pobili štiri večje skupine Romov, vključno z ženami in otroki. Pomor prve skupine Romov, ki ga podrobneje, tudi na podlagi spominov, obravnava Renato Podbersič, »sta izvršili dve četi Šercerjevega bataljona in Proletarska udarna četa 10. maja 1942 v Gabrju pri Mačkovcu, /.../ ko je bila umorjena skupina desetih Romov. V glasilu Krim, ki ga je izdajal Šercerjev bataljon, so o omenjenem umoru zapisali, da so likvidirali tudi 56-člansko organizirano cigansko vohunsko in roparsko tolpo, ki naj bi dalj časa ustrahovala prebivalstvo na tistem ozemlju.«⁴²⁰ Tone Ferenc je skoraj tri desetletja prej navedene podatke v glasilu *Krim* interpretiral drugače. Prav tako navaja omenjeni pomor desetih Romov in nadaljuje: »Ne vemo, kje je Šercerjev bataljon prijel in usmrtil še 46 Romov, saj je v svojem glasilu navedel številko 56. /.../ Če je pristno poročilo štaba Šercerjevega bataljona 18. maja 1942, ki ga je objavil Slovenec 12. junija 1943, je njegova 1. četa 18. maja ,likvidirala po zaslišanju organizirano cigansko tolpo, ki je štela 42 članov'.«⁴²¹ Podbersič Ferencove razprave ne citira, čeprav jo navaja kasneje. Pri neprijetnem in težavnem operiranju s številkami umorjenih bi pač vsem, ki se s tem ukvarjajo, svetoval tudi dobršno mero previdnosti, objektivnosti in pietete.⁴²²

Preden preidemo k drugi množični usmrtni Romov, naj navedem, da je štab 3. grupe odredov v svojem glasilu *Glas partizanov* 22. maja 1942 opozoril: »Zaradi pogostih denunciacij s strani Ciganov opozarjamo vse ciganske skupine, da se, dokler

419 Muc / Acković / Djurič, *Porajmos*, str. 32–33.

420 Podbersič, Žrtve revolucije med Romi, str. 82.

421 Ferenc, *Ljudska oblast*, str. 367.

422 V zadnjem času se namreč precej piše o ciljnem uničenju, o tem, da partizanski zločini nad romskim prebivalstvom vsebujejo jasne elemente etničnega čiščenja. Glej npr. članek *Pomori Romov, Iški vintgar*. V: *Demokracija*, 20/XX, 14. 5. 2015, str. 68.

traja na slovenskem ozemlju vojno stanje, morajo zadrževati izključno v svojih domovinskih občinah. Vse terenske organizacije in posebno Narodno zaščito pa pozivamo, da sodeluje pri vračanju Ciganov v njihove rajone. Po potrebi naj se obrnejo na pomoč k najbližji partizanski četi. Ciganski skupini, ki bi se temu ukrepu upirala, se odvzamejo konji in ostala imovina.«⁴²³

Tradicionalno nomadsko življenje Romov je bilo torej v izrednih vojnih razmerah še kako ogroženo. Potovanja iz kraja v kraj so vzbujala sumničenja pri vseh, ki so bili vpleteni v vojno vihro. Med ljudmi je bil že dolgo uveljavljen stereotip, da so Romi splošno znani kot nevarni in tudi partizani so podobno kot večina prebivalstva do njih gojili nezaupanje. Obtoževali so jih, da vohunijo za italijanske okupatorje.

Mestni odbor O.F., Črnomelj, dne 19. I. 1944.					
Seznam ciganov, ki spadajo pod Rajonski odbor Črnomelj-okolica					
Ime in priimek	Star.	Roj.kraj	Bivališče pred 6. 4. 1944	Lt. otrok in ost. druž. čl.	Opomba
Marija Hudorovac	32	Otovac	Kanižarica	4	mož Jože v brigadi
Pjepca Hudorovac	28	Otovac	Kanižarica	1	Mož v brigadi
Ana Hudorovac	58	Mozel	Kanižarica	-	
Matija Hudorovac	58	Kanižarica	Kanižarica	1	sin v brigadi
Marija Hudorovac	34	Jelenja vas	Kanižarica	4	---
Miha Hudorovac	32	na ve	Kanižarica	-	---
Erny Brajdič Angela	39	Lokvica	Kanižarica	9	mož Matija v brigadi
Viktorija Hudorovac	35	Cvišlerji	Kanižarica	5	mož Jože v brigadi
Kristina Hudorovac	21	Vinica	Kanižarica	1	mož Albin v brigadi
Marija Hudorovac	51	Sela - Dragatuš	Kanižarica	-	---
Ana Brezar	49	Srednja vas pri Senčurju	Kanižarica	4	snaha Brezar Marjeta, njen mož v brigadi

Seznam Ciganov rajonskega odbora OF Črnomelj okolica, 19. 1. 1944
(BM, Fototeka)

423 Ferenc, *Ljudska oblast*, str. 366–367.

V takih okoliščinah je prišlo tudi do drugega večjega pomora Romov, ki se je zgodil sredi maja 1942 na Benkovi gmajni v soteski Iške pri Iški vasi. »Sodeč po zapisih takratnega izanskega župnika Janeza Klemenčiča, so partizani tedaj umorili 43 Romov. Umor večje skupine Romov potrjujejo tudi partizanski dokumenti. V operacijskem dnevniku Šerčerjevega bataljona, tedaj dela Notranjskega odreda, je kratek zapis za 17. maj 1942: ‚Likvidacija ciganske tolpe broječe 42 člana.‘ Župnik Klemenčič je zločinski pobjop opisal v najtemnejših tonih: »Najgrše so naredili s Cigani. /.../ Silno vpitje se je slišalo, ko so jih gnali. Na Benkovem travniku so postrelili vse: otroke, mlade, stare, moške in ženske. V skupnem grobu jih leži 43. Smrkavci so se na njih učili streljati s strojnico.«⁴²⁴

Konec maja se je zgodil še en grozljiv pobjop v bližini Sodražice, kjer so partizani aretirali skupino potujočih Romov. »Priredili so proces pred partizanskim sodiščem, jih obtožili izdaje v korist italijanskih okupatorjev in jih nato postrelili.«⁴²⁵ V tretjem pomoru pri Sodražici so streljali pokosili 16 Romov.

Četrta tragična zgodba se je odvila poleti 1942. »Latentna, a vedno bolj odkrita nasprotja med tamkajšnjo partizansko enoto in kanižarskimi Romi so vrh dosegla 19. julija 1942, ko je partizanska skupina pri Mavrlenu postrelila več romskih družin, naselje pa požgala. Po podatkih iz raziskave Inštituta za novejšo zgodovino gre za vsaj 41 oseb, a po podatkih iz dokumenta italijanskih karabinerjev, ki navajajo pričanje pobeglega Matije Hudorovca,⁴²⁶ vsaj 61.⁴²⁷ Do obračuna z njimi naj bi prišlo, ker

424 Podbersič, *Žrtve revolucije med Romi*, str. 83.

425 Prav tam, str. 85.

426 Italijanske okupacijske sile so Matijo Hudorovca kmalu po njegovem poročanju o pobjopu internirale na Rab, kjer je čez slabega pol leta umrl.

427 Kot zanimivost dodajmo, da povojno poročilo o Ciganih iz 50. let pravi, da se je »večina Ciganov v dolenskih in belokranjskih krajih vdinjala italijanskemu okupatorju. Pod vplivom Italijanov, zlasti zaradi raznih njihovih obljub, so skoraj vsi Cigani šli po poti sodelovanja z okupatorjem in na pot izdajstva. Najslabši so bili Cigani iz Kanižarice, od katerih jih je bilo meseca avgusta (!) 1942 po partizanih likvidiranih 61. V Dragatušu je bilo ustreljenih 28 Ciganov, nekaj pa tudi v drugih krajih. Imeli so svojega komandanta Hudorovca Jureta, kateremu so Italijani kot nagrado za njegovo izdajalsko delo postavili celo hišo. V NOV je sodelovalo manjše število Ciganov, pa še ti so ob prvi ugodni priliki običajno pobegnili. Med tistimi, ki so sodelovali v narodnoosvobodilnem pokretu, bi lahko omenili le kakih 10–15 Ciganov, od katerih sta 2 dosegla položaj oficirja JA.« – Himmelreich, *Nekaj drobcev iz življenja Romov*, str. 139.

naj bi vaški starosta z nekaterimi drugimi sovaščani zaradi lastnih koristi opravljal ovaduško službo za italijanske okupacijske oblasti. Italijanski komisar za Belo krajino jih je tedaj res označeval za ‚disciplinirane in lojalne‘, a naj ne bi bilo drugih dokazov o ovadustvu posameznikov. /.../ Kaže, da je poboj kanižarskih Romov, ki niso bili edina skupina Romov, pobitih v Beli krajini, verjetno povezan z odločitvijo belokranjskega okrožnega partijskega sekretarja Ivana Novaka – Očka; ta naj bi poboj odobril, čeprav okoliščine še niso povsem raziskane.«⁴²⁸

Opisani primer poboja Romov iz Kanižarice zgovorno kaže, kakšen križ povzročajo pomanjkljivi ali pa nezanesljivi podatki iskalcem uradnih podatkov o žrtvah druge svetovne vojne na Slovenskem, ki so jih zbirali na Inštitutu za novejšo zgodovino. Omenjena baza podatkov je dne 24. aprila 2015 vsebovala (vsaj) 207 primerov (glede na priimek morda še dva ali tri) smrtnih žrtev med Romi, od tega jih je 193 iz Ljubljanske pokrajine.⁴²⁹ V bazi je navedenih 73 romskih žrtev, pobitih s strani partizanskih formacij (70 med vojno in 3 po njej). V bazi je 78 umrlih v nemških taboriščih (največ v Auschwitz-Birkenau) in 14 umrlih v italijanskih koncentracijskih taboriščih (največ na Rabu), a to so le približne številke. Žrtve z Gorenjske še niso vpisane. Po predvidevanjih Tadeje Tominšek Čehulić seznam še ni popoln. Težava se pojavlja pri določanju narodnosti, saj npr. uradni državni popis žrtev druge svetovne vojne iz leta 1964 žrtve navaja kot Slovence. Nekatere žrtve se v virih ne omenjajo, so pa bile kasneje uradno razglašene za mrtve in vpisane v Matično knjigo umrlih, kot npr. Ignacij Hudorovac, ki so ga jeseni 1941 umorile italijanske okupacijske enote.⁴³⁰ Skrbniki baze Inštituta za novejšo zgodovino se torej zavedajo, da je to pač ena slabše raziskanih kategorij v popisu žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem, saj dokumenti o tem molčijo.

428 Tominšek Čehulić, *Druga svetovna*, str. 866–867.

429 Inštitut za novejšo zgodovino, *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med 2. svetovno vojno in neposredno po njej, 1940-1946*, Ljubljana, stanje na dan 24. 4. 2015. Toš, Podbersič in Muc navajajo starejši podatek, po katerem je evidentiranih 186 smrtnih žrtev vojne med Romi, večinoma civilistov.

430 Baza podatkov o žrtvah druge svetovne vojne na INZ kot vir navaja: Upravna enota Črnomelj, Krajevni urad Semič, MKU Semič, leto 2001, št. 2, str. 36; Arhiv MKU Semič, št. 206-23/00.

ŠE DROBEC O PREHODU V NOVO SOCIALISTIČNO STVARNOST

Druga svetovna vojna, ta pomembna zarez v evropski in svetovni zgodovini, je, kot smo videli, močno zmanjšala število Romov na področju nekdanje kraljevine Jugoslavije. Povojni čas je tudi Romom na Slovenskem prinesel življenje v novi družbeni stvarnosti. S prehodom v socializem reševanje ciganskega vprašanja seveda ni izginilo. Položaj Romov se namreč ni bistveno spremenil. Njihovo življenje na Slovenskem v prvih dveh desetletjih po vojni strnjeno upodablja tudi ohranjeni arhivski dokumenti, v katerih najdemo podatke o njihovem številu in njihovi razširjenosti na Slovenskem, pa tudi o njihovih življenjskih navadah, kulturi, kriminaliteti ter njihovem odnosu do okoliških prebivalcev in obratno. Navodila oblasti slikajo seveda podobno kot prej tudi odnos takratne države do romske problematike.⁴³¹

Podatki poročil za prvo desetletje po vojni, ki jih je strnil Bojan Himmelreich,⁴³² kažejo, da je število Romov vztrajno naraščalo, še najbolj intenzivno v okraju Murska Sobota:

431 Dokumente Arhiva Republike Slovenije, ki pokrivajo obdobje od 1948 do 1965, je objavil Himmelreich, *Nekaj drobcev iz življenja Romov*, str. 132–144.

432 Prav tam, str. 132.

Okraj	1948	1951	1953	1954
Murska Sobota	1353	1478	3000	3600
Kočevje	185	113	150	150
Črnomelj	159	150	232	227
Lendava	134	90		
Novo mesto	127	140	234	204
Jesenice	28	6		
Krško	20	8	70	70
Ljubljana okolica	18		33	33
Ljubljana		53	6	6
Kranj	18	6	16	16
Kranj okolica		20		
Celje mesto	10			
Radgona	6			
Mozirje	4			
Grosuplje		30		
Trebnje		18		
Radovljica		19	50	50
Slovenj Gradec		5	8	8
Šoštanj		5	5	5
Skupaj	2062	2141	3804	4369

Poročilo ministrstva za notranje zadeve iz leta 1948 ugotavlja, »da so skoraj vsi Cigani več ali manj podvrženi kriminalu, /.../ opiše njihovo nizko kulturno stanje (nepismenost, nehigieno) ter prikaže napore oblasti, da bi šolali njihove otroke«. ⁴³³ Zvezno ministrstvo je naslednje leto poslalo dopis, ki precej spominja na predvojna poročila o problemih z reševanjem ciganskega vprašanja. Poudarilo je, da se Cigane enostavno preganja iz ene republike v drugo, oziroma iz enega sreza v drug srez, a da Cigani nato vedno najdejo možnost, da se po drugi poti vrnejo na področje, od koder so jih nagnali.

⁴³³ Prav tam, str. 133.

»Zato se takšno naganjanje ne sme dopuščati, temveč je treba Cigane za stalno naseliti na določenem kraju, najboljšo v bližini velikih kmetijskih površin ali velike industrije, s ciljem, da se tam zaposlijo. Posebno pozornost je treba posvetiti otrokom, da zapustijo potepuško življenje in da se kot učenci v gospodarstvu itd. pripravijo za koristna dela.« ⁴³⁴

Mnogo bolj izčrpna so bila poročila ministrstva za notranje zadeve iz let 1951, 1953 in 1954. Navajajo število domačih Ciganov, njegovo hitro naraščanje pa so pripisovali »njegovemu hitremu razplojevanju, ne pa doseljevanju«. V Slovenijo naj bi letno prihajalo okrog 2000 potujočih tujih Ciganov, pretežna večina domačih Ciganov pa naj bi imela v Sloveniji svoje stalno prebivališče (npr. leta 1951 92% ali 1989 domačih Ciganov), »v katerem so tudi registrirani in katerega zapuščajo le kot sezonski delavci ali potujoči obrtniki«. Nadzor nad domačimi Cigani naj ne bi povzročal nobenih težav, saj so jih ostri ukrepi prisilili, »da precej redno prijavljajo spremembe bivališča«. ⁴³⁵ Z izjemo murskosoboških in deloma kočevskih Ciganov, ki jih k stalni naselitvi veže zemlja, pa drugi naseljeni Cigani radi menjavajo svoje stalno bivališče. »K temu jih sili deloma skrb za preživljanje in njihov način preživljanja. /.../ Podpira pa to nestalnost tudi njihova izolacija proti ostalemu domačemu prebivalstvu, ki se mu le polagoma približujejo in s katerim se morda nikoli ne bodo stopili. Podpirajo tudi odnos domačega prebivalstva do njih, ki je po večini slab, marsikje naravnost sovražen, in ki je tudi usedlina prejšnjih časov, ko je bil strah pred Cigani utemeljen. Vse to otežuje Ciganu pravo stalno naselitev, stalno delo in navezanost na kraj in ljudi.« ⁴³⁶

Več težav naj bi povzročali tuji Cigani, ki so skozi Slovenijo potovali v skupinah. »Teh Ciganov se ljudstvo boji in to upravičeno /maščevanje s požigom, tatvina/. Kontrola je nemogoča, ker tukaj sploh nimajo bivališča, niti začasnega ne

⁴³⁴ Prav tam.

⁴³⁵ Prav tam, str. 139.

⁴³⁶ Prav tam, str. 133–134.

in zasledovanje radi kaznivih dejanj in prekrškov je težavno in skoraj dosledno brez uspeha. Zato je treba tako nomadiziranje, ki nima danes in zlasti v socialistični državi nobene upravičenosti več, z vsemi sredstvi zatirati.«⁴³⁷

Cigančica z materjo
(DM NM, e. fot. št. 123, Tri fare, foto: Danica Zupančič, 28. 8. 1960)

Glede na poročila naj bi bila pretežna večina domačih Ciganov brez premoženja. Živeli naj bi v revščini, v slabih bivanjskih in higienskih razmerah, njihovo kulturno stanje naj bi bilo precej nizko. Poročilo iz leta 1951 izpostavlja primer Pušče, sklenjenega ciganskega naselja v bližini Murske Sobote, takrat naseljenega s 392 Cigani. Stanovanja naj bi bila zelo

⁴³⁷ Prav tam, str. 134.

revna, prehrana neredna in pomanjkljiva. »Toda Cigani so temu privajeni in ne potrebujejo dosti. Najslabše je s higieno. O stanovanjski higieni ni mogoče govoriti. O telesni negi ni sledu. Naselje je zanemarjeno, ušivo in nasteničeno. V njem razsaja trahom, garjavost in druge bolezni, leta 1946 je izbruhnil prav tu tifus in zdravstvenim organom povzroča Pušča veliko skrbi in dela. Pušča je verjetno tudi leglo kriminala, ki se čuti v bližnjem mestu. Ne dosti boljši sta ciganski naselbini v Vadarcih in Zenkovicah.«⁴³⁸ Drugje naj bi bile razmere nekoliko boljše, zlasti na Gorenjskem. V Beli krajini naj bi mnogi Cigani »opustili življenje pod šotori, si postavili barake ali hišice ter tako prenehali z nomadskim načinom življenja. Nekateri so si pridobili celo manjša posestva ter se sedaj bavijo s poljedelstvom.«⁴³⁹

Precej problematičen naj bi bil glede na poročila tudi odnos med Cigani in domačim prebivalstvom. Cigani naj bi v vsej Sloveniji še vedno živeli izolirano. »Izolirajo se celo tisti, ki se vključujejo v delo kot delavci. Ti imajo sicer dober odnos do drugih delavcev, ne družijo se pa z njimi. /.../ Preokret pa smemo pričakovati od mladine, od novega roda, če bo odnos organov ljudske oblasti in naše mladine do ciganske mladine pravičen. Tako kaže ciganska mladina veliko zanimanja za nogomet, za kino, ipd. in se tu močno približuje naši mladini in rada vstopa v športna društva. Ciganska mladina iz Prekmurja se v velikem številu udeležuje mladinskih delovnih akcij, kakor Šamac-Sarajevo, Nova Gorica, Brčko-Banoviči, itd.«⁴⁴⁰

Glede na poročanje so še vedno obstajali naši in vaši, naša in ciganska mladina, domače prebivalstvo in Cigani. Eni in drugi so se drug od drugega ograjevali. Med njimi ni bilo nikakršnega zaupanja, prepad med njimi pa je poglobljala zlasti kriminaliteta. Cigani so se glede na podatke nagibali k tatvinam, zlasti majhnim tatvinam in goljufijam. Udeleženi so bili tudi pri kaznivih dejanjih zoper življenje in telo (pretepi

⁴³⁸ Prav tam, str. 135.

⁴³⁹ Prav tam, str. 139.

⁴⁴⁰ Prav tam, str. 135–136.

in ogrožanje življenja z nevarnim orodjem, npr. bodali); zoper človeško zdravje in zdravje živali (zanemarjanje zdravstvenih in veterinarskih predpisov, prenašanje nalezljivih bolezni, mazaštvo, nedovoljena trgovina) ter zoper pravosodje (pomoč storilcu po storitvi kaznivega dejanja, kriva izpoved). Ker naj bi bilo med Cigani skoraj nemogoče vzpostaviti zaupniško mrežo; ker naj bi bili izredno zakrknjeni, da bi dejanje priznali; ker naj bi se posluževali lažnih imen in ker naj bi zatajili ali skrili osebne dokumente; ker naj bi bili izredno spretni tatovi in vlomilci; ker naj bi tatvine redko izvrševali posamič, temveč vselej v družbi z dobro postavljenimi opazovalci in z dobrim izkoriščanjem terena; ker naj bi se nikdar zoperstavljali organom javne varnosti, temveč naj bi se jim spretno izmuznili in ker naj bi proti zasledovalcem tvorili močan kolektiv, ki ne pozna izdajstva, naj bi bil pregon kaznivih dejanj pri Ciganih izjemno težaven. Poročilo pravi: »Naši Cigani sicer niso družbeno posebno nevarni, /.../ kaznivih dejanj zoper državo sploh ni, z bandami se ne družijo, pač pa so nevarni tujemu premoženju kot nepoboljšljivi tatovi. A tudi to velja le za vzhodne predele republike, kjer živijo Cigani v večjem številu in večji zaostalosti. Kultiviranejši zapadni Cigani ne kradejo več. Tatvine poljskih pridelkov z njiv pa pač javljajo vsi okraji.«⁴⁴¹

Poročilo k temu dodaja še spisek najpogostejših prekrškov: kršitev predpisov o prijavljanju (tuji Cigani se sploh ne prijavljajo, prijavno dolžnost pa večkrat kršijo tudi domači Cigani); prosjačenje in napeljevanje otrok k prosjačenju (ženske); življenje v konkubinatu in kršitve matičnih predpisov (sklepanje zakonske zveze, prijavljanje rojstev in smrti); kršitve predpisov za varstvo polja in varstvo gozdov (nedovoljena paša, povzročanje škode in drobne tatvine na polju in v gozdu); kršitve predpisov o požarni varnosti; taborjenje brez dovoljenja v naseljenih krajih ali v njihovi neposredni bližini (nevarnost tatvin in požarov, vznemirjanje prebivalstva); vedeževanje (ženske); kršitve zdravstvenih in veterinarskih predpisov (odtegotanje kontroli); krši-

441 Prav tam, str. 137.

tve obrtnih predpisov (šušmarstvo); kršitve predpisov o posesti in nošenju orožja (bodala in pištole); kršitve šolskih predpisov (odtegotanje šoloobveznih otrok od osnovnega šolanja) in kršitve predpisov za varnost prometa.⁴⁴²

Kot že desetletja poprej naj bi bile tudi v novi socialistični stvarnosti prava nadloga male tatvine: »Cigani kradejo vse, kar jim pride pod roke, zlasti les iz gozdov, poljske pridelke, razne hišne predmete in podobno. /.../ Veliko raznih drobnih tatvin izvršijo ženske in mladoletniki. Odrasli Cigani se namreč zaradi ostrih kazni /.../ ne upajo več krasti, zato pa so tem bolj aktivne njihove žene in otroci. /.../ V zvezi z zapornimi kaznimi se izvajajo tudi drugi postranski higienski ukrepi, ki so včasih skoroda bolj učinkoviti kot kazen sama. To velja zlasti za striženje las, razuševanje, redno kopanje in podobno, česar se Cigani zelo bojijo.«⁴⁴³

Oblast je v poročilih pozivala, da je treba tuje Cigane brez ustreznih dokumentov ustaviti že na republiški meji, jih zavrtniti in eskortirati. Pri domačih Ciganih je treba zatirati sleherno potepuštvu, zlasti potikanje v gručah ali brez dovoljenega pridobitnega dela. Zatirati je treba cigansko taborjenje blizu naselij in v gozdu, dalje prekupčevanje s konji, škodljivo preprodajanje, šušmarstvo, prosjačenje, vedeževanje, mazaštvo z ljudmi in živalmi. Domačih Ciganov se po drugi strani ne sme ovirati pri opravljanju dovoljenih poklicev (npr. popravljanje čevljev, dežnikov, brusaštvo, muziciranje, učenje plesa), seveda če jih izvršujejo pošteno in niso samo »plašč za skrivanje nedovoljenih poslov ali celo kaznivih dejanj«. Zoper brezdelneže »je treba uporabljati vsa zakonita sredstva, tako tudi kaznovanje po zakonu o prekrških zoper javni red in mir (delomržnost, vedeževanje), po uredbi o nabiranju prostovoljnih prispevkov (prosjačenje), in če treba tudi varnostne ukrepe (izgon oziroma konfinacija v kraje, kjer je dana možnost trajne zaposlitve). Tako bodo z ostrim zatiranjem potepuštvu in delomržnosti prispevali

442 Prav tam, str. 137–138.

443 Prav tam, str. 141.

organi za notranje zadeve svoj del k prizadevanju drugih organov državne uprave, da se Cigani končno in v vsej republiki ustalijo, vključijo v delo in povsem izenačijo z domačim prebivalstvom.«⁴⁴⁴

Po bližnjici na speedway v Krškem maja 1973
(MNZS, Fototeka, foto: Svetozar Busić, 1973, DE5245-3)

Ponavljajoči se vzorci, ki jih ponuja govorica povojnih poročil in s katerimi bomo zaključili našo zgodbo o ciganskem vprašanju oziroma o ciganski nadlogi, več kot samo očitno spominjajo na predhodna poročila meščanske dobe. Razmere se niso kaj dosti spremenile tudi v naslednjem desetletju. Republiški sekretar za notranje zadeve je v svojem navodilu za

444 Prav tam, str. 138.

postopanje s Cigani z dne 2. junija 1965 ugotavljal, da »medtem ko ostali občani postopoma vsestransko napredujejo, beležimo pri Ciganih še vedno veliko ekonomsko in kulturno zaostalost, zaradi česar Cigani pomenijo vedno večje ekonomsko, socialno in kulturno-prosvetno vprašanje.«⁴⁴⁵

Cigansko vprašanje naj bi torej »motilo socialistični družbeni razvoj«.⁴⁴⁶ Republiški sekretar je v navodilih o postopanju s Cigani priznal, da doslej niso bili enakopravno obravnavani in da je »treba tudi v odnosih do Ciganov računati s temeljnimi načeli (praviciami in dolžnostmi) naše družbene ureditve, kajti tudi Cigani so občani z enakimi pravicami in dolžnostmi kot vsi ostali. To omenjam zaradi tega, ker so bili v preteklosti primeri (verjetno so še sedaj), da so uslužbenci organov za notranje zadeve bolj skrbeli za varstvo in zakonite postopke pri ostalih občanih, medtem ko so Cigane le preganjali, za njihovo varstvo oziroma zaščito pa so se premalo brigali. S takim ravnanjem je bilo kršeno ustavno načelo o enakosti, po drugi strani pa je tako ravnanje pri Ciganih porajalo nezaupanje. Tako ravnanje so tu in tam izrabili tudi drugi občani (verjetno se tako dogaja še sedaj) in s Cigani drugače ravnali, kot bi bili smeli. Če pa so Cigani na to reagirali, so se občani obrnili na naše uslužbence in kaj rado se je zgodilo, da so bili vsega krivi Cigani, čeprav so ti le reagirali na zlo, ki so jim ga naredili drugi. Ne smemo namreč izhajati zgolj iz predpostavke, da je za vso cigansko ekonomsko, kulturno in drugo revščino, zaostalost in zlo kriv le sedanji ciganski rod.«⁴⁴⁷

Vsi ukrepi, ki jih je v nadaljevanju predlagal republiški sekretar za notranje zadeve, spet spominjajo na stare čase. »Lokalni činitelji« naj bi si prizadevali za stalno naselitev Ciganov na določenem mestu in za čimprejšnjo vključitev »v tako delo in življenje, kot ga živi okolica, v kateri so«. Odredil je, da naj organi za notranje zadeve tako domače kot tuje Cigane strogo

445 Prav tam, str. 142.

446 Šiftar, *Cigani*, str. 213.

447 Himmelreich, *Nekaj drobcev iz življenja Romov*, str. 143.

nadzirajo in v primeru prekrškov ostro ukrepajo. Zaključil je z mislijo, da so se doslej dogajali primeri, da uslužbenci milice s Cigankami, ki so bile pravnomočno kaznovane na zaporne kazni, niso ravnali tako kot z moškimi Cigani in kazni niso izvršili zaradi njihove nosečnosti ali zato, ker so imele dojenčka ali po več manjših otrok. Zaradi »slabih posledic« naj bi to miličnike seveda odvrčalo od primerne ukrepanja zoper Ciganke, a »uslužbenci milice so ponekod sami prišli do spoznanja, da so bili dosednji ukrepi vse preveč usmerjeni le zoper Cigane – moške in da so premalo ukrepali zoper Ciganke, ki pa niso nič manj nevarne«. ⁴⁴⁸

448 Prav tam, str. 144.

EPILOG

Meščanska družba, ki je o sebi menila, da je civilizirana, hkrati pa je neprestano gradila stereotipno podobo primitivnih Drugih, je »divje« Cigane trdno zasidrila na eno najnižjih stopenj razvoja človeštva.⁴⁴⁹ Kot nomadsko potujoče ljudstvo, nesposobno za pravo delo, z neciviliziranimi bivališči, obleko, prehrano in higienskimi navadami, s »prirojenim« nagnjenjem do kraje, beračenja in prevare so veljali za družbeno prilagojene in hkrati nevarne meščanski družbi. Od poznega razsvetljenstva naprej in skozi celotno dolgo stoletje meščanstva je nastajala podoba pripadnikov primitivne rase, ki so ji zaničljivo pripisovali vse najslabše. V zadnji konsekvenci so jih razglasili za degenerirane, rasno manjvredne, izrojene izmečke družbe. Proučevanje Ciganov je s svojim viškom v času nemškega nacionalsocializma rasno kategorijo asocialnih Ciganov nato končno razširilo še s »skupinami, ki živijo po cigansko«. Oblikovalo se je mnenje, da so »celo med visoko razvitimi ljudstvi preživeli ostanki primitivnih plemen, ki naj ne bi mogla stopati po poti civilizacije, ker naj bi jih pri tem oviral njim skupen asocialni-gen«.⁴⁵⁰ Zanimivo je, da vse tragične posledice načrtne nacistične uničevalne politike do Romov v povojni zahodni Nemčiji niso ustavile nekaterih kriminalnobioloških rasističnih nazaranj pristašev in zagovornikov zdravnika in psihologa Roberta Ritterja, torej vodje nekdanjega nacističnega Centra za rasno higieno. Zdravniku Hermannu Arnoldu, ki je bil od leta 1936 prostovoljni sodelavec raziskovalnega oddelka za rasno higieno,⁴⁵¹ po vojni pa je bil celo »začasni svetovalec nemške zvezne vlade glede ciganskih vprašanj«, je bilo leta 1961 dano, da je objavil članek *Ciganski-gen*, v katerem je v duhu svojega mentorja Ritterja razvil tezo, »da je moralo ob izteku kamene dobe priti do genetske revolucije, ki je človeštvu takoj nato

449 V leksikonih in enciklopedijah 19. stoletja so bili Cigani ožigosani kot »živ razvojno-historičen fosil; opremljeni s samo njim lastno in pogojeno stigmo nesposobnosti prilagajanja in razvoja, so bili vrženi nazaj na predstopnjo človeške civilizacije«. – Wigger, *Ein eigenartiges Volk*, str. 59

450 Hund, *Das Zigeuner-Gen*, str. 34.

451 Meints, *Antiziganismus*, str. 12.

omogočila hiter napredek. Toda male skupine je ta razvoj vsepovsod obšel, tako da se je ohranila njihova genetska zasnova za klateško nomadsko življenje. /.../ Narava Ciganov je /torej/ bistveno določena z dedno značilnostjo, ki odloča, ali se kdo obnaša po cigansko ali ne. Vsaka oseba s tem psihičnim znakom bi se morala temu primerno obravnavati kot Cigan. Zunanji rasni tip je bil komajda pomemben.«⁴⁵²

Arnoldovo mišljenje verjetno ne potrebuje posebnega komentarja, zelo povedno pa dopolnjuje celo vrsto mnenj predhodnikov (npr. vplivnega Grellmanna ali pa Grossa, ki smo ju še posebej izpostavili). Teorija o dednosti slabih nomadskih dednih zasnov, o dednosti ciganskega gena, nekako zaključuje idejnovsebinske elemente, iz katerih se še dandanes napaja anticiganizem. Ciganski gen je potemtakem zadnje dokazno sredstvo (*ultima ratio*) stereotipa o Ciganih. Korenine zla niso izpodrezane. Nasprotno. Še vedno trdovratno vztrajajo.

452 Hund, *Das Zigeuner-Gen*, str. 34–35.

POVZETEK

**NEPRILAGOJENI IN
NEVARNI**

**PODOBA IN
STATUS CIGANOV V
PRETEKLOSTI**

V evropski zgodovini skorajda ne srečamo ljudstva, do katerega se je gojilo toliko nezaupanja in zaničevanja kot do Ciganov. Poleg romantičnih klišejskih predstav, ki sploh niso ustrezale realnosti in so jih ustvarile zgolj sanje in hrepenenja meščanske družbe po svobodnem in nevezanem življenju, so o Ciganih prevladovali predvsem negativne predstave, stereotipi in družbeni predsodki. Slovarji, enciklopedije in konverzacijski leksikoni, ki so izšli denimo okoli srede 19. stoletja, o tem ne puščajo nobenega dvoma. Pod geslom Cigani obravnavajo tako muzikalične talente kot klateško sodrgo, lopove, tatove in prevarante.

Zgodovina Ciganov na Slovenskem je bila vse do današnjih dni zapostavljena, fragmentarna, celo eksotična tema. Raziskovalni rezultati pričujoče študije naj bi to vsaj deloma popravili. Delo, ki je pred vami, je seveda delo gadže, človeka, ki ni Rom, delo domnevno »civiliziranega« Evropejca. Izjave o »divjih« Ciganih, o na rob potisnjenih Drugih, npr. da so umazani tatovi in lažnivci, smrdljivi in nevarni potepuhi, neukrotljivi divjaki in ne nazadnje celo gnusni ljudožerci, pri piscu, ki želi biti nepristranski, sicer vzbujajo nelagodje, a vendar so ravno te izjave del preteklosti, temačne korenine, iz katerih se je ne nazadnje skozi desetletja napajal rasizem s svojimi nadvse tragičnimi posledicami. In ravno o tej podobi, pa naj vsebuje elemente gnusa ali kriminalizacije, je treba pisati, če želimo razumeti preteklost t. i. »neprilagojenih in nevarnih«. Pisati pa jo je treba tudi kot opomin. Ne samo, da spomnimo na vse tragične posledice načrtno nacistične uničevalne politike do Romov; ne samo, da spomnimo, da je zdravnik Hermann Arnold, sicer goreč pristaš in zagovornik vodje nekdanjega nacističnega Centra za rasno higieno Roberta Ritterja, po vojni, leta 1961, brez težav objavil rasno nestrpno znanstveno razpravo o posebnem »ciganskem genu«; temveč tudi, da spomnimo na današnji anticiganizem, na sodobne oblike rasizma, nestrpnosti in ksenofobije.

Razpravljanje o podobi Ciganov se v pričujoči študiji osredotoča predvsem na čas poznega razsvetljenstva konec 18.

stoletja in kasnejših desetletij dobe meščanstva, ko je popularizacija védenja o Ciganih doživela nov razmah in nove razsežnosti. Ne gre spregledati, da se je recepcija rasističnega izključevanja Ciganov iz civilizirane družbe v delih o Ciganih trdno zasedrila tudi v teorije in špekulacije o rasah, dednosti in degeneraciji, ki so od preloma 19. in 20. stoletja naprej postajale vse bolj splošno pripoznane in razširjene. Vsa zgodba je, kot vemo, imela žalosten konec, saj je rezultirala v eskalacijo oropanja pravic Ciganov, njihovega preganjanja in pogromov. Iztrebljenje »škodljivcev« so si namreč marsikje zadali za družbenopolitični cilj.

Podoba Ciganov v 18., 19. in 20. stoletju je bila izrazito negativna in je mnogo prispevala tudi k njihovemu izključevanju in preganjanju. »Civilizirani« Evropejci so se od divjega in zaničevanega ljudstva ves čas skušali distancirati. Evropski »kulturni človek« naj bi bil vse to, kar Cigani niso. Odmik od njih naj bi poudarjal temeljne civilizacijske razlike, njihovo nekulturnost, moralno zavrženost in uničevalno sovraštvo do civilizacije. Zgodbe o Ciganih so pravzaprav zgodbe zaničevanja. Evropejci so jih izrinili v svet Drugega, preganjali so njihov »divji« način življenja ter jih izključevali in stigmatizirali. Obravnavali so jih kot neprilagojeno, umazano sodrgo parazitov, brezdnežev, kriminalcev, tatov, prevarantov, beračev, klatežev. Po Heinrichu M. G. Grellmannu, ki je s svojim odmevnim delom o Ciganih (1787) postal tudi temeljna podlaga kasnejšega rasističnega diskurza o Ciganih, naj bi bili »ti ljudje že od svojega prvega pojava v Evropi znani kot roparji in zločinci; zato do njih ne gojimo samo odpora in gnusa, temveč tudi sovraštvo.« Anormalni Cigani naj bi s svojo navzočnostjo okuževali politični, družbeni in moralni red. Morala, vedenje in navade, državna ureditev in vera drugih ljudi naj bi bili Ciganom nerazumljivi, po svoji naravi in lastnostih naj bi bili »povsem drugačni kot vsak kulturni človek« (Hans Gross, 1893). Krepostni meščani so jim očitali, da so umazani, nekulturni in da smrdijo. Vzbujali naj bi torej gnus in prezir. Kot odvraten in nezaželen tujek naj

bi kontaminirali normalno, civilizirano družbo, njeno kulturo, moralo, red, predpise in zakone, norme in običaje, vrednote in ideale.

Za Cigane naj bi bil značilen tudi nadvse oduren, nepozaben vonj, ki naj bi bil podoben prav tako nadvse značilnemu vonju črncev. Mišljenje o ostudnem smradu, ki je puhtel iz umazanih in nepočesanih teles Ciganov, je sovpadalo s časom meščanske higiene, ki je zlasti umazanijo prištevala k osrednjim elementom zgražanja. Smrad Ciganov naj bi bil povezan tudi z barvo njihove polti. Že od njihovega prihoda v Evropo so jih zaradi njihovega domnevnega egiptovskega izvora zaznavali kot »črne«, kot »divje in odvratne Afričane ali zamorce« in s tem prištevali k ljudstvom najnižje stopnje. Zato so jih primerjali npr. s Hotentoti, ki se že od zgodnjega razsvetljenstva naprej redno prikazujejo v razpravah kot najnižje človeške rase ali »prehodne rase« med človekom in opico. Podoba črnega »afriškega« Cigana se je globoko vtisnila v kulturni spomin in je tudi potem, ko se je okrog leta 1800 uveljavila teza o izvoru Ciganov iz Indije, dolgo sovpadala z bolj uveljavljenim določanjem pripadnosti Ciganov k orientavno-azijskemu tipu olivno rjavega Indijca. Z odkritjem indijskih parijev je pravzaprav nastal trikotnik zaničevanih ljudstev. Civilizacijsko rezistentni pariiji so se namreč po enakovrednem postopku ponujali kot predniki Ciganov. Parije pa so zopet primerjali z afriškimi zamorci. Rasistična primerjava s Hotentoti in kasneje s pariiji je pomagala prikazati tujost oziroma nenavadnost in deplasiranost Ciganov v Evropi.

Posebnega zgražanja je bil deležen tudi nekrščanski jedilnik Ciganov. Gнусno naj bi bilo zlasti uživanje mrhovine, katere neprijeten vonj in okus pri civiliziranih ljudeh z njihovimi številnimi predsodki sproža močno averzijo. Uživanje mrhovine ali že sam stik z njo zaradi možnosti onesnaževanja, okuževanja in zastrupljenja je v očeh Evropejcev izražalo veliko nevarnost. Cigani naj bi jedli mrhovino z velikim užitkom, to pa naj bi bilo nezdržljivo z bistvenimi značilnostmi in vrednotami na najvišji stopnji civilizacije.

Še hujši element gnusa pa naj bi bilo »necivilizirano« in grozovito ljudožerstvo, ki so ga očiteli tudi Ciganom. Močno oporo domnevemu kanibalizmu Ciganov so že dolgo dajale tradicionalne, iz roda v rod posredovane govornice o ugrabitvah otrok, kjer so pretiravali z namigi, da naj bi Cigane obšle tudi skomine po mladem človeškem mesu. Domišljijo o namišljenih kanibalih so podžigale tudi primerjave Ciganov in črncev. Poglavje o domnevnih »evropskih ljudožercih« obravnava Grellmannova razglabljanja o ciganski antropofagiji. Na podlagi časopisnih poročil iz leta 1782 o kanibalih na Ogrskem je že v prvi izdaji svojega dela o Ciganih (1783) predložil dokaz njihovega odvratnega ljudožerstva, v drugi, razširjeni izdaji iz leta 1787 pa je kljub temu, da se je vse skupaj izkazalo za sodno zmoto, »za nerazumne, zlobne in absurdne obtožbe, zaradi katerih je bilo na Ogrskem prelite veliko nedolžne krvi« (Richard Liebich, 1863), očitke kanibalizma sicer nekoliko revidiral, a ponovno izčrpno dokumentiral zmotna poročanja časopisja, saj so bile takšne novice od nekdaj privlačne za bralce. Skratka, s svojim načinom prezentacije se je prikrito še vedno oklepal suma kanibalizma, še vedno je menil, da je kanibalizem s kar največjo verjetnostjo navada Ciganov. Grellmannove invencije so se obdržale tudi v bodočih, rasistično obarvanih razlagah ciganskega življenja in prispevale k ustvarjanju njihove javne podobe.

Večina Ciganov je bila tipično nazorno opisana kot kriminalna vrsta ljudi. Predrzne lopovščine vseh vrst in kazniva dejanja brez primere so predstavljali popolno nasprotje odlikam in vrlinam, ki so jih zahodnoevropske družbe pripisovale same sebi. Cigani so stoletja veljali za ljudi, ki se ne obremenjujejo s formalnostmi in živijo brez omejitev civiliziranega življenja. V evropski kulturni zavesti se je ustvarilo mnenje, da Cigani ne morejo živeti brez tatvin, da se rodijo z nagnjenji k posameznim dejanjem, da so nekatera bistveni del njihovega značaja. Negativna stereotipna podoba Ciganov, češ da so rojeni tatovi oziroma pravi virtuozi tatvine, je nedvomno prispevala k njihovi stigmatizaciji in preganjanju. Veljali so za sodrgo, v kateri je

okoliška družba s svojimi predsodki in stereotipi videla negacijo vseh osnovnih vrednot in določil, na katerih je temeljila dominantna morala. Stalno naseljeni prebivalci so jih obsojali kot lopove, goljufe, povsem nekoristne potepuhe, lenuhe, delomrzneže, zajedavce, nevernike in nadlego. Svobodnemu načinu življenja in krajam naj se ne bi odrekli celo v primeru bolezni. Z nomadskim življenjem in s prirojeno težnjo h kraji in beračenju naj bi prenašali infekcijske bolezni. Za »spoštovane« Evropejce naj bi bili torej nevarni, saj so jih primerjali s pticami selivkami, ki so med svojimi potovanji prenašale vse vrste bolezni.

Oče moderne kriminologije Hans Gross je konec 19. stoletja utemeljitev prirojenega nagnjenja Ciganov h kraji izpeljal iz njihove tisočletne navade, da živijo na račun drugih. Zastopal je idejo o radikalni ločitvi v kulturni evoluciji »spoštovanih« Evropejcev in Ciganov. V določenem trenutku v preteklosti naj bi se njihove poti ločile in vsak naj bi šel svojo pot. Medtem ko je prva skupina vlagala vse svoje moči v kulturni, družbeni in metafizični napredek, so Cigani izpopolnjevali svoje parazitske navade. Ta specifična evolucija pa jim je dala pomembno in odločilno prednost tudi pred »običajnimi« kriminalci.

Številni avtorji so v svojih delih obravnavali bistvene značilnosti in vrednote civiliziranih Evropejcev kot nezdržljive s ciganskimi značilnostmi in vrednotami. Proti koncu 19. stoletja se je rasistični pogled na Cigane kot asocialno tolpo divjakov vse bolj krepil in vedno bolj opazno oblikoval v paranoičen jezik agresivne obrambe pred infekcijo oziroma v strah pred mešanjem s to domnevno zalego parijev, neproduktivnih parazitov in kriminalcev, ki naj bi ogrožala rasno čistost. Mišljenje o tujih in neprilagojenih Ciganih je postopoma doseglo vrhunec v grozljivih naziranjih »smrtonosnih znanosti«, kot sta rasna teorija in kriminalna biologija, in se kasneje udejanjalo predvsem v rasnohigijski praksi nacionalsocialistične uničevalne politike. Medtem ko si je bila etnologija v glavnem enotna, da naj bi se Cigani prištevali k zaostalim ljudstvom prejšnje civilizacijske

stopnje razvoja, jih je znanstvena kriminologija s svojimi socialno-biološkimi argumenti uvrščala med degenerirane. Stigme kot slaba higiena, smrad in umazanija, podhranjenost, alkoholizem, kriminal so bile interpretirane kot neposreden rezultat manjvrednih rasnih značilnosti prizadetih. V tipologijo manjvrednih so seveda uvrščali tudi Cigane, poleg aksiomov socialne biologije pa so v njej prevzeli kopico tradicionalnih predsodkov in običajnih socialnih distinkcij. Cigani naj bi se v družbi pojavljali kot »heterogen element«, ki se ga, podobno kot homoseksualcev, potepuhov, sleparjev, anarhistov in drugih psihopatično degeneriranih ne da prevzgojiti in ne poboljšati. Zato so nekateri pravniki in tudi omenjeni Hans Gross videli rešitev v deportaciji v kazenske kolonije. V Habsburški monarhiji so, ker ni imela kolonij v tujini, preučevali možnost ustanavljanja kazenskih kolonij na kakšnem otoku na Jadranu – tudi posebne kolonije za Cigane – a do realizacije zamisli ni prišlo.

Cigani so bili že od svojega prihoda v Evropo izpostavljeni zavračanju in pregonu. Povsod so bili nezaželeni in nepoklicani, nikjer se niso mogli počutiti doma. Drugi del raziskave se zato posveča njihovemu statusu. Ukvarja se s t. i. cigansko nadlogo in s poskusi reševanja ciganskega vprašanja. Raziskava pokaže, da so bili prvi poskusi države za časa cesarice Marije Terezije in Jožefa II. v drugi polovici 18. stoletja, to je, da bi neprilagojene Cigane integrirala v družbeno in gospodarsko strukturo, da bi jih asimilirala, prevzgojila in naredila iz njih poštene in koristne davkoplačevalce, neuspešni. Cigansko vprašanje so želeli reševati tudi v okviru moderne politike do revežev, s pomočjo razlikovanja med domačimi in tujimi reveži in med reveži, ki so ali niso upravičeni do pomoči. Zaostrel se je tudi odnos do delomrznežev, beračev, potepuhov in seveda nomadskih Ciganov. Proti Ciganom je bila uperjena tudi institucija odgona, proti njim je kot represivni aparat nastopala tudi policija, katere naloga je bilo preganjanje vseh sumljivih, ki bi utegnili škodovati javni varnosti. Slednja se je nekoliko izboljšala šele z ustanovitvijo žandarmerije leta 1850. Vendar pregoni potepuhov, klatežev

in Ciganov vse do razpada Habsburške monarhije niso bili kaj prida učinkoviti.

Cigani so imeli tako v drugi polovici 19. kot v prvi polovici 20. stoletja velike težave s pridobivanjem potnih listov, domovinske pravice in državljanstva. Vse to je bilo povezano tudi z odgonsko zakonodajo in z odgoni v domicilne občine. Poročila kažejo, da zatiranje ciganske nadloge v vsakdanji praksi ni prineslo pričakovanih rezultatov. Odgovorne domovinske občine so namreč z upiranjem direktivam višjih oblasti in ob zavestnem neupoštevanju predpisov Cigane držale proč od svojih teritorijev. S tem pa so preprečevale tudi namero višjih oblasti, da bi neprilagojene Cigane stalno naselili in uspešno integrirali v družbo.

Cigani naj bi predstavljali »grozen davek« zlasti za kmete, kar je razvidno iz številnih časopisnih poročil o bolj ali manj nevarnih tatovih, požigalcih, ugrabiteljih otrok itd. Cigani so sejali strah in bili ves čas velika nadloga zlasti tam, kjer so se pojavljali v večjem številu. Zlasti podeželske občine so od oblasti zato neprestano zahtevale, da se proti njim bolj ostro in energično nastopa. Trope delomrznih ljudi naj bi se obenem tudi prisililo k delu.

Predlogi za rešitev ciganskega vprašanja niso obrodili sadov ne v letih pred razpadom Habsburške monarhije kot tudi ne v času nove jugoslovanske državne tvorbe. Pomagale niso številne »odredbe o zatiranju ciganstva« s strani oblasti, ki so sicer natančno določale, kako naj občine in druga oblastva kot tudi žandarmerija in policija postopajo s Cigani. Problemi s Cigani so glede na arhivska poročila torej vztrajali vse do razpada kraljevine Jugoslavije. Neuresničena je ostala tudi radikalna zamisel, da bi se cigansko vprašanje uredilo s prisilnimi delovnimi taborišči oziroma s preselitvijo Ciganov v ustrezne kraje, kjer bi njihove družine našle primerno zaposlitev.

V 20. stoletju so bili »postopaški brezdomovinci« na podlagi »znanstvenih spoznanj« izločeni iz kroga normalnih državljanov in razglašeni za degenerirance, »rojene tatove«

in brezdelneže. Z rasizmom prežete »smrtonosne znanosti« je to privedlo vse do končne konsekvence, do strašne želje po njihovem popolnem uničenju. Asocialni Cigani so kot posledica nacistične vizije o rasno čisti družbi postali »objekti uničevalne politike«. Postali so žrtev množičnega uničevanja. Samo nacisti so med letoma 1939 in 1945 pobili skoraj 500.000 Romov, po novejših ocenah celo okoli 600.000. Pri genocidu nad Romi, t. i. porrajmosu, in njihovih deportacijah so med drugo svetovno vojno sodelovali tudi oblastni organi okupacijskih sil in domačih marionetnih režimov. V Neodvisni državi Hrvaški so npr. ustaške oblasti v zloglasnem taborišču Jasenovac s kiji, kladivi, noži in bodali, da bi dokončno rešile cigansko vprašanje, pokončale več kot 16.000 Romov. Raziskava skuša osvetliti tudi tragično zgodbo o romskih žrtvah vojnega nasilja na Slovenskem. Na eni strani opozori na nasilje italijanskih, nemških in madžarskih okupacijskih oblasti, na drugi pa tudi na nasilje partizanov. Leta 1942 so partizani na območju Ljubljanske pokrajine namreč pobili štiri večje skupine Romov, vključno z ženami in otroki. Njihovo tradicionalno nomadsko življenje je bilo v izrednih vojnih razmerah še kako ogroženo. Potovanja iz kraja v kraj so vzbujala sumničenja pri vseh, ki so bili vpleteni v vojno viхро. Med ljudmi je bil že dolgo uveljavljen stereotip, da so Romi splošno znani kot nevarni in tudi partizani so podobno kot večina prebivalstva do njih gojili nezaupanje. Obtoževali so jih, da vohunijo za italijanske okupatorje. Natančno število romskih žrtev druge svetovne vojne na Slovenskem zaradi pomanjkljivih oziroma nezanesljivih podatkov sicer ni znano.

Druga svetovna vojna je močno zmanjšala število Romov na področju nekdanje kraljevine Jugoslavije. Povojni čas je tudi Romom na Slovenskem prinesel življenje v novi družbeni stvarnosti. S prehodom v socializem reševanje ciganskega vprašanja seveda ni izginilo. Položaj Romov se namreč ni bistveno spremenil. Podatki iz poročil o njihovem življenju na Slovenskem v prvih dveh desetletjih po vojni strnjeno upodabljajo njihove življenjske navade, kulturo, kriminaliteto ter njihov odnos do

okoliških prebivalcev in obratno. Tudi poveljna poročila spominjajo na predhodna poročila meščanske dobe. Beležila so njihovo ekonomsko in kulturno zaostalost, brezdelnost in poptuštvo, konfliktno odnose z okoliškim prebivalstvom, male tatvine ipd. Oblasti so odredile strog nadzor nad domačimi in tujimi Cigani, lokalne oblasti pa so pozivale, da naj si prizadevajo za njihovo stalno naselitev.

Vzorci so se torej ponavljali. Cigansko vprašanje naj bi bilo moteče za socialistični razvoj. V šestdesetih letih 20. stoletja so oblasti v navodilih o postopanju s Cigani še vedno priznavale, da doslej niso bili enakopravno obravnavani, pa čeprav naj bi imeli tudi Cigani »v naši družbeni ureditvi enake pravice in dolžnosti kot vsi ostali občani«.

SUMMARY

MALADJUSTED AND DANGEROUS

IMAGE AND STATUS OF GYPSIES IN THE PAST

Throughout European history, barely any other peoples have been as mistrusted and despised as Gypsies. Apart from the romantic clichés, which had nothing to do with reality and merely resulted from the dreams and yearning of the bourgeois society for free and uninhibited life, most of the notions about Gypsies consisted of negative notions, stereotypes and social prejudice. In this regard there is no doubt whatsoever, judging from the dictionaries, encyclopaedias and conversational lexicons, published around the middle of the 19th century, for example. The vocabulary entry “Gypsies” described these people as musical talents as well as vagrant rabble, criminals, thieves and swindlers.

Until this very day the history of Gypsies in Slovenia has been a neglected, fragmentary, even exotic topic. The research results of the study before you endeavour to remedy this situation at least partly. The work has been carried out by a gadjo, a nonRomani, a man who is supposedly a “civilised” European. Naturally, the statements about the “wild” Gypsies, the marginalised Others – for example that they are filthy thieves and liars, stinking and dangerous vagrants, uncontrollable savages and, last but not least, even revolting cannibals – make the author who wishes to remain impartial feel uncomfortable. Nevertheless, precisely such opinions are a part of the past, the dark roots which have fed, after all, racism with all of its exceedingly tragic consequences throughout the decades. It is precisely this reputation – regardless of whether it contains elements of disgust and criminalisation – that has to be addressed if we want to understand the history of the so-called “maladjusted and dangerous”. However, we should also take this issue as a warning. Not only should we underline all of the tragic consequences of the planned Nazi annihilation policy towards the Romani; reiterate that medical doctor Hermann Arnold – otherwise a zealous supporter and advocate of Robert Ritter, the Head of the former Nazi German Society for Racial Hygiene – published a racially intolerant scientific discussion about the special “Gypsy gene”

without any difficulties after the war, in 1961; but also to emphasise the antiGypsy sentiments today, the modern forms of racism, intolerance and xenophobia.

In this study the discussion of the Gypsy reputation focuses especially on the time of the late enlightenment at the end of the 18th century as well as on the subsequent decades of the bourgeois period, when the popularisation of the knowledge about Gypsies saw notable expansion and new dimensions. We should not overlook the fact that the reception of the racist exclusion of Gypsies from the civilised society, expressed in these works about Gypsies, also firmly asserted itself in the theories and speculations about races, heredity and degeneration, which kept becoming generally recognised and increasingly common after the end of the 19th and the beginning of the 20th century. As we know, the whole story had a tragic ending, as it resulted in the escalation of the eradication of the Gypsies’ rights, their oppression and persecution. As it happened, the extermination of “vermin” often became a sociopolitical goal.

The image of Gypsies in the 18th, 19th and 20th century was exceedingly negative and it contributed significantly to their exclusion and persecution. The “civilised” Europeans kept trying to distance themselves from these savage and despised people. The European “cultured man” was supposedly all that Gypsies were not. Dissociation from these people allegedly emphasised the basic civilisational difference, the Gypsies’ lack of culture, moral depravity and destructive hatred towards civilisation. Stories about Gypsies are actually stories of despise. Europeans pushed them into a world of “the Other”, persecuted their “savage” way of life, excluded and stigmatised them. They saw them as a maladjusted, filthy rabble of parasites, idlers, criminals, thieves, swindlers, beggars and vagrants. According to Heinrich M. G. Grellmann, whose resounding work about Gypsies (1787) became the foundation for the subsequent racist discourse about them, “these people have been known as thieves and criminals ever since they appeared in Europe; therefore we do not only

loathe and detest them, but also hate them.” With their presence the abnormal Gypsies supposedly infected the political, social and moral order. The morals, behaviour and habits, state systems and religions of other people were allegedly incomprehensible for Gypsies, whose nature was seen as “completely different from any cultured man” (Hans Gross, 1893). Virtuous bourgeoisie reproached them with being dirty, uncultured, and foul. Thus they were loathed and despised. As repugnant and unwanted intruders they were seen as contaminating the normal, civilised society, its culture, morality, order, laws and regulations, norms and customs, values and ideals.

Furthermore, Gypsies allegedly had an excruciatingly repulsive, unforgettable odour, reminiscent of what was also deemed as a very characteristic scent of black people. The ideas about the abhorrent stench, steaming from the dirty and uncombed bodies of Gypsies, corresponded to the period of bourgeois hygiene, which counted especially filth among the primary elements of repugnance. Their stench was also associated with the colour of their skin. Ever since their arrival to Europe they were seen as “black” due to their alleged Egyptian origins, just like the “savage and loathsome Africans or Negroes”, and were thus counted among the peoples of the lowest level. Therefore they were compared, for example, with Hottentots, who had been regularly depicted as the lowest human race or the “transitional race” between man and ape ever since the early enlightenment. The image of the black “African” Gypsy remained deeply ingrained in the cultural memory, persisting even after the theory of Gypsies originating in India established itself around the year 1800 and they were predominantly classified as belonging to the OrientalAsian type of olivebrown Indians. With the discovery of Indian pariahs a triangle of despised peoples was in fact created. As it was, pariahs, resisting civilisation, represented convenient ancestors of Gypsies according to the equivalent principle. In turn, pariahs were again compared to the African Negroes. Meanwhile the racist comparison with Hot-

tentots and later pariahs helped demonstrate the foreign origin or strangeness and aberration of Gypsies in Europe.

The Gypsies’ unchristian diet was also seen as especially repugnant. Their eating of carrion, whose unpleasant odour and taste resulted in profound aversion in the civilised people due to their numerous prejudices, was supposedly most obnoxious. The ingestion of carrion or the very contact with it represented severe danger in the eyes of the Europeans due to its capacity to pollute, infect and poison. Allegedly Gypsies truly enjoyed eating carrion, which was incompatible with the essential characteristics and values at the highest level of civilisation.

An even more horrid element of loathing was the supposed “uncivilised” and atrocious cannibalism, which the Gypsies were accused of as well. The accusations of the supposed cannibalism of Gypsies were strongly supported by the traditional rumours, passed down from generation to generation, about the kidnappings of children and insinuations that Gypsies also craved the meat of young humans. These fantasies about cannibals were also fuelled by the comparisons between Gypsies and the black people. The chapter about the alleged “European cannibals” focuses on Grellmann’s deliberations on Gypsy anthropophagy. On the basis of the newspaper reports of 1782 about cannibals in Hungary, already in the first edition of his work about Gypsies (1783), Grellmann submitted proof of their horrific cannibalism. In the second and extended edition from 1787 he somewhat revised these allegations, as everything turned out to be a judicial error – “irrational, malicious and absurd accusations, resulting in the spilling of much innocent blood in Hungary” (Richard Liebich, 1863). However, he once again quoted the erroneous newspaper reports extensively, as such news have always been appealing for the readers. In short, with the way he presented the issue Grellmann still clung to the suspicion of cannibalism – he still believed that cannibalism was most likely a habit of Gypsies. His fabrications also persisted in the future racist explanations of the Gypsy life and contributed to the creation of their public reputation.

Typically, the majority of Gypsies were clearly described as criminals. Impudent delinquency of all sorts and crimes without comparison represented the complete opposite to the distinctions and virtues that the West European societies ascribed to themselves. For centuries Gypsies have been seen as people who do not bother with formalities and live without any restrictions of civilised life. In the European cultural conscience an opinion formed that Gypsies could not live without thievery, and that they were born with the inclination to commit such acts, some of which were an essential element of their character. The negative stereotypes about Gypsies – that they are natural-born thieves or true virtuosos of thievery – have certainly contributed to their stigmatisation and persecution. They were seen as rabble, in which the rest of the society with its prejudice and stereotypes saw the negation of all the fundamental values and provisions, representing the foundation for the dominant morals. The permanently settled population saw Gypsies as thieves and swindlers, completely useless vagrants, sloths, slackers, parasites, heathens and vermin. Even in case of illness Gypsies would purportedly refuse to give up their free way of life and thievery. With their nomadic way of life and inherent aspiration for stealing and begging they allegedly transmitted infectious diseases. Therefore the “upstanding” Europeans saw them as dangerous, because they compared them with migratory birds, spreading all kinds of diseases during their travels.

In the end of the 19th century Hans Gross, father of modern criminology, argued that the Gypsies’ inherent inclination towards theft stemmed from their thousandyearlong habit of living on account of others. He advocated the idea of a radical separation between the culturally evolved “respectable” Europeans and Gypsies. At a certain point in the past their paths supposedly diverged. While one group invested all of its efforts into cultural, social and metaphysical progress, Gypsies only catered to their parasitic habits. This specific evolution also gave them an important and decisive advantage in comparison with “ordinary” criminals.

In their works, numerous authors focused on the essential characteristics and values of the civilised Europeans as incompatible with the characteristics and values of Gypsies. Towards the end of the 19th century the racist attitude towards the Gypsies as an antisocial gang of savages kept strengthening, more and more evidently forming a paranoid language of aggressive defence from infection or fear of mixing with this supposed brood of pariahs, unproductive parasites and criminals, which purportedly threatened racial purity. The conviction that Gypsies were foreign and maladjusted gradually culminated in the atrocious beliefs of “deadly sciences” like racial theory and criminal biology, subsequently applied especially in the racial hygiene practices of the national socialist annihilation policy. While ethnology was more or less in agreement that Gypsies should count among the backward peoples belonging to the preceding stage of civilisational development, scientific criminology and its sociobiological arguments saw them as degenerates. The stigmas of poor hygiene, stench and filth, malnutrition, alcoholism and crime were interpreted as the direct result of the inferior racial characteristics of the people in question. Of course, Gypsies were included in the typology of the inferior, which also adopted a variety of traditional prejudice and ordinary social distinctions besides the axioms of social biology. Gypsies supposedly manifested themselves as a “heterogeneous element” in the society, and similarly as homosexuals, vagrants, swindlers, anarchists and other psychopathic degenerates they could be neither reeducated nor improved. Therefore certain jurists, including the aforementioned Hans Gross, saw the solution in the deportation to penal colonies. As the Habsburg Monarchy did not have any colonies abroad, it looked into the possibility of establishing penal colonies – including special colonies for Gypsies – on some of the islands in the Adriatic Sea. However, the idea was never implemented.

Ever since their arrival to Europe, Gypsies have been the subject of rejection and refusal. They were unwelcome and

unwanted everywhere, and there was no place they could call home. The second part of this research therefore focuses on their status, explores the so-called Gypsy nuisance and the attempts to solve this question. The research reveals that the first efforts of the state, dating back to the time of Empress Maria Theresa and Emperor Joseph II in the second half of the 18th century when attempts were made to integrate the maladjusted Gypsies into the socioeconomic structure, assimilate them, reeducate them and transform them into honest and beneficial taxpayers, were unsuccessful. In the context of the poverty-related policy at the time, attempts were also made to solve the Gypsy question by drawing the distinction between the national and foreign poor as well as poor people who were either entitled to aid or not. The attitude towards idlers, beggars, vagrants and, of course, nomadic Gypsies became increasingly tense. The institution of deportation was aimed against the Gypsies as well, and they were subject to the repression of the police, tasked with the persecution of anyone suspicious who might represent a threat to public security. The repression slackened somewhat only with the establishment of the gendarmerie in 1850. However, the persecution of vagrants, drifters and Gypsies was not very efficient until the very end of the Habsburg Monarchy.

Thus Gypsies had severe difficulties with acquiring passports, right to homeland and citizenship in the second half of the 19th as well as in the first half of the 20th century. All of this was also related to deportation legislation and relocation to domicile municipalities. Reports show that in everyday practice the suppression of the Gypsy problem did not yield the expected results. As it was, the responsible domicile municipalities rejected the directives of the higher authorities and kept Gypsies away from their territories by consciously ignoring the law. Thus they also prevented the intention of the higher authorities to permanently settle the maladjusted Gypsies and successfully integrate them in the society.

Gypsies supposedly represented a “terrible burden” especially for peasants, which is obvious from numerous newspa-

per reports about the more or less dangerous thieves, arsonists, children kidnappers, etc. Gypsies struck fear in the population and represented a significant nuisance, especially where they appeared in larger numbers. Therefore rural municipalities kept demanding from the authorities to stand up to them more severely and resolutely. The hordes of lazy people should also be forced to work.

The proposals for the resolution of the Gypsy question did not yield any results, neither in the years before the dissolution of the Habsburg Monarchy nor in the time of the new Yugoslav state. The numerous “decrees on the suppression of Gypsies”, issued by the authorities and setting out precisely how the municipalities and other administrations as well as gendarmerie and police should treat these people, were unsuccessful. According to the archive reports the problems with Gypsies remained until the disintegration of the Kingdom of Yugoslavia. The radical idea to solve the issue with forced labour camps or the relocation of Gypsies to suitable places where their families could find suitable employment, remained unrealised as well.

In the 20th century the “vagrants without homeland” were, on the basis of “scientific realisations”, excluded from the circle of normal citizens and declared as degenerates, “naturalborn thieves” and idlers. In combination with the racist “deadly sciences” this led to the final consequence: a terrible intent to completely exterminate Gypsies. As a consequence of the Nazi vision of the racially clean society the antisocial Gypsies became the “object of annihilation policy”. They became victims of mass destruction. Only the Nazis killed almost 500,000 Romani people between 1939 and 1945, according to the more recent estimates even around 600,000. The judicial authorities of the occupation forces as well as local marionette regimes took part in the Romani genocide, the so-called Porajmos, and the deportations of these people during World War II. For example, in the Independent State of Croatia the Ustashe authorities killed more than 16,000 Romani people in the infamous Jasenovac

concentration camp, using clubs, hammers, knives and daggers, in order to implement the final solution of the Gypsy question.

The research also attempts to shed some light on the tragic story of the Romani victims of wartime violence in Slovenia. On one hand it brings the attention to the violence perpetrated by the Italian, German and Hungarian occupation authorities, but on the other hand it also underlines the violence of the Partisans. As it happened, in 1942 the Partisans killed four larger groups of the Romani, including women and children, in the area of the Ljubljana Province. Their traditional nomadic existence was severely threatened in the extreme circumstances of the war. The travels of these people aroused suspicions of everyone involved in the turmoil of war. For a long time before that, people had subscribed to the stereotype that the Romani were generally known as dangerous, and the Partisans as well as the majority of the population did not trust them. They were accused of spying for the Italian occupiers. The precise number of fatalities among the Romani during World War II in Slovenia is unknown due to deficient or unreliable information.

World War II decimated the number of the Romani in the area of the former Kingdom of Yugoslavia. Even for the Romani, the postwar time in Slovenia brought about a new social reality. Naturally, the attempts to solve the Gypsy question did not disappear with the transition to socialism. The situation of the Romani did not change much. The reports about their life in Slovenia in the first two decades after the war depict their way of life, culture, criminality, as well as their attitude to the local population and vice versa. The postwar reports are reminiscent of the previous reports from the bourgeois period: they recorded the Gypsies' economic and cultural backwardness, idleness and vagrancy, conflicts with the local population, petty theft, etc. The authorities implemented strict supervision of the local and foreign Gypsies, while calling upon the local authorities to strive for their permanent settlement.

Therefore the same patterns persisted. Gypsies were allegedly an obstacle to socialist development. During the 1960s the authorities, in their guidelines on the treatment of Gypsies, still acknowledged that until that time they had not been treated equally, even though they supposedly had "the same rights and duties in our social order as all other citizens".

**VIRI IN
LITERATURA**

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 16 – Deželno predsedstvo za Kranjsko
AS 131 – Okrajno glavarstvo Kranj
AS 134 – Okrajno glavarstvo Logatec
AS 137 – Okrajno glavarstvo Radovljica
AS 307 – Deželno sodišče v Ljubljani

BM – Belokranjski muzej, Metlika

Fototeka

DM NM – Dolenjski muzej Novo mesto

Fototeka

KMJ NM – Knjižnica Mirana Jarca Novo mesto

Posebne zbirke Boga Komelja

MNZS – Muzej novejšje zgodovine Slovenije

Fototeka

Baza podatkov

Inštitut za novejšjo zgodovino

Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med 2. svetovno vojno in neposredno po njej, 1940-1946.

Periodični tisk

Blätter aus Krain. Beilage zur Laibacher Zeitung

Demokracija

Deutsche Wacht

Deutsche Zeitung

Dolenjske novice

Domovina

Illyrisches Blatt

Jutro

Laibacher Zeitung

Marburger Zeitung

Mariborer Zeitung

Novice

Preßburger Zeitung

Slovenec

Slovenski gospodar

Slovenski narod

Wiener Landwirtschaftliche Zeitung

Literatura

Acerbi, Joseph. *Reise durch Schweden und Finnland, bis an die äußersten Gränzen von Lappland in den Jahren 1798 und 1799*. Magazin von merkwürdigen neuen Reisebeschreibungen aus fremden Sprachen übersetzt..., 26. Bd., Berlin : In der Vossischen Buchhandlung, 1803.

Alt, Peter-André. *Ästhetik des Bösen*. München : Verlag C. H. Beck, 2010.

Anžič, Sonja. *Skrb za uboge v deželi Kranjski. Socialna politika na Kranjskem od srede 18. stoletja do leta 1918*. Ljubljana : Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2002.

Apih, Josip. *Naš cesar. Spomenica ob petdesetletnici njegove vlade*. Celovec : Družba svetega Mohorja, 1898.

Bachhiesl, Christian. *Zur Konstruktion der kriminellen Persönlichkeit. Die Kriminalbiologie an der Karl-Franzens-Universität Graz*. Hamburg : Verlag Dr. Kovač, 2005.

Bachhiesl, Christian. *Das Böse, die Vernunft und das Verbrechen. Bemerkungen zur interpretation eines Falles von Herzfresserei aus dem 18. Jahrhundert. Historisches Jahrbuch der Stadt Graz*, 41, 2011, str. 397-423.

Bachhiesl, Christian. *Zwischen Indizienparadigma und Pseudowissenschaft. Wissenschaftshistorische Überlegungen zum epistemischen Status kriminalwissenschaftlicher Forschung*. Austria: Forschung und Wissenschaft Interdisziplinär Band 8, Berlin : Lit, 2012.

Baumgarten, Johannes. *Deutsch-Afrika und seine Nachbarn im schwarzen Erdteil. Eine Rundreise in abgerundeten Naturschilderungen, Sittenscenen und ethnographischen Charakterbildern*. Berlin : Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung, 1890.

- Becker, Peter. »The Criminologists' Gaze at the Underworld. Toward an Archaeology of Criminological Writing.«. V: Becker, Peter / Wetzell, Richard F. (ed.). *Criminals and their Scientists*. Washington : German Historical Institute; Cambridge : Cambridge University Press, 2006, str. 105-133.
- Bischoff, Eva. *Kannibale-Werden. Eine postkoloniale Geschichte deutscher Männlichkeit um 1900*. Bielefeld : transcript Verlag, 2011.
- Bogdal, Klaus-Michael. *Europa erfindet die Zigeuner. Eine Geschichte von Fascination und Verachtung*. Berlin : Suhrkamp, 2011.
- Budna Kodrič, Nataša. Popotništvo in popotniki v Ljubljani od 16. do 19. stoletja. *Kronika*, 50, 2002, št. 3, str. 259-276.
- Burger, Hannelore. Passwesen und Staatsbürgerschaft. V: Heindl, Waltraud / Sauer, Edith (Hrsg.). *Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremden gesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750-1867*. Wien / Köln / Weimar : Böhlau, 2000, str. 3-172.
- Camporesi, Piero. *Das Brot der Träume. Hunger und Halluzinationen im vorindustriellen Europa*. Frankfurt / New York : Campus Verlag, 1990.
- Cervantes Saavedra, Miguel de. *Zgledne novele*. Ljubljana : Slovenski knjižni zavod, 1951.
- Cesarska odredba št. 116 z dne 6. 11. 1865 o opustitvi pregleda potnih listin na državnih mejah. V: *RGBL. (Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich)*. Wien : Hof- und Staatsdruckerei, Jahrgang 1865, str. 354.
- Corbin, Alain. *Pesthauch und Blütenduft. Eine Geschichte des Geruchs*. Frankfurt am Main : Fischer Taschenbuch Verlag, 1992.
- Čeč, Dragica / Kalc, Aleksej. Vzpostavitev modernega policijskega v prostoprstaniškem Trstu sredi 18. stoletja. *Acta Histriae*, 18, 2003, št. 3, str. 515-538.
- Čeč, Dragica. »Srce vsakega je treba pripraviti za dejavno udejanjanje zapovedi ljubezni do bližnjega.« Začetki systemske oskrbe revnih in pomen kulture osebne dobrončnosti. V: Studen, Andrej (ur.). *Pomisli na jutri. O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 37-70.
- Čeč, Dragica. Odnos do mobilnega dela prebivalstva od 18. stoletja dalje na primeru glavnih deželnih vizitacij. V: Štih, Peter / Balkovec, Bojan (ur.). *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010, str. 191-207.
- Čelik, Pavle. *Orožništvo na Kranjskem (1850-1918)*. Ljubljana : Knjižnica Kronike, 2005.
- Dienes, Gerhard M. »Alles ging über das Durchschnittsmaß.«. Biographisches zu Hans Gross. V: Bachhiesl, Christian / Bachhiesl, Sonja Maria / Leitner, Johann (Hg.). *Kriminologische Entwicklungslinien. Eine interdisziplinäre Synopsis*. Wien : LIT Verlag, 2014, str. 35-49.
- Dienes, Gerhard M. »Kažnjičke kolonije i otoci ljubavi /Strafkolonien und Liebesinseln/«. V: *Očeva država – majčin sin / Vaterstaat – Muttersohn*. Rijeka : Muzej grada Rijeke, 2007, str. 20-41.
- Ellis, Heinrich. *Sammlung neuer und merkwürdiger Reisen zu Wasser und zu Lande : aus verschiedenen Sprachen übersetzt, und mit vielen Kupfertafeln und Landkarten versehen, Erster Theil, Reise nach Hudsons Meerbusen... beschrieben von Heinrich Ellis*. Goettingen : Verlegts Abram Vandenhoeck, 1750.
- Ferenc, Tone. *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945. 1 / Država v državi*. Ljubljana : Borec : Partizanska knjiga, 1987.
- Freund, Florian. *Oberösterreich und die Zigeuner. Politik gegen eine Minderheit im 19. und 20. Jahrhundert*. Linz : Oberösterreichischen Landesarchiv, 2010.
- Gadepusch Bondio, Mariacarla. »From the »Atavistic« to the »Inferior« Criminal Type. The impact of Lombrosian Theory of the Born Criminal on German Psychiatry«. V: Becker, Peter / Wetzell, Richard F. (ed.). *Criminals and their Scientists*. Washington : German Historical Institute; Cambridge : Cambridge University Press, 2006, str. 183-206.
- Galassi, Silvana. *Kriminologie im Deutschen Kaiserreich. Geschichte einer gebrochenen Verwissenschaftlichung*. Stuttgart : Franz Steiner Verlag, 2004.
- Gauß, Karl-Markus. *Jedci psov iz Svinije*. Ljubljana : Slovenska matica, 2010.
- Gebhardt, Helmut. Die Errichtung der Gendarmerie in der Steiermark 1849/50. V: Bachhiesl, Christian / Bachhiesl, Sonja Maria / Leitner, Johann (Hg.). *Kriminologische Entwicklungslinien. Eine interdisziplinäre Synopsis*. Wien : LIT Verlag, 2014, str. 137-146.
- Gesellmann, Georg. Die Zigeuner im Burgenland in der Zwischenkriegszeit : Die Geschichte der Diskriminierung. Dissertation, Wien : Geisteswissenschaftliche Fakultät der Universität Wien, 1989.

- Gierl, Martin. *Geschichte als präzisierte Wissenschaft. Johann Christoph Gatterer und die Historiographie des 18. Jahrhunderts im ganzen Umfang*. Fundamenta Historica 4, Stuttgart : Bad Cannstatt; Frommann Holzboog, 2012.
- Godeša, Bojan (intervjuvanec). Pri nas se vsi ne dojemajo kot zmogovalci : nekateri v Sloveniji se ne počutijo kot del antihitlerjevske koalicije. *Delo*, 28. januar 2015, 57, št. 23, str. 3.
- Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb. *Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volkes in Europa, nebst ihrem Ursprunge*. Dessau; Leipzig : Verlagskasse für Gelehrte und Künstler, 1783.
- Grellmann, Heinrich Moritz Gottlieb. *Historischer Versuch über die Zigeuner betreffend die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volkes seit seiner Erscheinung in Europa, und dessen Ursprung*. Zweyte, viel veränderte und vermehrte Auflage, Göttingen : Johann Christian Dietrich, 1787.
- Gross, Hans. *Criminalpsychologie*. Graz : Verlag von Leuschner & Lubensky, 1898.
- Gross, Hans. *Encyclopädie der Kriminalistik*. Leipzig: Verlag von F. C. W. Vogel, 1901.
- Gross, Hans. *Handbuch für Untersuchungsrichter, Polizeibeamte, Gendarmen u. s. w.* Graz : Verlag von Leuschner & Lubensky, 1893.
- Haller, Albrecht von. Vorrede, 17. Januar 1750. V: Ellis, Heinrich. *Sammlung neuer und merkwürdiger Reisen zu Wasser und zu Lande : aus verschiedenen Sprachen übersetzt, und mit vielen Kupfertafeln und Landkarten versehen, Erster Theil, Reise nach Hudsons Meerbusen... beschrieben von Heinrich Ellis*. Goettingen : Verlegts Abram Vandenhoeck, 1750, brez paginacije.
- Heister, Carl von. *Ethnographische und geschichtliche Notizen über die Zigeuner*. Königsberg : Gräfe und Unzer, 1842.
- Hellwig, Albert. Zur Kriminalität und Charakteristik der Zigeuner. *Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik*, Bd. 31, Leipzig 1908, str. 73-79.
- Hille, Almut. *Identitätskonstruktionen. Die »Zigeunerin« in der deutschsprachigen Literatur des 20. Jahrhunderts*. Würzburg : Königshausen & Neumann, 2005.
- Himmelreich, Bojan. Nekaj drobcev iz življenja Romov na Slovenskem. *Zgodovina za vse*, leto XIV, 2007, št. 2, str. 132-144.
- Holz, Eva. *Razvoj cestnega omrežja na Slovenskem ob koncu 18. in v 19. stoletju*. Ljubljana : ZRC SAZU, 1994.
- Horvat Muc, Jožek / Acković, Dragoljub / Djurić, Rajko. *Porajmos*. Murska Sobota : Romani Union, 2015.
- Hund, Wulf Dietmar. Das Zigeuner-Gen. Rassistische Ethik in der Geist des Kapitalismus. V: Hund, Wulf Dietmar (Hg.). *Zigeuner. Geschichte und Struktur einer rassistischen Konstruktion*. Duisburg : DISS, 1996, str. 11-35.
- Hund, Wulf Dietmar. *Rassismus*. Bielefeld: transcript Verlag, 2007.
- Hund, Wulf Dietmar. Schwarzes Volk, herrenloses Gesindel und Kinder der Freiheit. Stereotype Zigeunerbilder als rassistische Ideologie. V: Hund, Wulf D. (Hg.). *Fremd, faul und frei. Dimensionen des Zigeunerstereotyps*. Münster : Unrast Verlag, 2014, str. 5-20.
- Im Hof, Ulrich. *Evropa v času razsvetljenstva*. Ljubljana : *cf., 2005.
- J(anez) P(arapat). Praznik pokore v Hindostanu. V: *Besednik. Kratkocasen in podučen list za slovensko ljudstvo*. 25. 3. 1871, str. 46-47.
- Jezernik, Božidar. »Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi«. Jezernik, Božidar (ur.). »Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi«. *Narativne podobe Ciganov/Romov*. Ljubljana : Filozofska fakulteta, 2006, str. 7-32.
- Jovanović, Đokica. ...Čuo je da su Cigani streljani na Bubnju... Kultura zaborava ili Romi u Nišu u vreme II svetskog rata. V: Bosto, Sulejman / Cipek, Tihomir / Milosavljević, Olivera (ur.). *Kultura sjećanja : 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Zagreb : Disput, 2008, str. 83-93.
- Jowitsch, Spiridon. *Ethnographisches Gemählde der slawonischen Militärgränze, oder ausführliche Darstellung der Lage, Beschaffenheit und politischen Verfassung des Landes, dann der Lebensart, Sitten, Gebräuche, der geistigen Bildung und des Charakters seiner Bewohner*. Wien : Mechitaristen=Congregations= Buchhandlung, 1835.
- Klasinc Škofljanec, Andreja. Ljubljanska policija od konca 18. stoletja do leta 1848. *Acta Histriae*, 18, 2003, št. 3, str. 539-556.
- Klopčič, Vera. Začetki mednarodnega preučevanja genocida nad Romi 1938-1945, V: Lešnik, Nuša / Toš, Marjan (ur.). *Slovenski Judje. Zgodovina in holokavst II. Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa – spominjajmo se 2012/2013*. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 61-73.
- Kocher, Gernot / Mühlbacher, Thomas. »Hans Gross – život za kriminologiju /Hans Gross – ein Leben für die Kriminologie/«. V: *Očeva država – majčin sin / Vaterstaat – Muttersohn*. Rijeka : Muzej grada Rijeke, 2007, str. 62-71.

- Komac, Miran / Barle Lakota, Andreja. Breaking the glass ceiling: the case of the Roma ethnic minority in Slovenia. *Dve domovini / Two homelands*. Razprave o izseljenstvu, 41, Ljubljana : Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, 2015, str. 23-34.
- Kronauer, Ulrich. Vom gemeinsamen Vorurteil gegenüber »Juden, Zigeunern und derlei Gesindel« in 18. Jahrhundert. V: Uerlings, Herbert / Patrut, Iulia-Karin (Hrsg.). *„Zigeuner“ und Nation. Repräsentation – Inklusion – Exklusion*. Frankfurt am Main : Peter Lang Verlag, 2008, 137-150.
- Kugler, Stefani. *Kunst-Zigeuner. Konstruktionen des „Zigeuners“ in der deutschen Literatur der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts*. Trier : Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2004.
- Kugler, Stefani. Zigeuner als Kinderräuber. Fontanes Graf Petöfy und die Tradition eines Vorwurfs. V: Uerlings, Herbert / Patrut, Iulia-Karin (Hrsg.). *„Zigeuner“ und Nation. Repräsentation – Inklusion – Exklusion*. Frankfurt am Main : Peter Lang Verlag, 2008, str. 571-586.
- Kuzmič, Franc. Holokavst in prekmurski Romi. V: Lešnik, Nuša / Toš, Marjan (ur.). *Slovenski Judje. Zgodovina in holokavst II. Razprave in članki z znanstvenih srečanj Šoa – spominjajmo se 2012/2013*. Maribor : Center judovske kulturne dediščine Sinagoga, 2013, str. 74-79.
- Liebich, Richard. *Die Zigeuner in ihrem Wesen und in ihrer Sprache nach eigenen Beobachtungen dargestellt*. Leipzig: Brockhaus, 1863
- Lov na dehorja. Resnična zgodba sedanjega veka. *Dolenjske novice*, 12. 9. 1918, str. 147-148.
- Mally, Eva. »Judovski klavci umorili krščansko dekle Estero Solymossy«. Židovski ritualni umor, *Zgodovina za vse*, leto XVI, 2009, št. 2, str. 66-78.
- Mayall, David. *Gypsy Identities 1500 – 2000. From Egipcians and Moon-men to the Ethnic Romany*. London and New York : Routledge, 2004.
- Meints, Tobias. »Antiziganismus – Das Zigeuner-Gen. Die historische Entwicklung des Zigeunerstereotyps in Europa«. Dokument Nr. V90668 – <http://www.grin.com/>, obisk 24. 4. 2012.
- Meuser, Maria. Vagabunden und Arbeitsscheue. Der Zigeunerbegriff der Polizei als soziale Kategorie. V: Hund, Wulf Dietmar (Hg.). *Zigeuner. Geschichte und Struktur einer rassistischen Konstruktion*. Duisburg : DISS, 1996, str. 107-128.
- Miklošič, Fran. *Ueber die Mundarten und die Wanderungen der Zigeuner Europa's*. Wien : In Commission bei Karl Gerold's Sohn, 1877.
- Miller, William Ian. *Anatomija gnusa*. Ljubljana : Studia Humanitatis, 2006.
- Mindler, Ursula. Die Kriminalisierung und Verfolgung von Randgruppen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts am Beispiel der österreichischen »Zigeuner«. V: Bachhiesl, Christian / Bachhiesl, Sonja Maria (Hg.). *Kriminologische Theorie & Praxis. Geistes- und naturwissenschaftliche Annäherungen an die Kriminalwissenschaft*, Wien : LIT Verlag, 2011, str. 59-79.
- Mindler, Ursula. »Die Zigeuner und die Juden sind seit der Gründung des Dritten Reiches untragbar.« Das Südburgenland im Gau Steiermark und sein Umgang mit der NS-Vergangenheit nach 1945. V: Halbrainer, Heimo / Lamprecht, Gerald / Mindler, Ursula (Hg.). *NS-Herrschaft in der Steiermark. Positionen und Diskurse*. Wien / Köln / Weimar : Böhlau Verlag, 2012, str. 117-139.
- Nemanitsch, August. Ein Kannibale. *Archiv für Kriminal-Anthropologie und Kriminalistik*, VII. Bd., Leipzig : Vogel, 1901, str. 300-311.
- Občni deržavljski zakonik za vse nemške dedne dežele avstrijskega cesarstva*. I. del, Dunaj : c. kr. Dvorna in deržavna tiskarnica, 1853.
- Obravnave deželnega zbora kranjskega v Ljubljani od 25. novembra 1884 do 23. januarja 1886*. 25. zvezek, Ljubljana 1886.
- Obravnave deželnega zbora Kranjskega v Ljubljani od 9. septembra do 18. oktobra 1884*. Priloga 14 - Poročilo deželnega odbora gledé agrarnih razmer na Kranjskem. 24. zvezek, Ljubljana 1884.
- Ogrin, Fran. Beračenje, potepanje in ciganstvo v socialni in pravni obleki. *Samouprava. Glasilo županske zveze v Ljubljani*, IV, št. 8-9, Ljubljana : Županska zveza, 1936, str. 93-97.
- Ogrin, Fran. Cigansko vprašanje. *Slovenski pravnik*, 5/12, 1917, str. 111-116.
- Ogrin, Franz. Die Zigeunerfrage. *Laibacher Zeitung*, 18. in 19. 7. 1913, str. 1513 in 1519.
- Osterhammel, Jürgen. *Die Verwandlung der Welt : Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*. München : Beck, 2013.
- Pančur, Andrej. Boj obrtnikov proti konkurenčnemu prisilnemu delu, *Zgodovina za vse*, IX, 2002, št. 2, str. 40-56.
- Pančur, Andrej. Problem samoodgovornosti beračev, potepuhov in brezposelnih na Slovenskem pred drugo svetovno vojno. V: Studen, Andrej (ur.). *Pomisli na jutri. O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 135-168.

- Pirc, Janez. *Od skritosti do točke na zemljevidu : socialno-prostorski razvoj izbranih romskih naselij v Sloveniji*. Ljubljana : Inštitut za narodnostna vprašanja, 2013.
- Podbersič, Renato. Žrtve revolucije med Romi na Slovenskem. V: Čoh Kladnik, Mateja (ur.). *Revolucionarno nasilje, sodni procesi in kultura spominjanja : zbornik prispevkov z znanstvenega posveta*. Ljubljana : Zbirka totalitarizmi / 4, 2014, str. 78-94.
- Podgoričan, Lavoslav Gorenjec. Ciganije v Angleške, *Letopis Matice Slovenske*, 1871, ur. Costa, E. H., Ljubljana : J. Blaznik, 1872, str. 193-221.
- Polajnar, Janez. Narod bo obstal, samo če bo zdrav : evgenika in njeni pogledi na slovenski narod in njegove možnosti za obstoj v času med obema vojnama. V: Pirjevec, Jože / Pleterski, Janko (ur.). *Problemi demokracije na Slovenskem v letih 1918-1941 : zbornik prispevkov na simpoziju 7. in 8. decembra 2006*. Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2007, str. 353-364.
- Polec, Janko. »Nove kriminalistične šole«. *Slovenski pravnik*, XVII, 1901, str. 231-239; 261-272 in 294-307.
- Poročilo o drugi izdaji Grossovega priročnika Handbuch für Untersuchungsrichter. *Slovenski pravnik*, X, 1894, str. 189.
- Pott, August Friedrich. *Die Ungleichheit menschlicher Rassen hauptsächlich vom sprachwissenschaftlichen Standpunkte, unter besondere Berücksichtigung von des Grafen von Gobineau gleichnamigen Werke : mit einem Ueberblicke über die Sprachverhältnisse der Völker : ein ethnologischer Versuch*. Lemgo : Meyer'sche Hofbuchhandlung, 1856.
- Pott, August Friedrich. *Die Zigeuner in Europa und Asien. Ethnographisch-linguistische Untersuchung, vornehmlich ihrer Herkunft und Sprache*. Halle : Verlag von Ed. Heynemann, 1844.
- Repič, Jaka. »Medkulturni dialog med Romi in civili kot strategija izključevanja«. V: Jezernik, Božidar (ur.). »Zakaj pri nas žive Cigani in ne Romi«. *Narativne podobe Ciganov/Romov*. Ljubljana : Filozofska fakulteta, 2006, str. 197-210.
- Robel, Yvonne / Herold, Kathrin. Romi kao žrtve genocida: Politika sećanja u (Zapadnoj) Nemačkoj od 1945. V: *Antifašizam pred izazovima savremenosti*. ur. Bešlin, Milivoj / Atanacković, Petar (ur.). Novi Sad : Zola, 2012, str. 193-215.
- Röckelein, Hedwig (Hg.). *Kannibalismus und europäische Kultur*. Tübingen : edition diskord, 1996.
- Sabitzer, Werner. Polizei und Kriminalität im Jahr 1912. V: Bachhiesl, Christian / Bachhiesl, Sonja Maria / Leitner, Johann (Hg.). *Kriminologische Entwicklungslinien. Eine interdisziplinäre Synopsi*. Wien : LIT Verlag, 2014, str. 147-164.
- Sajovec, Jakob. Ljudojedeži ali psoglavci v jutrovi Indii. *Novice*, 21. 10. 1857, str. 334-335.
- Samec, Maks. Kanibalizem, *Letopis Matice slovenske*, 1876, str. 144-153.
- Samer, Helmut. Die behördliche Bekämpfung der »Zigeuner« in der Steiermark. V: *Očeva država – majčin sin / Vaterstaat – Muttersohn*. Rijeka : Muzej grada Rijeke, 2007, str. 94-107.
- Schwicker, Johann Heinrich. *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*. Wien / Teschen : K. Prochaska, 1883.
- Solms, Wilhelm. *Zigeunerbilder. Ein dunkles Kapitel der deutschen Literaturgeschichte. Von der frühen Neuzeit bis zur Romantik*. Würzburg : Königshausen & Neumann, 2008.
- Sonnerat, Pierre. *Reise nach Ostindien und China, auf Befehl des Königs unternommen vom Jahr 1774 bis 1781 von Herrn Sonnerat*. Erster Band, Zürich : bey Orell, Geßner, Füßli und Compagnie, 1783.
- Stariha, Gorazd. Žandarmerija. V: *Slovenska kronika XIX. stoletja, 1800-1860*. Ur. Cvirn, Janez et al., Ljubljana : Nova revija, 2001, str. 377-378.
- Stariha, Gorazd. »Z nobenim delom se ne pečajo, le z lažnivo beračijo« : odgon kot institucija odvracanja nezaželenih. *Zgodovina za vse*, 14, št. 1, 2007, str. 37-76.
- Stenographische Protokolle über die Sitzungen des Hauses der Abgeordneten des österreichischen Reichsrates im Jahre 1908*. XVIII. Session, 83. Sitzung, 3012/I, str. 9833-9834. ÖNB/ALEX – Historische Rechts- und Gesetzestexte online [<http://alex.onb.ac.at/spa.htm#XVIII>], 15. 1. 2015.
- Studen, Andrej. Človek mora delati za svojo srečo! Pretekla razpravljanja o delu s poudarkom na drugi polovici 18. in prvi polovici 19. stoletja. V: Studen, Andrej (ur.). *Pomisli na jutri. O zgodovini (samo)odgovornosti*. Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2012, str. 9-36.
- Studen, Andrej. »Hudiči! Le naglejte se me, da boste vsaj siti.« O zločinu in justifikaciji Cigana Simona Helda v Novem mestu (1899-1900). V: Studen, Andrej. *Rabljev zamah. K zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja*. Ljubljana : Slovenska matica, 2004, str. 201-227.

- Studen, Andrej. *Pijane zverine. O moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva*. Celje : ZD Celje, Zgodovini.ce/9, 2009.
- Studen, Andrej. *Rabljev zamah. K zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. do začetka 21. stoletja*. Ljubljana : Slovenska matica, 2004.
- Šiftar, Vanek. *Cigani. Minulost v sedanosti*. Murska Sobota : Pomurska založba, 1970.
- Šmitek, Zmago. Slovenska doživetja prostranstev. V: *Poti do obzorja : antologija slovenskega potopisa z neevropsko tematiko*. Izbor in spremna beseda Zmago Šmitek, Ljubljana : Borec, 1988, str. 377-422.
- Štrukelj, Pavla. *Romi na Slovenskem*. Ljubljana: Ljudska pravica, 1980.
- Teichmann, Michael / Urbaner, Roman. »(...)dass) die Zigeuner wenigstens aus dem Landschaftsbilde verschwinden«. Die NS-Verfolgung der Roma im Gau Steiermark am Beispiel zweier steirischer »Zigeunerlager«. Das Arbeitslager Kobenz (bei Knittelfeld) und das Sammellager Dietersdorf (bei Fürstenfeld). V: Halbrainer, Heimo / Lamprecht, Gerald / Mindler, Ursula (Hg.). *NS-Herrschaft in der Steiermark. Positionen und Diskurse*. Wien / Köln / Weimar : Böhlau Verlag, 2012, str. 347-383.
- Tetzner, Theodor. *Geschichte der Zigeuner; ihre Herkunft, Natur und Art*. Weimar und Ilmenau: Druck und Verlag von Bernhard Friedrich Voigt, 1835.
- Tomasevich, Jozo. *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*. Zagreb : EPH LIBER, 2010.
- Tominšek Čehulić, Tadeja. Druga svetovna vojna in njene posledice za Belokranjce (1941-1945). *Kronika*, 60, 2010, št. 3, str. 859-874.
- Toš, Marjan. Genocid nad Romi. Pozabljeni holokavst. V: *Signal / Znak. Das Magazin der Sloweninnen und Slowenen in der Steiermark. Revija Slovenk in Slovencev na avstrijskem Štajerskem*, 2015/2016, str. 63-66.
- Toš, Marjan. Porrajmos, pozabljeni holokavst. *Delo*. Sobotna priloga, 24. 1. 2015, str. 14-15.
- Trdina, Janez. »Cigani o Dolenjcih. Cigani Brajdiči«. V: Janez Trdina. *Če ni lačen, je pa žejen*. Ljubljana: Mladinska Knjiga, 2003, str. 143-193.
- Trdina, Janez. *Podobe prednikov : zapiski Janeza Trdine iz obdobja 1870-1879 : 27 zvezkov rokopisa v 3 knjigah* / [uredila Štabi, Snežana in Kramberger, Igor] 1. knjiga – Pohujšljive za vsakega; 2. knjiga – Vsaka svinja naj si rije svoje korenje; 3. knjiga – Treznevinske in praznovorne. Ljubljana: UK ZSMS, 1987.
- Turk, Jakob. Naš vsakdanji kruh. *Slovan. Mesečnik za književnost, umetnost in prosveto*. III, 1904-5, str. 129-132, 171-174, 198-199, 233-236, 266-270, 338-340, 362-363.
- Ufen, Katrin. Aus Zigeunern Menschen machen. Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann und das Zigeunerbild der Aufklärung. V: Hund, Wulf Dietmar (Hg.). *Zigeuner. Geschichte und Struktur einer rassistischen Konstruktion*. Duisburg : DISS, 1996, str. 67-90.
- Vojak, Danijel. *U predvečerje rata : Romi u Hrvatskoj 1918. – 1941*. Zagreb : Romsko nacionalno vijeće / Udruga za promicanje obrazovanja Roma u RH "Kali Sara", 2013.
- Volhard, Ewald. *Kannibalismus*. Stuttgart : Strecker und Schröder Verlag, 1939.
- Vrankovič, Špiro. Ciganska nadloga v Beli Krajini. *Jutro*, 14. 6. 1936, str. 7.
- Weikard, Adam Melchior. *Toilettenlecture für Damen und Herren in Rücksicht auf die Gesundheit*. Frankfurt am Main : In Der Andraischen Buchhandlung, 1797.
- Wendelin, Harald. Schub und Heimatrecht. V: Heindl, Waltraud / Sauer, Edith (Hrsg.). *Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremdenengesetzgebung in der österreichischen Monarchie 1750-1867*. Wien / Köln / Weimar : Böhlau, 2000, str. 173-346.
- Wigger, Iris. Ein eigenartiges Volk. Die Ethnisierung des Zigeunerstereotyps im Spiegel von Enzyklopädien und Lexika. V: Hund, Wulf D. (Hg.). *Fremd, faul und frei. Dimensionen des Zigeunerstereotyps*. Münster : Unrast Verlag, 2014, str. 44-69.
- Zedler, Johann Heinrich. *Grosses vollständiges Universallexicon aller Wissenschaften und Künste*. Leipzig : Zedler, 1732-1754, Bd. 62, Zev-Zi, geslo Zigeuner.
- Zimmermann, Michael. Zigeunerbilder und Zigeunerpolitik in Deutschland. Eine Übersicht über neuere historische Studien. *WerkstattGeschichte* 25, Hamburg : Ergebnisse Verlag, 2000, str. 35-58.
- Zupančič, Jernej. *Romi in romska naselja v Sloveniji*. Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014.

IMENSKO KAZALO

A

Acerbi, Joseph 23, 221
 Acković, Dragoljub 9, 171, 172, 174, 176, 177, 225
 Alt, Peter-André 67, 221
 Anžič, Sonja 86, 95, 221
 Apih, Josip 92, 221
 Aristotel 23
 Arnold, Hermann 194, 195, 198, 208
 Atanacković, Petar 228

B

Bachhiesl, Christian 10, 38, 63, 64, 65, 69, 221, 223, 227, 229
 Bachhiesl, Sonja Maria 223, 227, 229
 Balkovec, Bojan 222
 Banovec, Janez 125
 Barle Lakota, Andreja 8, 226
 Baumgarten, Johannes 25, 42, 221
 Becker, Peter 63, 65, 66, 71, 222, 229
 Bešlin, Milivoj 228
 Biester, Johann Erich 17
 Bischoff, Eva 37, 222
 Bogdal, Klaus-Michael 16, 24, 25, 27, 32, 54, 55, 61, 68, 165, 167, 169, 171, 222
 Bosto, Sulejman 225
 Brajdič 113, 121, 122, 175, 176, 230
 Brajdič, Jože 159, 160
 Breščak 121
 Budna Kodrič, Nataša 92, 222
 Burger, Hannelore 93, 222
 Büttner, Christian Wilhelm 16

C

Camporesi, Piero 38, 222
 Cervantes Saavedra, Miguel de 55, 222
 Cipek, Tihomir 225
 Corbin, Alain 23, 222
 Costa, Etbin Henrik 228
 Cvirn, Janez 11, 229

Č

Čeč, Dragica 10, 84, 85, 88, 222
 Čelik, Pavle 89, 90, 134, 135, 223
 Čoh Kladnik, Mateja 228

D

Darwin, Charles 64
 Dienes, Gerhard M. 72, 223
 Dimitrijević 160
 DiRiccardi Muzga, Rinaldo 176
 Djurić, Rajko 9, 171, 172, 174, 176, 177, 225
 Dolenc, Metod 73
 Drobnič, Janez 125
 Dular, Josip 134

E

Ellis, Heinrich 17, 223, 224

F

Ferenc, Tone 177, 178, 223
 Freund, Florian 82, 83, 91, 93, 94, 96, 97, 99, 223
 Full 121, 136

G

Gadebusch Bondio, Mariacarla 63, 223
 Galassi, Silviana 65, 223

Gartner, Franc 159

Gauß, Karl-Markus 46, 48, 223
 Gebhardt, Helmut 89, 223
 Gesellmann, Georg 35, 223
 Gierl, Martin 16, 224
 Godeša, Bojan 11, 170, 224
 Goman 151
 Goršič, Ivan 75
 Grahek, Katarina 125
 Gramposchich, Roman 109
 Grasselli, Peter 109
 Grellmann, Heinrich Moritz
 Gottlieb 15, 16, 17, 18, 19, 20, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 34, 41, 43, 44, 45, 46, 56, 57, 68, 195, 199, 201, 209, 211, 224, 231
 Gross, Hans 25, 26, 53, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 102, 195, 199, 202, 203, 210, 212, 213, 223, 224, 225, 228

H

Halbrainer, Heimo 227, 230
 Haller, Albrecht von 17, 224
 Heindl, Waltraud 222, 231
 Heister, Carl von 18, 20, 43, 44, 45, 224
 Held 175
 Held, Gregor 110, 111
 Held, Simon 124, 125, 126, 133, 229
 Hellwig, Albert 83, 224
 Herbert, Thomas 41
 Herodot 45
 Herold, Kathrin 170, 228
 Hille, Almut 15, 18, 46, 47, 224
 Himmelreich, Bojan 179, 181, 189, 224

Himmler, Heinrich 168, 170

Hitler, Adolf 167
 Hladnik, Ivan 134, 135
 Hlinka, Andrej 171
 Hočevar 121
 Holz, Eva 92, 224
 Horvat Muc, Jožek 8, 9, 171, 172, 174, 176, 177, 180, 225
 Hren, Jakob 119
 Huber 121
 Hudrovac 122, 180
 Hudrovac, Ignacij 180
 Hudrovac, Matija 179
 Hudrovac, Jure 179
 Hudrovič 110, 121, 127, 175
 Hudrovič, Jurij – Pipi 128
 Hudrovič, Miha 128
 Hudrovič, Frančiška 128
 Hudrovič, Matija – Matijče 128
 Hudrovič, Jože 128
 Hudrovič, Marija 128
 Hudrovič, Miha – Luder 128, 129
 Hudrovič, Matija 128
 Hudrovič, France 129
 Hudrovič, Jožef 129
 Hudrovič, Tone 129
 Hund, Wulf Dietmar 8, 27, 28, 42, 169, 171, 194, 195, 225, 226, 231

I

Im Hof, Ulrich 17, 225
 Iro, Karl 102, 103, 104

J

Janko, Bogdan 175
 Jezernik, Božidar 8, 27, 28, 52, 68, 225, 228

Jovanović 160
Jovanović, Đokica 172, 173, 225
Jowitsch, Spiridion 58, 225
Jožef II. 32, 38, 44, 82, 83, 89, 203
Jurkovič 121, 177
Justi, Heinrich Gottlob 88

K

Kalc, Aleksej 88, 222
Kariž 175
Kastigar 177
Klasinc Škofljanec, Andreja 88, 89, 225
Klemenčič, Janez 179
Klopčič, Vera 8, 172, 225
Kocher, Gernot 63, 225
Kočovič, Bogoljub 172
Komac, Miran 8, 226
Kovačič 121, 177
Kramberger, Igor 231
Krautsieder, Karl 35
Kronauer, Ulrich 54, 226
Kugler, Stefani 16, 17, 28, 31, 38, 226
Kurella, Hans 62, 63
Kuzmič, Franc 8, 172, 176, 226

L

Lamprecht, Gerald 227, 230
Leitner, Johann 229, 223
Lengel Krizman, Narcisa 172
Lešnik, Nuša 225, 226
Levakovič 121, 175
Levakovič, Helena 75
Levankovič (Levakovič), Franc 159
Liebich, Richard 19, 26, 31, 32, 34, 43, 44, 45, 58, 59, 67, 201, 211, 226
Lombroso, Cesare 63, 65, 69

M

Mally, Eva 26, 46, 226
Marija Terezija 32, 46, 82, 86, 203
Marušič, Drago 151, 151, 155, 161
Mayall, David 52, 62, 226
Mayer 121, 175
Mayer, Alojzij 124, 130
Meglič, Franc 132
Meiners, Christoph 41
Meints, Tobias 28, 53, 194, 226
Mengele, Josef 171
Merensky, Alexander 41, 42
Meuser, Maria 168, 226
Miklošič, Fran 8, 67, 227
Miller, William Ian 66, 227
Milosavljevič, Olivera 225
Mindler, Ursula 99, 168, 227, 230
Mühlbacher, Thomas 63, 225

N

Natlačen, Marko 163, 164
Nemanitsch, August 38, 227
Novak, Ivan – Očka 180
Novljan, Martin 125, 133

O

Oblak, Franc 124
Ogrin, Fran 8, 136, 137, 138, 139, 140, 142, 143, 155, 156, 157, 227
Orehek, Maks 159
Osterhammel, Jürgen 21, 227

P

Pagon, Ivan 136
Parapat, Janez 21, 225
Pančur, Andrej 84, 96, 99, 106, 121, 139, 227
Patrut, Julia-Karin 226

Pegan, Vladislav 76, 77, 78
Pestalozzi, Johann Heinrich 54
Pestner 121
Petan 121
Pfeifer, Viljem 120
Pirc, Janez 8, 228
Pirjevec, Jože 228
Plečnik, Janez 130
Pleterski, Janko 228
Podbersič, Renato 8, 174, 175, 177, 179, 180, 228
Podgoričan, Lavoslav Gorenjec 55, 56, 228
Polajnar, Janez 166, 228
Polec, Janko 73, 228
Porcedda, Licia 175
Pott, August Friedrich 25, 67, 228
Puc, Dinko 157

Q

Quinones, Juan don 44

R

Rach, Elena 175
Rach, Janus 175
Rajhard 159
Rajhard, Rozalija 159, 160
Rajhart, Marija 159
Rajhart, Franc 158
Rajm, Anton 127
Raznožnik, Ivan 135
Reichard 121
Repič, Jaka 53, 228
Ritter, Robert 168, 194, 198, 208
Robel, Yvonne 170, 228
Röckelein, Hedwig 38, 228
Rosenfeld, Pavel 159
Ruch, Martin 18

Rüdiger, Johann Christian
Christoph 16, 17

S

Sabitzer, Werner 90, 229
Sajovec, Jakob 39, 229
Samec, Maks 37, 39, 40, 108, 117, 118, 229
Samer, Helmut 96, 100, 105, 113, 229
Sauer, Edith 222, 231
Schwicker, Johann Heinrich 32, 33, 229
Segedin, Josip 127
Sernec, Dušan 151
Sitar, Ivan 125
Skušek, Friderik 127
Sollymossy, Estera 226
Solms, Wilhelm 16, 17, 18, 27, 43, 45, 229
Sonnenfels, Joseph von 88
Sonnerat, Pierre 19, 229
Spencer, Herbert 69
Stariha, Gorazd 90, 96, 98, 110, 229
Studen, Andrej 11, 15, 74, 84, 88, 125, 166, 222, 227, 229, 230

Š

Šajnovič, Olga 160
Šercer, Ljubo 177, 179
Šiftar, Vanek 7, 8, 55, 82, 83, 189, 230
Šmitek, Zmago 10, 46, 230
Šolar, Franc 158
Štabi, Snežana 230
Štih, Peter 222
Štrukelj, Pavla 8, 83, 230
Šuklje, Fran 109, 116

T

Teichmann, Michael 168, 230
Tetzner, Theodor 19, 24, 25, 31, 44, 58, 68, 230
Tomasevich, Jozo 171, 172, 230
Tominšek Čehulić, Tadeja 11, 180, 230
Toš, Marjan 8, 170, 171, 174, 175, 176, 180, 225, 226, 230
Trdina, Janez 8, 26, 27, 32, 33, 59, 60, 125, 230
Turk, Jakob 29, 30, 231
Turner 121

U

Uerlings, Herbert 226
Ufen, Katrin 18, 41, 231
Urbaner, Roman 168, 230

V

Vodopivec, Fran 149
Vojak, Danijel 36, 231
Volhard, Ewald 37, 38, 231
Vrankovič, Špiro 144, 145, 146, 147, 163, 231

W

Weikard, Adam Melchior 22, 23, 231
Wendelin, Harald 86, 231
Wetzell, Richard F. 222, 223
Wigger, Iris 7, 36, 194, 231
Wlislöcki, Heinrich von 67

Z

Zedler, Johann Heinrich 30, 31, 56, 231
Zimmermann, Michael 15, 170, 231
Zupančič, Jernej 8, 231

Ž

Žerjavič, Vladimir 172

BESEDA O AVTORJU

Andrej Studen, rojen leta 1963 v Celju, se je po končanem študiju zgodovine in sociologije kulture na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani leta 1988 zaposlil na Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer kot znanstveni svetnik dela še danes. Od leta 2003 je na Fakulteti za humanistične študije v Kopru predaval poglavja iz zgodovine vsakdanjika, občasno pa je predaval tudi teme iz zgodovine 19. stoletja na oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete. Po opravljenem magisteriju 1991 se je študijsko izpopolnjeval na Westfälische Wilhelms – Universität v Münstru (1991/92). Doktoriral je leta 1995 z disertacijo o stanovanjski kulturi Ljubljane v dolgem stoletju meščanstva. Raziskovalno se je ukvarjal še z zgodovino modernizacije, urbanizacije in higienizacije, kriminala, kaznovanja in smrtnih kazni, alkoholizma, prihodom železnice, meščanstva, morale, reklame, turizma, recepcije dela in samoodgovornosti. Objavil je številne znanstvene razprave in več monografij, npr. Stanovati v Ljubljani (1995), Rabljev zamah (2004), Pijane zverine (2009).

V ZBIRKI ŽE IZŠLO

1. Jurij Perovšek. *Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana 2005.
2. Bojan Godeša. *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana 2006.
3. Aleš Gabrič. *Šolska reforma 1953–1963*. Ljubljana 2006.
4. Damijan Guštin. *Za zapahi : prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941–1945*. Ljubljana 2006.
5. Peter Vodopivec. *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana 2006.
6. Mojca Šorn. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana 2007.
7. Vida Deželak-Barič. *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana 2007.
8. Žarko Lazarevič, Aleksander Lorenčič (ur.). *Podobe modernizacije : poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana 2009.
9. Jurij Perovšek. *»V zaželjeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941*. Ljubljana 2009.
10. Žarko Lazarevič. *Plasti prostora in časa : iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana 2009.
11. Ervin Dolenc. *Med kulturo in politiko : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnim vojnama*. Ljubljana 2010.
12. Jurij Hadalin. *Boj za Albanijo : propad jugoslovanske širitve na Balkan*. Ljubljana 2011.
13. Maja Gombač. *»Modni pêle mêle« slovenske družbe med svetovnim vojnama*. Ljubljana 2011.
14. Eva Mally. *Slovenski odpor : Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941 do 1945*. Ljubljana 2011.
15. Aleksander Lorenčič. *Prelom s starim in začetek novega : tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990–2004)*. Ljubljana 2012.

16. Jurij Perovšek. *Samoodločba in federacija : slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941*. Ljubljana 2012.
17. Jure Gašparič. *Državni zbor 1992–2012 : o slovenskem parlamentarizmu*. Ljubljana 2012.
18. Peter Vodopivec. *Francoski inštitut v Ljubljani 1921–1947 / L'institut français de Ljubljana 1921–1947*. Ljubljana 2013.
19. Jože Prinčič. *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana 2013.
20. Jurij Perovšek. *O demokraciji in jugoslovanstvu : slovenski liberalizem v kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana 2012.
21. Vlasta Stavbar. *Politik Vekoslav Kukovec : politično delovanje do leta 1918*. Ljubljana 2014.
22. Alenka Kačičnik Gabrič. *To smemo že tako dolgo : kmečke služnosti in njihova odprava*. Ljubljana 2014.

Več o publikacijah Inštituta za novejšo zgodovino na: <http://www.inz.si/razpoznavanja.php>

Inštitut za novejšo zgodovino

Cena: 18,00 EUR

917896161386562